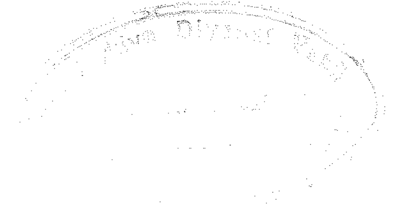
T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK İSLÂM SANATLARI TARİHİ
TÜRK İSLÂM EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

AHMED CEVDET PAŞA
HAYATI-ESERLERİ
ve
DÎVANÇE-İ CEVDET

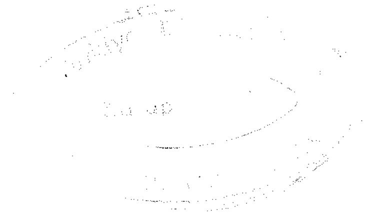
(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman
Doç. Dr. Mustafa UZUN

Hazırlayan
Meliha YILDIRAN

İstanbul 1994

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI BÖLÜMÜ
TÜRK İSLAM EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

AHMED CEVDET PAŞA
HAYATI-ESERLERİ
ve
DÎVANÇE-İ CEVDET

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Meliha YILDIRAN

İstanbul 1994

İÇİNDEKİLER

II. BÖLÜM

DÎVANÇE-İ CEVDET

ÖNSÖZ

Ahmed Cevdet Paşa, muntazam tahsili, çalışkanlığı, kavrayıcı zekâsı, öğrenme iştiyâkı ve zamanı israf etmemek gibi şahsî kâbiliyetlerinin yapıcı tesiri sâyesinde, medreseden yetişen son devir Osmanlı ulemâsı arasında temâyüz etmiş bir şahsiyettir. Klâsik terbiye alması yanında Batı düşünce sistemi hakkında da bilgi sâhibi olarak yetişen Cevdet Paşa'nın çalışmalarını Tanzîmat döneminin ihtiyaçları belirlemiştir. Paşa, "neşr-i ulûm" ideali doğrultusunda ve muayyen sipârişler çerçevesinde târih, hukuk, dil ve edebiyat sahasında hazırladığı eserleriyle çok cepheli bir ilmî hüviyet kazanmıştır. Bugüne kadar Paşa'nın târih ve hukuk sahasında yaptığı çalışmalarla kültür târihimize katkıları üzerinde çalışıldığı halde, edebî yönü ihmâl edilmiştir.

Bu çalışmamızın konusu, Dîvan edebiyatının son tâkipçilerinden olarak takdim ettiğimiz Ahmed Cevdet Paşa'nın hayâtı, ilmî-edebî hüviyeti ve *Dîvançe-i Cevdet* adlı eseridir.

Çalışmamızın Giriş bölümünde, Cevdet Paşa'nın mütefekkir ve devlet adamı olarak göründüğü devrede, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum hakkında genel bilgi verilmiştir. On sekizinci asırda, devletin gerileme döneminde yapılan ilk çalışmalardan, resmî Batılılaşma kararı olan Tanzîmat dönemine kadar geçen sürede yaşanan değişiklikler kısaca anlatılmıştır. Birinci bölümde, sırasıyla tahsîli, yetişmesi, ilmî-siyâsî faâliyetleri ve husûsen edebiyata verdiği önem vurgulanarak Cevdet Paşa'nın hayâtı anlatılmıştır. İlmî ve edebî hüviyeti tetkîk edildikten sora, işlediği mevzûlara göre tasnif edilen eserleri tesbit edilmiştir. İkinci bölümde ise *Dîvançe-i Cevdet* hakkında bilgi verilmiş, eserin bilinen üç nüshasından hareketle metin tesisi yoluna gidilmiştir. Nüsha farklarına işâret edildiği gibi, eserde yer alan Arapça ve Farsça manzûmelerin tercümeleri dipnotta verilmiştir.

Bu çalışmanın tesbîtinde yol gösteren ve ortaya çıkmasında dâimî desteklerini gördüğümüz tez danışmanım Doç. Dr. Mustafa UZUN'a teşekkür etmeyi mutluluk telâkkî ederiz. *Dîvançe-i Cevdet*'te yer alan Arapça, Farsça şiirlerin okunması ve tercüme edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Tahsin YAZICI, Nurettin BAYBURTLUGİL ve Dr. Sâlim ÖĞÜT'e, tez program danışmanı Prof. Dr. Mustafa FAYDA'ya, Doç. Dr. Neclâ PEKOLCAY ve Doç. Dr. Hasan AKSOY'a bu vesîleyle teşekkür ederiz.

Meliha YILDIRAN
İstanbul, Mayıs 1994

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
BA	: Başbakınlık Osmanlı Arşivi
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
evr. nr.	: Evrak numarası
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
kar. nr.	: Karton numarası
ks. nr.	: Kısım numarası
Ktp.	: Kütüphâne
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
OM	: Osmanlı Müellifleri
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
v.	: Vefâtı
vr.	: Varak
zrf. nr.	: Zarf numarası

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ḍ	: ض
ġ	: غ
ḥ	: ح
ẖ	: خ
ḳ	: ق
ñ	: ك
s̱	: ث
ṣ	: ص
ṭ	: ط
ẕ	: ذ
ż	: ض
ẓ	: ظ
ʿ	: ع
ʾ	: ء
^	: Uzatma İşâreti

GİRİŞ

Onsekizinci asrın başlarından îtibâren Osmanlı Devleti'nin iktisâdî, idârî ve askerî sıkıntılarla karşılaşması, devrin yöneticilerini ıslahat tedbirleri almaya yöneltmiştir. Aşağıda kısaca üzerinde duracağımız gibi, ıslâhat düşüncesi zamanla Osmanlı'yı Batı ile yüz-yüze getirmiş ve kurulan temaslar netîcesinde, bu kültürün her alanda üstünlüğü konusunda bir inanç hâkim olmaya başlamıştır. Bu inanç, şüphesiz son devir Osmanlı aydınlarının geçirdiği zihniyet değişikliğinin ve yakın târihte yaşanılan büyük toplumsal değişimin hazırlayıcısı olmuştur.

Her alanda Batı'yı taklîd etmekten başka çâre kalmadığını kabul eden siyâsetin hüküm sürdüğü bir devirde gördüğümüz Cevdet Paşa, Batılılaşma'nın değil, fakat onun ne ölçüde ve hangi alanlarda gerçekleştirileceğini tartışmaya başlamıştır. Bu hareketin öncüsü Reşîd Paşa ve çevresine kısa sürede kendisini kabul ettiren Cevdet Paşa, klâsik Osmanlı kültürü ile Batı kültürünün kendisinde güzel bir terkîbini yapmış devlet ve ilim adamı olarak temâyüz etmiştir.

Paşa'yı gerektiği gibi tanıyabilmek, eserlerini ve faaliyetlerini doğru olarak anlayabilmek bakımından, asrın başında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyâsî, idârî, kültürel duruma kısaca göz atmakta fayda vardır.

On yedinci asrın sonlarında meydana gelen savaşlarda alınan mağlûbiyetler, Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) gibi andlaşmalarla başta toprak kaybı olmak üzere çeşitli zararlar doğurarak uzun süreden beri eski kuvvetini kaybeden Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemini başlatmıştır. Devleti idâre edenleri, önce dâhilî ıslah çâreleri aramaya yönelten bu durum, daha sonra Batı'daki gelişmeleri tâkip ederek yakından tanımak ve yararlanmak zarûretini netice vermiştir.

Avrupa ile ilk temaslar, ihtiyacın getirdiği noktadan, yani askerî alanda, ordunun teknik araç ve gereçlerini temin etme şeklinde kurulmuştur. Fakat zamanla ve gittikçe artan bir şekilde bir bütün olarak takdir edilen Avrupa medeniyeti, özellikle Lâle Devri'nde (1718-1730), yaygın bir şekilde ilgi görmeye başlamıştır. Bu meyanda, başta Fransa olmak üzere, Avusturya ve İngiltere'ye gönderilen elçilerden, Batı'daki gelişmeyi tetkîk etmeleri istenmiş ve bu intibâlar ışığında ıslahat çalışmalarına başlanmıştır. Bu elçiler arasında Pâris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Fransa'daki teknolojik ve kültürel gelişmelere dâir tetkikleriyle iç üretim, şehircilik gibi konularda teferruatlı bilgi veren Sefâret-nâmesi önemlidir. Fakat, Mehmed Çelebi'nin raporu devlet adamlarınca lâyıkıyla değerlendirilmemiş,yalnızca terakkînin şeklî netîceleri olan köşk ve bahçe mîmârisi gibi yeniliklerle Lâle Devri hayatına aksetmiştir. Medeniyeti getiren zihniyet dikkate alınmamıştır. İktidar, liyâkat ve ma'lûmat yönünden durumu değerlendirecek aydın kadro yeterli olmadığından, yapılan temaslar, "yabancı askerlik uzmanları, matbaacılık ve mîmarlık alanları" ile sınırlı kalmıştır. İdâreciler gelişme ve modernleşmeyi adeta dış görünüşte zannederek, Batı'yı bu netîceye götüren görüş, düşünüş ve değerlendirme tarzını yeterince tetkîk etmemişlerdir.

Tarihçiler, gerilemeyi hızlandıran bir diğer unsuru, devletin yanında, ülke menfaatine fakat kendi zararlarına olan her türlü yeniliğe karşı cephe alan ve yenilikte ısrâr edenleri tasfiyede tereddüt etmeyen ordu ve ulemâ sınıfının müessir otoritesi olarak, gösterirler. Nitekim pâdişah III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ve Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın katli ile neticelenen Lâle Devri isyânı, ulemâ sınıfıyla birleşen askerin nüfûzunu ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

Daha sonra tahta geçen ve Batılılaşma taraftarları olan I. Mahmud, bilhassa askerlik müessesesine getirdiği yeniliklerle orduyu düzenlemiş, devlet ve millete moral kazandıran zaferler elde etmiştir. Aynı çizgide olan III. Mustafa da ordu donanımını sağlamak amacıyla askerî mühendis yetiştiren bir okul açmıştır.

1730'dan itibaren yapılan düzenlemeler, yalnızca askerî alana münhasır kalmıştır. O devirde ordu, devletin selâmeti için şüphesiz hayâtî önem taşımaktaydı. Fakat bir bütün olarak tanımlanması gereken çöküş sebeplerini ortadan kaldırmak, her alanda ilerlemek için bir plân ve program doğrultusunda hareket edecek güçlü idâreciler gerektiriyordu. İlk defâ III.

Selim, içinde bulunulan bu durumdan kurtulmanın tüm müesseseleri kapsayacak bir islâh programı yapılması gerektiğini söylemiştir. Batı ile temasların devam etmesi için muayyen görevlerle gönderilen elçiler yerine, dâimî elçilikler kurma yoluna gitmiştir. Ayrıca Nizâm-ı Cedît adında bir ordu kurarak askerî modern usullerle yetiştirmeyi denemiştir. Fakat ulemâ ve asker dayanışması netîcesinde, azimli, ihtiyatlı ve dirâyetli bir ekipten mahrum da olduğu için, III. Selim tahttan indirilmiş ve islâhat faâliyetleri yarım kalmıştır.

On dokuzuncu asrın başında tahta çıkan II. Mahmud, kendisinden önceki hükümdarlara oranla, üstün siyâsî becerilere sâhip bir pâdişahtı. Devletin askerî alanda her gün daha da artan zayıflığının ve îtibarsızlığının uzun süredir tek kaynağı olarak görülen Yeniçeri Ocağı'nı en uygun vasatı bekleyerek ilga etmiştir. Bu sâyede, uzun süredir yönetici kadrosunda artık tek çıkı yolu olarak kabul gören ve bir inanç hâlini alan Batılılaşma hedefi önünde, bir engel kalmamıştı. Asâkir-i Manzûre-i Muhammediye adında bir ordu kuran II. Mahmud, askerî doktor ihtayacını karşılamak için, bir askerî tıp okulu ve ordunun subay ihtiyacını karşılamak için de, bir harp okulu açmıştır. Her sahada yabancı uzmanlardan kurtulmak için farklı Avrupa ülkelerine talebe göndererek, yenileşme hareketini yavaş-yavaş askerlik alanının dışına çıkarmaya çalışmıştır. Okuma yazma oranını yükseltmek için, yeni okullar açmış ve ilköğretimi zorunlu kılmıştır. İlk nüfus sayımı o devirde yapıldığı gibi, halkı devletin icraâtı husûsunda bilgilendirmek amacıyla ilk gazete II. Mahmud zamanında çıkarılmıştır.

Hükûmet yönetimi de, Batı tarzında düzenlenerek, sadâret başvekilliğe, vezâret ise nezârete çevrilmiştir. Hattâ o kadar ileri gidilmiştir ki, kılık kıyâfetteki keyfîliğe düzenleme getiren II. Mahmud, ceket, pantolon ve fes giyerek, halkı yönlendirmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan Batı ile kurulan yakın münâsebetler, ekonomik yönden Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bir gelişme göstermiştir. Daha başlangıçta, coğrafî keşifler neticesinde, Doğu ile Batı arasında en uygun geçiş merkezi olma özelliğini kaybettikten sonra bozulan iktisâdî dengesi, yetersiz devlet adamlarını elinde daha da kötüleşen Osmanlı Devleti, son asırda Batılı ülkelerle yaptığı ticârî anlaşmalardan da zararlı çıkmıştır. Sanâyî ve teknikte hızla ilerleyen Avrupa ülkeleri, üretim fazlası mallarını satmak için Osmanlı Devleti'ni pazar olarak kullanınca, yerli sanâyî çökmeğe başlamıştır.

II. Mahmud'dan sonra tahta çıkan Abdülmecid döneminde, yenilik ve ıslahat düşünceleri daha da gelişerek devam etmiş ve Batılılaşma hareketinin ilk resmî beyânı olan Tanzîmat Fermânı ilan edilmiştir (1839). Öteden beri bu düşünceye sahip olan Reşîd Paşa, Cevdet Paşa'nın da dahil olduğu bilgili ve çalışkan devlet adamlarından oluşan bir ekiple çalışmalarını sürdürmüştür. Zamanla Batı kültürünün üstünlüğü konusundaki inanç, Osmanlı ricâli ve aydınları tarafından daha çok benimsenmiş, zihniyetin Batı lehine değişmesiyle birlikte sanattan edebiyâta, kılık kıyâfetten mîmârîye kadar hemen her sahada, Batılılaşma yanlısı bir değişme meydana gelmiştir.

Cevdet Paşa, yeni düzenlemeleri desteklemekle birlikte Batıcı hareketin aşırı kanadına mensup olanları daima tenkid etmiştir. Ona göre devleti yaşatmak, ne yeniliklere karşı körce direnmek, ne de Batının istisnâsız taklidi ile gerçekleşemeyecektir. Öteden beri sahip olunan değerleri, yeni ilmî ve teknolojik güçlerle canlandırmak gerekmektedir. Netice itibari ile Cevdet Paşa, Batı medeniyeti karşısında dâima temkinli, seçici ve tasfiye taraftarı olmuş, ülkenin sosyal yapısına, ihtiyaçlarına uyarlanmış değişikliklerin kabûlünü savunmuştur. Batı ile eşdeğer düşünmediği medeniyet kavramını, dâimâ târihî, ictimâî, bir dayanak ve kültürel muhtevâ ile birlikte mütâlaa etmiştir. Mütefekkir ve devlet adamı sıfatıyla eserleri ve icrâatı, Paşa'nın ülke menfaatini, hizmetleri için mihrak noktası kabul ederek bütün mesâisini bu ilkede teksif ettiğini göstermektedir.

I. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA, HAYATI ve ESERLERİ

I. HAYÂTI

A. Ailesi ve Tahsîli

1. Ailesi

Cevdet Paşa, 26-27 Mart 1823 târihine rastlayan hicrî (13-14 Receb) 1283 yılında, kendi ifâdesiyle "rûz-ı Hızra kırk gün kalarak", doğdu. Doğum yeri günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Lofça kasabasıdır.[1] Ebu'l-Ulâ Mardîn, Lofça'nın tabiî özellikleri, suyu ve havasının letâfeti sebebiyle, orada doğup büyüyen çocukların kuvvetli ve zekî olduklarını, bunu Cevdet Paşa'da görmenin mümkün olduğunu, bu güzel iklimin onun tabîatına tesîr etmiş bulunduğunu, yetmiş yaşından sonra bile zihnen ve bedenen dinç kalarak ve muhâkemesini kaybetmeyerek çalışmalarını sürdürdüğünü yazmaktadır.[2]

Asıl adı Ahmed olup, Cevdet mahlâsını Farsça hocası şâir Süleyman Fehim Efendi'den almıştır.[3] İleride anlatılacağı üzere, başarılı ilk şiir tecrübeleri üzerine verilen bu mahlâs, zamanla benimsenerek ikinci ismi gibi telâkki edilmiştir.

Babası, Lofça eşrâfından ve meclis âzâsı "Istabl-ı Âmire"[4] pâyeli Hacı

---

1 Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. Câvid Baysun), Ankara 1986, IV, s. 3, Bundan sonra yalnızca *Tezâkir* olarak anılacaktır; *Terceme-i Hal Defteri*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, nr. 47, vr. 1a.

2 Ebu'l-Ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 13.

3 *Tezâkir*, IV, s. 14.

4 "Istabl-ı Âmire" payesi, sâniye ve sâlise arasında bir rütbe olup, sivillere tevcih olunurdu. bk. Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, II, s. 8.

İsmâil Ağa'dır. Dedesi, küçük yaşlarından itibaren tahsil ve terbiyesi ile yakından ilgilenerek, torununu, büyük pederlerinin mesleği olan din öğrenimi için teşvik eden Hacı Ali Efendi'dir.[5] Onun da pederi Lofça müftüsü İsmâil Efendi'nin mahdûmu, Ahmed Ağa'dır. İsmâil Efendi ise, Lofça'ya yerleşmiş olan Yularkıranoğlu Ahmed Ağa'nın mahdûmudur. Yularkıran Ahmed Ağa, Kırkkilise zâdegânından Yularkıranoğulları hânedânından olup, Prut muhârebesinde sergerde olarak vezir Baltacı Mehmed Paşa'yla birlikte bulunmuş ve devlete pek büyük hizmetler etmiş bir zâttır.[6]

Hacı İsmâil Ağa, Lofça'lı meşhur Topuzoğlu hânedâdından Ayşe Sünbül Hanım'la evlenmiştir. Ahmed Cevdet bu evlilikten dünyaya gelmiştir.[7]

2. İlk Tahsîli

İdarî durumu itibârıyle mütevazî bir Osmanlı kasabası olan Lofça, ilme verilen değer ve eğitim öğretim imkânları bakımından şanslı bir yerdi. Nitekim Ahmed Efendi, ibtidâiye ve rüşdiye eğitimini de içeren ilk tahsilini Lofça mektebinde tamamlamıştır.[8] Cevdet Paşa'dan başka, Tanzîmat döneminin mühim devlet adamlarından Midhat Paşa da, ilk tahsilini Lofça mektebinde görmüştür.[9]

Ahmed Efendi ilk öğreniminden sonra dedesi Hacı Ali Efendi'nin teşvîki ile dinî ilimlere yönelmiş ve Lofça müftüsü Hâfız Ömer Efendi'den Arapça dersleri almağa başlamıştır. Kısa sürede Arapça'yı kavradığını ifâde eden müellif[10] hemen akabinde dînî ilimler tahsiline başlayarak Arabî ilimler, mantık, fıkıh ve tefsir okuduğun yazmaktadır.[11] İslâmî ilimlerden fıkıh sahasındaki temel eserleri okumağa başlayan Ahmed Efendi *Halebî* ve *Mülteka* adlı eserleri okurken, henüz buluğ çağına bile girmediğini ifâde etmektedir.[12] Oysa *Mülteka*, din, siyâset, askerlik, cezâ hukûku, ticâret gibi bütün fıkıh konularına temâs eden ve bunlarla ilgili hükümleri toplayan kapsamlı bir eserdir. Paşa *Tezâkir*'de, "ulûm-ı şer'iyyede dahi biraz mümârese

---

5 *Tezâkir*, IV, s. 3.

6 Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamânı*, İstanbul 1332, s. 7.

7 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 8.

8 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 9; İsmâil Habîb, *Türk Teceddüd Edebiyatı Târihi*, İstanbul 1340, s. 400.

9 İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, Ankara 1950, s. 127.

10 *Tezâkir*, IV, s. 4.

11 Cevdet Paşa, *Terceme-i Hal Defteri*, vr. 1^a.

12 *Tezâkir*, IV, s. 4.

kesbeylediğini" söylemektedir.[13] "Biraz mümârese" ibaresiyle anlattığı bu meşguliyet ile, Lofça müftüsünün yanında yaptığı "fetvâ müsevvitliği"ne işâret ediyorsa, buradan, gerekli dînî ilimleri iyi derecede öğrendiği sonucu çıkarılabilir. Müsevvitlik, fıkıh ilmini bilmekten başka, münşîlik vasfını da gerektirir. Çünkü herhangi bir konuda verilen fetvâyı düzenlerken, gereksiz uzatmalardan sakınmak için, geniş bir fıkıh bilgisi bikimine ihtiyaç duyulduğu gibi veciz ifâde bulmak melekesine de bağlıdır.[14] Meleke kazanmak ise, çok çalışmayı gerektirir. Cevdet Paşa'nın çocukluğundan itibaren çok çalışmayı hedeflediği ve alışkanlık hâline getirdiği görülmektedir.

Hâfız Ömer Efendi'den sonra, müftü Hâfız Mehmed Efendi'den de mantık ve beyan okumuştur.[15]

Lofça'daki eğitim imkânları değerlendirildikten sonra, bu fevkalâde azimli ve başarılı talebenin İstanbul'a gönderilme zarûreti görüldü. Ancak anne ve babası çocuklarından uzun süre ayrılmayı göze alamıyorlardı. Bu endişeyle, kasabada Deli Müftî nâmıyla meşhur eski Lofça müftüsünden ders okumasına karar verilmişti. Bu zât, her ilimde, husûsen din ilimlerinde derin bilgi sâhibi bir âlimdi. Fakat bilgisinden istifâde etmek kolay değildi. Dünyada hiç bir şeyle kayıtlı olmak istemediği için, İsmâil Ağa'nın hususî ders karşılığı kendisine maaş tahsîsini de kabul etmemişti. Dersler için, zaman ve mekân tâyin etmiyor, istediği yerde okutup anlatmağa başlıyordu.[16] Ahmed Efendi'nin tüm gayretine rağmen, bu hocadan istifâde edemeyeceği anlaşılınca, İstanbul'a gönderilme zarûreti yeniden gündeme geldi. O sırada İstanbul'da, "Mekteb-i Harbiye" yeniden düzenlenerek câzip hâle getirilmişti. Ahmed Efendi'nin çalışkanlığını görüp takdir eden yakın çevre, bu okulu tavsiye etmişlerse de, dedesi Ali Efendi, torunu için medrese tahsilinde ısrâr etti.[17] Son karar, talebenin İstanbul'a medrese tahsili için gönderilmesi yolunda verildi. Cevdet Paşa bu durumu şöyle anlatır: "Peder ve vâlidem dahi fevkalâde hırs u hâhîşimi görüp, muvâfakat eylediler. Bunun üzerine, büyük pederim beni İstanbul'a gönderdi."[18]

13 *Tezâkir*, IV, s. 4; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 9.
14 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 13-14.
15 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 9.
16 *Tezâkir*, IV, s. 5.
17 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 9.
18 *Tezâkir*, IV, s. 5.

3. Medrese Tahsîli

a. Hocaları ve Aldığı Dersler

Ahmed Efendi 1255 (1839) senesinde Arapça, mantık, beyan, fıkıh ve tefsir sahasında gerekli ilk bilgilere sâhip olarak yüksek öğrenimini tamamlamak amacıyla İstanbul'a geldi. Fâtih Çarşambapazarı muhitinde Papasoğlu medresesinde bir hücreye yerleşip[19] Fâtih Camiindeki dersleri tâkip etmeğe başladı.[20] Kendi ifadesiyle "mukaddemât-ı ulûmu" tamamlayarak geldiği İstanbul'da ilk hocası, Toyranlı Mehmed Efendi olmuştur. *Tezâkir*'de yaptığı bir tasnîfe göre, İstanbul'daki müderrisleri, ilmî otoritelerine göre dört tabakada mütâlâa etmektedir. Bu tasnife göre, Toyranlı Hoca dördüncü tabakada yer alır.[21] Tahsîli husûsunda titiz ve seçici olan Ahmed Efendi, hocasından yeterince istifâde edemeyeceğini anlar anlamaz onun dersini bırakmıştır.[22]

Ayrıca son tabakadaki ulemânın derslerini kifâyetsiz bularak onları bir mânâda protesto eden anlamında, "ehl-i kıyam" adıyla anılan talebelerle birlikte, daha evvel mantık okumasına rağmen, bu sahadaki bilgisi kuvvetli olan Birgivî Şâkir Efendi'den ders okumağa başlamıştır. Bir taraftan Şâkir Efendi'nin sabah derslerine devam ederken, ikindiden sonra Mutavvel okumak için yetiştirdiği talebe sayısının çokluğuyla şöhret bulan Vidinli Hoca'nın derslerini takip etmiştir.[23] Öyle ki, Ahmed Efendi'nin de iştirak ettiği Mutavvel derslerine üç yüzden fazla talebenin devam ettiği bilinmektedir. Anlaşılması için, ön çalışmaya ihtiyaç duyulan bu dersler, çok defa sıkı ve faydalı müzâkerelerle yürütülmekteydi. Vidinli Hoca, kısa sürede muârız talebelerini iknâya muvaffak olmuş, müzâkereleri, yakınında yer gösterdiği Ahmed Efendi'nin de içlerinde bulunduğu küçük bir grupla sürdürmüştür.[24]

---

19 Papasoğlu medresesi hakkında bilgi için bk. Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 332-333.

20 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 11.

21 Bu tasnîfe göre 1. tabakada yer alanlar arasında Akşehirli Ömer Efendi, İmamzâde Esat Efendi, Antakyalı Saîd Efendi, Denizlili Yahyâ Efendi en meşhur hocalardır. 2. Tabakada: Vidinli Hoca, Şehrî Hâfız Efendi, Giritli Hoca ve Hakîm Hâmid Efendi bulunmaktadır. 3. Tabakadaki hocaların en meşhurları Hâfız Seyyid Efendi ve Birgivî Şâkir Efendi'dir. 4. Tabakada ise, diğer müderrisler vardır. Fazla bilgi için bk. *Tezâkir*, IV, s. 8-10.

22 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 16.

23 *Tezâkir*, IV, s. 10.

24 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 17; Cevdet paşa *Tezâkir*'de Vidinli Hoca'nın ehliyetli olduğu kadar mütekebbir bir zât olduğunu, fakat insâfı da elden bırakmadığını söyler. Birgün kendisi, tartışılan meselede aşırı gidince Hoca'nın canı sıkılmış

Ahmed Efendi ayrıca İmam-zâde Esad Efendi'nin İbrâhimpaşa Câmiindeki Şerh-i Akâîd derslerine devam etmiştir.[25]

Antakyalı Saîd Efendi'nin Süleymâniye Camiindeki Mutavvel derslerine de özenle devam eden Ahmed Efendi, Denizlili Yahyâ Efendi'nin husûsî sohbetlerinden de çok istifâde ettiğini zikretmektedir.[26]

Vidinli Hoca'nın ikindi derslerinden başka, tâtil günlerinde yaptığı derslere de devam ederek, ondan geniş bir şekilde faydalandığını söyleyen Ahmed Efendi, icâzetini 1260 (1844) yılında Birgivî Şâkir Efendi'den almıştır.[27]

Ahmed Efendi Fâtih Câmiindeki derslere devâm ederken, Hamîdiye medresesine talebe olmak için açılan imtihana girerek başarılı olmuştur.[28] Fakat bu medresenin tahsîsâtı olan oda ve bir talebeyi geçinderecek kadar maaşı alabilmek için her sabah Yeni Câmi'e giderek Kur'ân okumak şartı, derslerine devamını engelleyeceği için, gelirini ve Kur'ân okumak görevini bevvâba devrederek, ayrıldığını ve yalnızca müşkilâtı müsellem olan Hamîdiye medresesinin imtihânını kazanmış olmanın şerefiyle yetindiğini söylemektedir.[29]

Tahsili süresince mâlî sıkıntı çekmeyen Paşa, medresede yapması gereken mutfak ve temizlik işleri için bir hizmetkâr tutarak, daha çok okumağa vakit ayırıyordu. Aynı şekilde, senenin yarısını tahsil masraflarını karşılamak amacıyla taşrada, "cer"de, geçiren diğer talabelerin aksine, o, tâtil günlerinde verilen deslere devam etme imkânına sâhipti.

Ahmed Efendi, yetişmesi için medrese müfredâtını kâfî görmeyerek, Hendesehâne-i Berrî muallimi Miralay Nuri Bey'den hesap, cebir, hendese,

---

ve talebesini azarlamış. Bu tavırdan müteessir olan Ahmed Efendi, bir kaç ders boyunca müzâkerelere katılmamış. Bir süre sonra bu ihtilâflı konuyu tekrar gündeme getiren Hoca, meseleyi etraflıca anlattıktan sonra, talebesine "hak Lofça'nın yedinde imiş" diye iltifatta bulununca, Ahmed Efendi, hocasının hakkâniyetinden memnun kalarak, kendisine hürmette kusur etmemiştir. bk. *Tezâkir*, IV, s. 10.

25 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 15; İmam-zâde Esad Efendi 1276'da vefât etmiş olup, Süleymâniye'de medfundur. Geniş bilgi için bk. Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 17.

26 *Tezâkir*, IV, s. 9.

27 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 18.

28 Hamîdiye Medresesi için bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1982, s. 77.

29 *Tezâkir*, IV, s. 6.

logaritma, Oktant risâlesi ve yeni tarzda ulûm-ı riyâziye dersleri almıştır.[30] Ayrıca Müneccimbaşı Osman Sâib Bey'den matematik dersi alarak, o devirde medresede pek rağbet edilmeyen bu fen ilimlerini öğrenerek yetişmiştir.[31] İşte tamamen kendi arzusuyla yürüttüğü bu çalışmalar onu, ezberci, eski müelliflere muhâlif düşünce geliştiremeyen, pratik faydası görülecek bigiler edinemeyen ve bildiklerini uygulamaktan mahrum olup mezûniyetinden sonra elinden eski tarz üzere hocalıktan başka bir şey gelmeyen "medreseli tip" olmaktan kurtarmış, ileriki yıllarda, özellikle eğitim-öğretim müesseselerinde olumlu düzenlemeler yapabilecek özellikler kazandırmıştır. Ahmed Efendi'yi bu çalışmaya iten sebep, belki de İstanbul'a gelişinden çok kısa bir süre sonra şâhit olduğu Tanzîmat ıslâhâtı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan gelişmelerdir. Çünkü Tanzîmat, Osmanlı Devletini, Batı düşünce sisteminin bütünü ile temâsa geçirmiş, askerlik ve teknik alanlarda Avrupa'nın üstünlüğünü kabul ettiği kadar, haklar alanında, millî eğitim alanında ve edebiyat ile san'at alanında da üstünlüğünü göstermiştir.[32] Bu durumda klâsik eğitimin yeterli olamayacağını görebilen Ahmed Efendi, bayram günleri dışında tatil yapmayarak derslere devam ettiğini, geceleri de kitap mütâlâası ile geçirerek çoğu kere kitap okurken uyuyakaldığını anlatmaktadır.[33]

Ayrıca tâtil günlerinde talebe bulamayan hocalar derslerini kestikleri halde, Arapça bilgisi kuvvetli olan Hâfız Seyyid Efendi bir talebeyle dahi olsa derslerine devam ettiği için, bu devrede başka hoca bulamayan Ahmed Efendi, çok defâ bayram sabâhına kadar hocasıyla baş-başa ders yaptıklarını nakletmektedir.[34]

Tahsîli süresince "ulûm-ı aklîye ve edebîye" alanına daha çok ilgi duyduğu, mantık dersini iki defâ okuması ve tâtil devrelerinde hendese, hesap, cebir, heyet ve çoğrafya derslerine ısrarla çalıştığını söylemesinden anlaşılmaktadır. Zâten bu tercihini bir mektubunda şöyle dile getirir: "Fakîrin dahî evâil-i ömrümü ulûm-ı aklîye ve edebiyeye masruf olarak, ol vakit ulûm-ı nakliyede

30 Medreselerde okutulan dersler; Cüz'iyât, ulûm-ı âlîye ve ulûm-ı 'âlîye olarak üç kısma ayrılır. Cüz'iyât: Hesap, hendese, hey'et ve hikmet; ulûm-ı âlîye: Kelâm, belâgat, mantık, sarf-nahiv; ulûm-ı 'âlîye ise tefsir, hadis ve fıkıhtan ibâret idi. bk. Câvid Baysun, "Mescid", *İA*, VII, s. 75.

31 *Tezâkir*, IV, s. 7; Miralay Nuri Bey için bk. Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun*, İstanbul 1312, s. 49-50; Osman Sâib Efendi için bk. *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, III, s. 448.

32 Enver Ziyâ Karal, *Osmanlı Târihi*, Ankara 1988, V, s. 194.

33 *Tezâkir*, IV, s. 12.

34 *Tezâkir*, IV, s. 9.

mâlûmat ve melekem nâkıstı."[35] Bu meyanda Arnavud Ali Efendi'den de "fenn-i âdâb" ve "ilm-i arûz" okumuştur.[36]

Talebeler arasında, çalışkanlığı ile temâyüz ederek, Amasyalı Kara Halil Efendi'nin Vaz'iyye-i İsam derslerine, "ehl-i kıyam" ile birlikte devam eden Ahmed Efendi, ders esnâsında sorduğu sorular ve yaptığı değerlendirmelerle müzâkerelerin daha faydalı hâle gelmesine yardımcı olmuş, hocaların ve talebelerin takdîrini kazanmıştır.[37] Özellikle Kara Halil Efendi ile bu derste aralarında geçen müzâkereler âdetâ menkıbeleşerek, uzun seneler medrese talelesi arasında konuşulmuştur.[38]

Derslerine âzâmî bir dikkatle devam eden ve hayatında bir başka meşguliyete yer vermeyen Ahmed Efendi, bu hızlı ve dikkatli çalışmayla, emsâlinin on senede tamamlayamadığı medrese tahsilini beş altı sene zarfında ikmal ettiğini söylemektedir. Her ilmi erbâbından öğrenerek, kendisini iyice yetiştirerek, sonunda kaldığı medresede, kendisine müracaat eden arkadışlarına ders okutmağa başlamıştır.[39]

Onun çalışkanlığı, herhangi bir talebeden farklı tezâhür ediyordu. Öğrendiklerine kendi yorumlarını ilâve ediyor, her sahada çalışmasının neticesini görmek için yeni bir eser meydana getirmeyi hedefliyordu. Öyle ki, herhangi bir mevzûu tetkîke başlayınca, ona dâir küçük bir eser yazmağı kendisine âdetâ şîâr edinmişti.[40]

Bu cümleden olarak, Arap grameri târihine dâir okuttuğu *Şâfiye-i İbn Hâcib*'e bir ta'likat yazarak *Gâyetu'l-Beyân* adını vermiştir.[41] Ayrıca kitapların hutbe ve dîbâcelerine dâir talebe arasında konuşulan bahisleri içeren *Beyânü'l-Unvân* (İstanbul 1273) adlı Türkçe bir risâle yazmıştır.[42] Bu çalışmalarıyla medresede dikkatleri çektiğini ifâde eden Cevdet Paşa, yine talebe arasındaki

---

35 "Vak'anüvis Cevdet Paşa'nın Evrâkı", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 1333, nr. 47, VIII, s. 283.
36 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 16.
37 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 19.
38 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 21.
39 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 13.
40 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 5.
41 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 13. Bu eserler neşredilmemiştir.
42 *Tezâkir*, IV, s. 7.

ihtiyâca binâen, iftar vakitlerini tesbit etmekte kolaylık sağlayacak *Tâ'rîfu'l-irtifâ* adlı risâleyi yazdıktan sonra, Fâtih Camii'nin Sahn-ı Semân medreselerinden Başkurşunlu Medresesi'ne çıkmağa hak kazanmıştır.[43]

Derslerine devam ederken, geceleri de kitap müzâkeresi ile meşgul olan Ahmed Efendi, *Emsile*, *Binâ* ve *Netâicü'l-Efkâr*'dan başka *Mutavvel*'in baş kısmına da tâlikât yazmıştır.[44] Gelecekle ilgili plânlarını, müderris ve müellif olarak değerli eserler vermek üzerine yapan Cevdet Paşa, çok geçmeden bu çalışmalarının semeresini görmeğe başlamıştır.

Vidinli Hoca, Yunan ve İslâm felsefesinin mukâyesesini içeren *Tehzîb*'i okutmağa karar verince, dersi anlamakta zorlanan talebelerinin mantık ilmi okumasını gerekli görerek, İsmâil Gelenbevî'nin *Burhan* adlı eserini okutmaları için, önce Şerif Efendi'ye, sonra da Nasuh Efendi'ye teklif etmiştir. Şerif Efendi, başarılı olamadığı takdirde hocalık şöhretini kaybetmekten çekindiği için teklifi reddetmiş; Nasuh Efendi ise, Fâtih Câmii'nde başladığı derslerinde, medrese muhitinde ehl-i kıyam olarak meşhur olan talebeler soruları karşısında yetersiz kalınca, çâreyi on beş gün sonra derslerine son vermekte bulmuştu.[45] Bu şâibeli ders, çalışkanlığı ve derse iştirâki ile hocalarının dikkatini çeken Ahmed Efendi'ye teklif edildiğinde, yaşının küçük olduğunu öne sürerek reddetmek istediyse de, başta Vidinli Hoca olmak üzere, ısrarlar üzerine, müzâkereci başı sıfatıyla Fâtih Câmii'nde bu dersi okutmayı kabul etmiştir.[46] *Tezâkir*'de, bu dersin sıradan bir ders olmadığını, "mübâhase meydanında" güreş etmeğe benzediğini söyleyen Cevdet Paşa, derslere başladıktan sonra tüm vaktini, mantık kitaplarını incelemeğe ayırdığını söyler. Kızı Fatma Âliye "bilgisinden emin olmadıkça, talebenin karşısına çıkmadığını, neticede başarılı olduğunu" nakleder.[47]

Anlaşıldığına göre, bu devirde medresede öğretim ekseriyetle takrir

---

43 *Tezâkir*, IV, s. 7-8; Bursalı Mehmed Tâhir, Târifu'l-İrtifâ adlı eserin Bâyezid Câmii içindeki Veliyyüddin Efendi Ktp.'ne hediye ettiği kitaplar arasında bulunduğunu söyler. bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972, II, s. 76.

44 *Tezâkir*, IV, s. 10; Bursalı Mehmed Tâhir bu tâlikattan bahsetmektedir. bk. *a.g.e.*, II, s 77.

45 *Tezâkir*, IV, s. 12.

46 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 20.

47 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 20.

metoduyla değil, müzâkere tarzında cereyan ediyordu. Derse devam eden talebe, önceden hazırlanarak, başka müelliflerin fikirleri ve kendi değerlendirmeleriyle, hocaya sorular yöneltiyor, aktif katılımıyla dersin seyrine etki edebiliyordu. Talebenin katılımı aynı zamanda, hocanın konuya bütünüyle hâkim olmasını gerekli kılıyordu. Bu sebeple, ilk müderrislik tecrübeleri, Cevdet Paşa'ya meşgul olduğu meseleyi tüm inceliklerini dikkate alarak tahkîk etme alışkanlığı da kazandırmıştır.

Nitekim Gelenbevî'nin *Burhan*'ını okuturken, esere hâkimiyetini gören dostları, buna bir şerh yazmasını teklif etmişlerse de, vakit bulamadığını söyler. Aynı dostlarının ısrârı üzerine, Dülgeroğlu Câmiinde, eski tabiat ve ilâhiyat felsefesini konu alan bir derse Kâdî Mîr okutmağa başlamıştır. Bu dersin de, muhtevâsından ötürü, mübâhâseli bir ders olduğunu, dolayısıyla dikkatle hazırlanmak gerektiğini söyleyen Cevdet Paşa, bu sırada bir taraftan da Şâkir Efendi'nin mantık derslerini dikkatle tâkip etmiştir.[48]

Tâtil günlerinde bile kendisine dinlenmeyi yasaklayan bir talebe iken, hocalık vazîfesini de üstlenince, büsbütün yorulduğunu, geceleri yatmayıp kitap üzerinde uyumağa devam ettiğini anlatan Cevdet Paşa, neticede bu yorgunluğa tahammül edemeyerek hastalanmıştır. Hocaları arasında hekimliği ile meşhur olan Hamid Efendi, talebesini fazla çalışmaktan menetmiş, tâtil günlerinde dinlenmesini ve kendine başka meşguliyetler bulmasını tenbih etmiştir.[49] Ancak bu uyarılardan sonra, medresedeki odasına bir yatak aldığını ve uykusuna dikkat etmeğe başladığını söyler. Tatil günlerinde ise, bir kaç defa mesîre yerlerine gittiğini, fakat hoşlanmadığını, nihâyet yine hocasının tavsiyesi üzerine, dinlenmek ve Farsça öğrenmek maksadıyla Çarşambapazarı civarındaki Murad Molla Tekkesi'ne devam ettiğini söylemektedir.[50]

b. Tasavvuf ve Edebiyatla İlgilenmesi

Paşa'nın devama başladığı Murad Molla Tekkesi ve şeyhinin şöhreti İstanbul dışına taşmıştı.[51] Tekke, her türlü ilmin okutulduğu bir "dârulfünûn" görünümünde; ayrıca edebiyat ve sanat merkezi hüviyetindeydi. Şeyh Mehmed Murad Molla Efendi, şöhretini duyup İstanbul ve taşradan gelen

---

48 *Tezâkir*, IV, s. 12.
49 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 21.
50 *Tezâkir*, IV, s. 12-13.
51 Bu tekke ve şeyhi hakkında geniş bilgi için bk. Muzaffer Gökman, *Murad Molla Hayatı, Kütüphânesi ve Eserleri*, İstanbul 1943.

talebelerin tahsîline imkân sağlıyor ve haftanın belirli günlerinde ayrıca *Mesnevî* okutuyordu.[52] Muallim Cevdet, şeyhin dersleri kadar vaazlarıyla da ilgi uyandırdığını, kendisini dinlemeğe gelen devlet adamlarını, zarârı millete dokunan hatâlarından ötürü halkın huzûrunda ikaz ederek, mürşidlik vazîfesini hakkıyla yerine getirdiğini ifâde eder.[53]

Mesnevî derslerine düzenli olarak devam eden Cevdet Paşa bu derslerden istifâde ettiği kadar, Murad Molla Dergâhı'na yakınlığı sebebiyle, hangi tekkeye gitse alâka ve hürmet gördüğünü anlatmaktadır. Derslerin sonunda, Sultan Abdülmecid'in de bulunduğu bir merasimde, 1260 (1844) senesinde Murad Molla şeyhinden *Mesnevî-hânlık* icâzeti almıştır. Aynı mecliste, *Kasîde-i Bür'e* ve *Hizbu'l-Bahr* okumağa da mezun olmuştur.[54] Ayrıca tekke bünyesinde, Hâfız Tevfik Efendi'nin Farsça derslerine iştirak ederek, bu vâdîdeki bilgisini arttırmıştır.

Bunun yanında, her tabakadan insanın rağbet ettiği, İstanbul'un diğer meşhur Mesnevî-hân'ı, ilmi ve fazîleti ile takdir gören Hüsâmeddin Efendi'nin *Mesnevî* derslerinden de istifâde ettiğini kaydetmektedir.[55]

Ahmed Efendi son devirde kendisini, medrese-tekke kavgası şeklinde beliren ulemâ-meşâyih anlaşmazlığı içinde bulmuştur. Tasavvufta, müridlere telkin edilen râbıta ile şeyhe teveccüh gibi usuller, bâzı ulemâ tarafından şirk telâkkî edilence, iki taraf arasındaki münâkaşaların karşılıklı tekfîre kadar gidebildiğine şâhit olmuştur. Bu türden kelâm-tasavvuf muârazalarının hakîkatını anlamak için, kelâm bilgisi birikiminin yanında, Ahmed Efendi, başta Muhyiddin bin Arabî'nin yazdıkları olmak üzere, pek çok tasavvufî eseri tetkik ettiğini ifâde etmektedir.[56]

Hayatı boyunca, tahkîkî bilgiden yana olan Cevdet Paşa'nın tasavvufla ve *Mesnevî* ile alâkasının nisbetini, yazdığı *Mesnevî* şerhine dâir ondan bir

---

52 *Tezâkir*, IV, s. 13.

53 Muallim Cevdet, "Dârulmuallimîn'in Yetmişbirinci Sene-i Devriyesi Vesîlesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayât-ı, İlmiyesi Üzerine Konferans", *Tedrîsat Mecmuası*, sy. 39, İstanbul 1333, s. 433.

54 *Tezâkir*, IV, s. 17.

55 Fazla bilgi için bk. *Tezâkir*, IV, s. 15; Mustafa Özdamar, Cevdet Paşa'nın *Mesnevî*'ye vukûfundan ve tasavvufî yönünden bahsederek, mesnevîhanlığına dair hiç bir yerde kayıt yok derken yanılmaktadır. bk. Mustafa Özdamar, Yaman Dede, İstanbul 1994, s. 480. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi *Tezâkir*'de bu husus açıkça belirtilmiştir.

56 *Tezâkir*, IV, s. 16; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 27.

değerlendirme isteyen Sivas vâlisi Âbidin Paşa'ya gönderdiği mektuptan anlamak mümkündür. *Mesnevî*'nin şekli ve muhtevâsı, târihçesi ve şerhleriyle ilgili bütün ayrıntıları bilen Paşa'nın ilmî bir makâle hüviyeti gösteren mektubu karşısında hayran kalan Âbidin Paşa, hayranlığını, "insanlar içinde pek az insan bulunur ki, her bir bahiste mâhir, her meselenin halline muktedir bulunsun. Zât-ı hidîv-i âzâmîlerinin vücûduyla her kim ki iftihâr etmez ise "nîst-bâd/hiç hükmündedir" ibâresine lâyıktır" ifâdeleriyle anlatmaktadır.[57]

Fatma Aliye, pederinin tekkeye devam etmesinin bir şeyhe mürid olması anlamına gelmediğini, ne kendisinin, ne de âile efrâdından hiç kimsenin bu yolu tercih etmediğini ısrarla söyler.[58] Aynı fikri paylaşan Ebu'l-Ulâ Mardin ise, Paşa'nın tekkeleri ve şeyhleri sevmediğini, ancak edebiyat merâkı sebebiyle, buralara başvurduğunu kaydeder.[59] Oysa, *Dîvançe-i Cevdet*'te yer alan bâzı şiirleri, onun mevlevî tarîkatına intisâb ettiğini kuvvetle hissettirmektedir.

"Gîsûları gerçi dile zencîr-i cünûndur
Sevdâ-yı bahâr-ı hattı bilmem ne füsûndur" matla'lı gazelindeki mahlâs beyti bu hususta delil gösterilebilir:

"Hâk-i kadem-i Mevleviyân olalı Cevdet
Âsâr-ı ney-hâmesi i'caz nümûndur"[60]

Kaldı ki, tasavvufa ilgisiz olmadığını, devrin en tanınmış şeyhlerinden Kuşadalı İbrahim Efendi ile kurduğu münâsebetten de anlamak mümkündür. En büyük hocaların gideremediği bâzı şüphelerinden şeyhin açıklamalarıyla kurtulduğunu; din ilimlerinden hangi konuda fikri sorulsa izaha muktedir olduğunu ve bu sebeple kendini sık sık ziyârete gittiğini söylemektedir.[61]

Ahmed Efendi, Farsça ve *Mesnevî-i Şerif* derslerinin de tesiriyle, edebiyata ilgi duymuş, Şevket ve Urfî divanlarını okumak üzere, şâir Süleyman Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağına devâma başlamıştır. Bu konak hem Farsça divanlarının okutulduğu edebiyat mektebi, hem de ilimi ve edebiyat çevresinin seçkin sîmâlarını toplayan irfan meclisi konumundaydı.

---

57 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 21.
58 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 21.
59 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 24-25.
60 *Dîvançe-i Cevdet*, s.
61 Kuşadalı İbrahim Efendi hakkında bilgi için bk. *Tezâkir*, IV, s. 15; Yaşar Nuri Öztürk, *Kuşadalı İbrâhim Halvetî*, İstanbul 1982.

Kendisini bir anda edebiyat, eğitim ve politika konusunda seviyeli konuşmaların içinde bulan Ahmed Efendi, medrese ve tekke dışındaki hayatı burada tanımıştır. Yine burada günlük siyâset hakkında fikir sâhibi olmuş; en mühimi, farklı muhitlerden insanlarla yeni dostluklar kurarak, ufkunu ve çevresini genişletmiştir.

Bu devrede şâir Safvet Efendi ile de tanışarak, şiir ve inşâya dâir sohbetlere iştirak eden Ahmed Efendi, şiir söylemeğe başladığını kaydetmektedir.[62] Nitekim Cevdet Paşa, 1310 senesinde II. Abdulhamid'e sunduğu bir arîzasında, vaktiyle şiire heves ederek manzum sözler söylediğini, fakat bu ilk şiirlerinin şâirler meclisine arz edilecek değerde olmadığı için sonradan kaybolduğunu anlatmaktadır.[63]

Daha sonra Fehim Efendi, o sırada söylediği bir kaç gazelini beğendiği için, şiirlerinin Seyyid ve Sünbül-zâde Vehbî ile karıştırılmasını önlemek ve belki de genç şâirin namını bu meşhur iki şâirin şöhret gölgelerinden korumak endişesiyle, Ahmed Efendi'ye, Lofça'da hat hocasından aldığı Vehbî mahlâsını Cevdet ile değiştirmiştir.[64] Bu ikinci mahlâs kısa zamanda asıl adıyla birlikte kullanılmış, resmî ve gayr-ı resmî evrakta dâimâ iki isim birlikte yer almıştır. Hattâ sonraları asıl adından ziyâde mahlâsıyla tanınmış, eserleri Cevdet adına nisbet edilmiştir.

Divançe'de yer alan şiirlerin ekseriyeti, Fehim Efendi'nin konağına devam ederken söylediği nazîre, tahmis, kasîde ve târih manzûmelerinden ibârettir. *Tezâkir*'de şiirlerini, ilhâmın cömert olduğu anlarda söylemeği tercih ettiğini ve şiirle meşgûliyetin kendisine "ulemâ ve udebâdan" yeni dostlar kazandırdığını anlatmaktadır.[65]

Kendi ifadesiyle "dinlenmek amacıyla ilgilendiği şiir ve edebiyat sâyesinde" çevresini genişleten Cevdet Paşa, *Mesnevî* okuyarak, icâzet aldığı için de mevlevî dergâhlarında itibar kazanmakla kalmamış, çeşitli mahfillerde düzenlenen edebiyat sohbetlerinin de aranan sîmâsı hâline gelmiştir.[66]

Murad Molla şeyhinin takdîri ve ısrârı üzerine, hakikatte "vâiz

62 *Tezâkir*, IV, s. 14.
63 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930, I, s. 239.
64 *Tezâkir*, IV, s. 14.
65 *Tezâkir*, IV, s. 17.
66 *Tezâkir*, IV, s. 17.

cübbesinden" ve vâizlik mesleğinden pek hoşlanmadığı halde, şeyhin Sultanahmed Câmii'ndeki vaazlarına vekâlet etmiştir. Kızının anlattıklarına göre meşhur şeyhi dinlemeğe gelen devlet erkânı, Murad Efendi'nin cübbesi içinde henüz yirmi iki yaşında bulunan Ahmed Efendi'yi dinlediklerinde, muvaffâkiyetinden ötürü, hayretle takdir etmişlerdir.[67]

B. Resmî Görevleri ve İlmî Faaliyetleri

Cevdet Paşa'nın memuriyetleri ve ilmî faaliyetleri çok defa birbiri ardınca ya da aynı devrede olduğu için, bu bölümde her iki sahadaki faaliyetleri birlikte verilecektir.

1. Reşid Paşa'ya İntisâb Etmesi

Medrese tahsilini tamamlayıp .icâzet aldıktan sonra Lofça'ya dönmek istemeyen Cevdet Efendi, ailesinin yardımına muhtaç olmaksızın, İstanbul'da, ilmî çalışmalarını sürdürmek kararındaydı. Bunun için İstanbul'da yaşamasına yetecek kadar maaş temin etme yollarını arıyordu. Ancak bu sırada teklif edilen Mekteb-i Harbiye Farsça muallimliğini ilmiye kıyâfetini çıkarıp setre-pantolon giymek istemediği için reddetmişti.[68]

Müderris ve müellif olarak "neşr-i ulûm" etme idealine muhâlif gördüğü her ayrıntıyı dikkate alan Cevdet Efendi, 1260 (1844) senesinde, Rumeli kazaskerliğine bağlı Premedi kazâsının kadılığını üstlenerek memuriyete başlamıştır.[69] Kısa bir süre sonra ise, iptidâ-i hâric derecesiyle İstanbul ruûsu'nu alarak istediği şekilde çalışıp terfî edebilmek şansını elde etmiştir.[70]

Bu yıllarda Reşid Paşa, devletin çeşitli kurumlarında yeni düzenlemeler yapmak düşüncesi ile sadrazam olunca, aynı düşüncelere sahip olan Ârif Hikmet Bey'in de şeyhulislâmlık makâmına gelmesini temin etmişti.[71] Tanzîmat paralelinde yeni kanunlar oluşturmak niyetinde olan sadrazam, şer'î konularda bilgisinden faydalanmak üzere, Fatma Aliye'nin ifâdesiyle, "bâb-ı

---

67 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 29.

68 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 68.

69 *Tezâkir*, IV, s. 18.

70 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 31; İstanbul ruûsunun dereceleri: 1. İptida-i hâriç, 2. Hareket-i hâriç, 3. İptidâ-i dâhil, 4. Hareket-i dâhil, 5. Musûle-i sahn, 6. Sahn-ı semân, 7. İptidâ-i altmışlı, 8. Hareket-i altmışlı, 9. Musûle-i Süleymâniye, 10. Hâmise-i Süleymâniye, 11. Süleymâniye, 12. Dâru'l-hadîs. bk. Ebu'l-Ûlâ Mardin, *a.g.e.*, s. 16.

71 Ârif Hikmet Bey 1786-1859 yılları arasında yaşamış, âlim ve şâir bir zattır. Fazla bilgi için bk. İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, IV, s. 620.

meşîhattan en âlim ve en münevver fikirli bir âlimin gönderilmesini" ister. Arif Hikmet Bey, bu nitelikte gördüğü Cevdet Efendi'yi sadrazama gönderir. Görüşmeye şâhit olan Sâhib Molla, daha sonra Ahmed Midhat Efendi'ye bu karşılaşmayı şöyle nakletmiştir. "Cevdet Paşa'yı ilk görüşüm hatırımdan çıkmaz. Öyle mühim bir mesele için gönderilen birinin çok genç olduğunu görünce, hayret etmiştik. Gözümün önünden gitmeyen parlak mâvi gözlerinden saçılan zekâ kıvılcımları bize meseleyi anlatmıştı."[72]

Reşid Paşa, çok defalar tecrübe ederek, bilgisi ve şahsiyeti itibârıyla itimada lâyık bulduğu Cevdet Efendi'yi hiç yanından ayırmadığı gibi, oğullarına da hoca tâyin etmiştir.[73] Bu münâsebet sâyesinde, Cevdet Efendi, yabancısı bulunduğu siyâset ortamının içine girerek, bilgi ve tecrübelerini arttırmıştır. Sadrazam ile dostluğu neticesinde, geceleri dahil, bütün zamanını Paşa'nın konağında geçirmeğe başladığı için, maddî sıkıntılarından kurtulması yanında geniş bir muhit edinmiştir.

Ayrıca Arif Hikmet Bey'in de bilgisinden ve husûsen devrinde kıymetli eserler bakımından çok zengin olan kütüphanesinden istifâde etmiştir.[74] Yaklaşık on iki bin cilt nâdir eserlerden oluşan bir kütüphaneye sâhip olan şeyhulislâm ile dostluğu Cevdet Efendi'ye başka yerde bulamadığı kitapları ödünç alarak faydalanma şansını tanıyordu.[75]

Paşa'nın bu yeni muhit içinde medrese muhitinden uzaklaşması, fiilen siyâset çevresinde bulunduğu kadar fikren de siyâsî hadiselerle meşguliyetine sebep olmuş, neticede olaylara bakışı ve değerlendirmesini değiştirmişti.

Bu arada, Batı kaynaklarına inmek için gerekli gördüğü Fransızca'yı öğrenmeye başlamıştır. O devirde Frenk dili öğrenen din adamı tahkir edileceği için, çalışmalarını gizli tutmuş ve ancak gramer ve lûgat bilgisi sâyesinde târih ve hukukla ilgili temel eserleri okuyup anlayabildiği halde, konuşmasını geliştirememiştir.[76] Nitekim kendisi de okuduğu herşeyi

---

72 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 434; Muallim Cevdet, a.g.m., s. 434.

73 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 434.

74 Fevziye Abdullah Tansel, "Arif Hikmet Bey", *İA*, I, s. 565; *Tezâkir*, IV, s. 67.

75 Ârif Hikmet Bey, kütüphânesinden beş bin cilt eseri, Medine'de kendi adına yaptırdığı kütüphâneye nakletmiştir. Özenle seçilen müellif nüshaları ve meşhur hattatların yazdığı değerli nüshalardan oluşan bu kütüphâneyi, yazmaların kıymeti, bulunduğu ülkenin en mühim kütüphânesi hâline getirmiştir. bk. Mustafa L. Bilge, "Arif Hikmet Kütüphânesi", *DİA*, III, s. 367.

76 Muallim Cevdet, Emin Efendi adında birisinden Fransızca dersleri aldığını, fakat daha fazla bilgiye sâhip olmadığını söyler. bk. Muallim Cevdet Paşa,

anlayabildiği halde konuşamadığını ifâde etmektedir.[77]

Reşid Paşa'nın dâiresi, medrese, tekke ve edebiyat meclislerinden sonra Cevdet Efendi'ye Avrupâî düşünceyi kazandıran ve âdetâ uygulamalı siyâset dersi veren bir kürsü hükmüne geçmiştir. Bu dâirede, sadrazamın yenilikçi fikirlerine taraftar olan devlet adamları Âlî ve Fuad Paşalar ile de dost olmuştur.

Ancak Paşa'nın bulunduğu her ortamda kabul görüp önemsenmesinin asıl sebebi, gayreti ve disiplini sâyesinde geliştirdiği şahsî meziyetleri ve ilmî derinliğidir. Âlî Paşa'ya mantık, edebiyat ve Arapça dersleri vermesi bilgisinin takdîr edildiğini göstermektedir.[78]

Yeni dostları ve meşguliyetleri sebebiyle, medrese ile alâkasını kesen Cevdet Efendi, buradaki hayat tarzını benimsemekle birlikte, ideallerinden uzaklaştığını; "ricâl ve kibâr ile ülfet ve ihtilâtı çoğaltıp, Boğaziçi'nin mesîrelerinde dolaşmağa gittiğini" anlatırken, "bir taraftan da medrese merkezinden tebâud etmekte idim, sanki semt-i kıbleyi ararken şark u şimâle doğru gitmekte idim" diyerek, bu devredeki kararsızlığını anlatmaktadır.[79]

Cevdet Paşa'nın medrese-siyâset tercihindeki kararsızlığına değinen A. Hamdi Tanpınar, bu ikilemi bir iç dramı olarak yorumlamaktadır. Böyle bir tereddüdü, Paşa'nın daha evvel, medreseyi temsil eden Fâtih Câmii ile Murad Molla Dergâhı arasında kalarak yaşadığını söyler. İkinci devrede yaşadığı kararsızlık çok ayrı iki alanda, yine Tanpınar'ın deyimiyle "dünyâ işleri" ile medrese arasında olduğundan, tercihini yaparak Tanzîmat için çalışmaya başladıktan sonra bile onu bırakmamış, bu defâ yalnızlığa itmiştir. Medresede, ulemâ arasında yapılanan şahsiyeti, siyâsî hayâtında, belki yaptığı işlere inanç eksikliğinden olacak, ona büyük bir yalnızlık yaşatmıştır.[80]

Reşid Paşa, istidatlı gençleri keşfetme husûsunda mâhir olduğu için, Cevdet Efendi'nin şahsî gayreti ve ilmî dirâyetini farkederek, onu mahrem

---

a.g.m., s. 435.

77 İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Tercüme-i Hal Defteri*, Cevdet Paşa Evrâkı, Nr. 47, vr. 2a.

78 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (nşr. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 36, Bundan sonra *Ma'rûzât* olarak anılacaktır.

79 *Tezâkir*, IV, s. 20-21.

80 Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyâtı Târihi*, İstanbul 1985, s. 165, Bundan sonra *Türk Edebiyatı* adıyla anılacaktır.

devlet işlerinde istihdam etmekten çekinmemiştir. Fatma Aliye bu yakınlığı daha belirli bir maksada bağlıyarak, Reşid Paşa'nın bu genç hocayı kendisine muâvin olarak yetiştirmek niyetinde olduğunu ve oğlu Ali Gâlib Bey'in dahi babası ile münâsebetlerinde Cevdet Efendi'nin tavassutuna başvurduğunu söylemektedir.[81] Bu bakımdan Cevdet Paşa'nın Eflâk ve Boğdan Beyliği'nin ihtilâle teşebbüsü üzerine bozulan düzeni ıslah etmek göreviyle Bükreş'te bulunan Fuad Paşa'ya, Reşîd Paşa'nın hususî emirlerini iletmek için gönderilmesi mühimdir. Bükreş'te bir ay kadar kalan Cevdet Paşa, Hristiyan ve İslâm toplumlarında âile ve cemiyet yapısına dâir tetkiklerde bulunmuş ve bu intibâlarını *Tezâkir*'de anlatmıştır.[82]

Cevdet Efendi, devlet işleriyle ilgili çeşitli görevleri yürütürken, bir yandan da "neşr-i ulûm" ideâli yolunda çalışmalar yapmaktan da geri kalmıyordu. Bu devrede, memleket ekonomisi için gerekli gördüğü ipek dokumacılığına dâir *Tâ'limnâme-i Harîr* adlı bir eser tercüme etmiştir.[83]

Reşid Paşa, eğitim alanında yapmak istediği ıslahâtın programını hazırlamak üzere geçici bir Meclis-i Maârif oluşturmuştu. Bu meclisin karar mazbataları dâima Cevdet Efendi'nin kaleminden çıkardı.[84] Yine bu meclisin kararlarına göre, eğitimin sırasıyla sıbyan mektebi, rüşdiye mektebi ve dârulfünûn aşamalarında gerçekleşeceği tesbit edilmişti. Daha sonra bu mekteplerin müfredât programları hazırlandı. Bu devrede Cevdet Efendi'den, rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere, sâde Türkçe ile bir kitap yazması istendi ki *Mâ'lûmât-ı Nâfia* (İstanbul 1279) adıyla neşrettiği kitabını bu maksatla kaleme almıştır.[85]

Bu geçici Meclis'in yerine bir süre sonra Meclis-i Maârif-i Umûmiye kurulmuştur.[86] Cevdet Paşa'yı tabii olarak bu meclisde de görmekteyiz.

2. Dârulmuallimîn Müdürlüğü

Cevdet Efendi, 1850 senesinde Şeyhulislâm Arif Hikmet Bey'in tensîbiyle, çalışmalarına yabancı olmadığı Meclis-i Maârif-i Umûmiye âzâlığına

81 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 118.
82 *Tezâkir*, IV, s. 27.
83 *Tezâkir*, IV, s. 28-29. Ermenice'den çevrilen bu kitap 1269 senesinde İstanbul'da neşredilmiştir.
84 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 436.
85 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 51.
86 *Tezâkir*, IV, s. 37; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s 48-49.

ve bir süre sonra Dârulmuallimîn Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Bu vakte kadar, Reşid Paşa'nın yanında bir çok mühim işte istihdam edildiyse de, ders-i âmlık ve te'lifât ile meşgul olma niyetini sık sık ifâde ettiği için, nizâmî bir memuriyeti yoktu. Nihâyet hayâtının seyrini değiştirecek olan memuriyetler silsilesine Dârulmuallimîn Müdürlüğü ile başlayan Cevdet Efendi, derhal bir nizamnâme yaparak kurumun iç tüzüğünü belirledi.[87] Dârulmuallimîn'in öğretim programlarını ve imtihan usullerini düzenledi. Burada kısa sürede pek çok rüşdiye öğretmeni yetiştirildi. Cevdet Efendi aynı zamanda, müdürlüğünü yaptığı mektepte Târîh-i İslâm-ı Umûmî dersleri veriyordu.[88] Talebesi Selim Sâbit Bey'in ifâdesine göre, takrîri çok düzgün olmasa da, ifâdeleri gâyet mantıklı ve iknâ ediciydi. Târihî olayların netîceleri üzerinde talebeleri düşünmeğe teşvîk ederdi. Bir taraftan da Fransızca'sını ilerleterek, Garp târihçilerini okuyordu.[89]

Müdüriyeti esnâsında, Prusya ve Fransız Darulmuallimîn teşkilâtları hakkında inceleme yaparak, dışarıdaki gelişmeleri dikkate almaktan geri durmamıştır. Nitekim Muallim Cevdet'in iddiasına göre, bu devrede Dârulmuallimîn teşkilatı Prusya ve Fransa'ya kıyasla daha gelişmiş durumdaydı. Bu görevinden 1852'de ayrılmıştır.[90]

Cevdet Efendi, Bükreş dönüşü sıhhati bozulan Fuad Paşa'nın Bursa gezisine de refâkat etmiştir. Bir ay süren bu tâtil esnasında, memleket meseleleri hakkında fikir teâtîsinde bulunarak, ticârî ve kültürel alandaki ihtiyaçlar konusunda çalışmalar yapmışlardır. Bursa dönüşünde, birisi Şirket-i Hayriyye adıyla Boğaziçi vapur işletmelerinin tesîsi; diğeri *Kavâid-i Osmâniye* adıyla Osmanlıca grameri hakkında müştereken hazırladıkları iki eseri berâberlerinde getirmişlerdir.

Cevdet Paşa, Arapça ve Frasça'dan ayrı olarak, müstakil bir Türkçe gramerinin tesbîti lüzûmuna inanan Fuad Paşa ile müşterek müzâkereleri neticesinde ortaya çıkan bu eseri, bizzat kaleme aldığını söylemektedir.[91]

Meclis-i Maârif-i Umûmî, 1851 yılında "Encümen-i Dâniş" adında bir ilim cemiyetinin teşekkülüne karar verdi. Kırk kişilik dâhilî ve çok sayıda haricî

87 Şâkir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa, Hayâtı, Şahsiyeti, Eserleri*, Ankara 1945, s. 11.
88 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 436.
89 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 436.
90 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 436.
91 *Tezâkir*, IV, s. 45.

üyeden oluşan bu cemiyette, Cevdet Efendi aslî üyeler arasında yer almıştır.[92] Encümen-i Dâniş'in açılışında okunmak üzere, meclis âzâlarından birer makâle yazmaları istenmiş ve Cevdet Efendi'nin yazdığı, diğerlerine tercih edilerek okunmuştur.[93] Meclisin hedeflerine işâret eden bu beyannâmede, geniş kitlelere hitab etmek için halkın kolay anlayacağı üslûpta eser yazılmasına işaret edilmektedir.

Encümen-i Dâniş'in kültür hizmetlerinden olmak üzere, dile yerleşen Arapça ve Farsça kelimelerin lisânın aslından kabul edileceği bir Osmanlıca lûgat hazırlanmasına karar verilmiş ve lûgatçilerden oluşan bir komisyon teşkil edilmiştir. Ayrıca Osmanlı târihi, bir kaç kısma taksim edilerek, her bir bölümün yazılması için âzâ arasından liyâkatli kişiler seçilerek, görev taksimi yapılmıştır. Bu arada Cevdet Paşa 1774-1826 yılları arasında yaşanan târihî olayları tesbit etmekle görevlendirildi.[94] Cevdet Efendi, eseri istenilen tarzda, kendi tâbiriyle "kaba Türkçe ibârât" ile yazmağa başlamıştır.[95] Bu târih yazma programı neticesinde, *Târih-i Cevdet*'ten başka bir eserin meydana getirilmemesi, Cevdet Paşa'nın ilmî şahsiyetindeki azimlilik yönünü göstermesi bakımından mühimdir.[96]

3. Müfettişlikleri ve Diğer Memuriyetleri

a. Mısır Teftîşi ve Vak'anüvisliği

Bu devrede Mısır halkının vâlî Abbas Paşa'dan şikâyetleri üzerine, Reşid Paşa ile vâlinin münâsebetleri bozulmuş ve Sadrâzam müsteşârı Fuâd Paşa'nın husûsî bir memuriyetle Mısır'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Eski hânedânın mîras meselelerine çözüm getirmek amacıyla ulemâdan birinin müsteşara eşlik etmesi uygun görülünce, Fuad Paşa, Cevdet Efendi'yi tercih etmiş ve 1852 senesinde birlikte Mısır'a gitmişlerdir.[97]

---

92 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 60; Şakir Ulkütaşır, *a.g.e.*, s. 11.

93 Bu makâlenin metni *Tezâkir*, IV, s. 53-55 ve Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 70-73'te kayıtlıdır.

94 *Tezâkir*, IV, s. 58; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 76.

95 *Tezâkir*, IV, s. 58.

96 A. Hamdi Tanpınar bu görüşte değildir. Ona göre Encümen-i Dâniş, kadro yapısından da anlaşıldığı gibi tercüme esâsı üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne Yıldız'dan devredilen yazmalar arasında bu encümene ait pek çok tercüme bulunduğu gibi, 1271 tarihine doğru basılan bazı eserlerin encümenin faaliyetleriyle alâkası vardır. bk. A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1985, s. 144.

97 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 78-79.

Cevdet Paşa, bu memuriyetin başarıyla tamamlandığını söylemektedir. Zâten bir süre sonra Fuad Paşa, Hâriciye nâzırı olur.[98] Mısır dönüşünde *Târih-i Cevdet*'in ilk üç cildini tamamlayarak, takdim eden Cevdet Paşa'nın ruûs derecesi Süleymâniye'ye yükseltilmiştir. Böylece, kendi ifâdesiyle "kibâr-ı müderrisîn" arasına girmiştir. Kısa bir süre sonra 1855'te ise, vak'anüvislik memuriyeti kendisine verilmiştir.[99]

On yıl süren vak'anüvislik devresinde, *Târih-i Cevdet*'in diğer ciltlerini tamamlamağa çalıştı. Vak'anüvislik geleneğine uygun olarak kendisinden sonra gelen vak'anüvislere gönderilmek üzere, dönemin sosyal ve siyâsî olaylarını kaydederek, *Tezâkir*'i meydana getirdi.[100] Yine bu devrede memuriyeti ve güvenilirliği sebebiyle, Reşid Paşa'nın ileri derecede dostu ve sırdaşı olmuştur. Bu yakınlıktan sâir meşgûliyetlerine mânî olması sebebiyle, rahatsız olan Cevdet Paşa, ayrıca mühim devlet işlerinden sorumlu tutulmaya başlandığı için de hâlinden şikâyetçi olduğunu ve Paşa'ya mesâfeli durmağa çalıştığını yazmaktadır.[101]

Fatma Aliye, bu yakınlığı izah ederken, Âlî ve Fuad Paşa'lardan sonra "talebe-i sâlis" sıfatıyla andığı pederinin Reşid Paşa tarafından sınanarak itimâda lâyık görüldüğünü, ilk iki talebesinin vefâsızlığına ve muhâlefetlerine şâhid olan Reşid Paşa'nın bir siyâsî olarak yetiştirmek üzere Cevdet Paşa ile ayrıca ilgilendiğini ve kendisine mahrem-i esrâr yaptığını söylemektedir. Neticede talebeleri hocayla mukâyese eden Fatma Aliye, Reşid Paşa'nın siyâset sahasındaki talim ve tedrisinden çok istifâde etmelerine rağmen, pederi dâhil hiçbirinin Reşid Paşa'ya yetişemediklerini ifâde eder.[102]

b. Meclis-i Âlî-i Tanzîmat Üyeliği

Meclis-i Âlî-i Tanzîat dâiresinde, fıkhın muâmelât kısmına dâir Metn-i Metin adlı bir kitap hazırlanması için oluşturulan komisyon üyeliğine metni kaleme almak göreviyle getirilen Cevdet Paşa, bu safhada fıkıh kitaplarını tetkîke mesâi sarfettiğini söylemektedir.[103] Ancak komisyon hedeflenen Metn-i Metîn'i hazırlamadan dağılmıştır. Fakat Cevdet Paşa fıkıhla meşguliyetini

98 *Tezâkir*, IV, s. 61.
99 *Tezâkir*, IV, s. 72.
100 Âli Ölmezoğlu, a.g.m., s. 115.
101 *Tezâkir*, IV, s. 73.
102 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 111.
103 *Tezâkir*, IV, s. 73.

devam ettirerek evvelâ 1856'da Galata mevleviyetine getirilmiş, 1857'de ise, Mekke pâyesi almıştır.[104] Aynı sene yaşının ve rütbesinin küçüklüğüne rağmen, Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliğine de tâyin edilmiştir. Bu mecliste, devletin yeni kânun ve nizamnâmelerinin tertibinde önemli rolü vardır; çünkü kânun ve nizamnâmelere son şeklini dâimâ o vermiştir.[105] Meclisin hazırladığı Cezâ Kânunnâmesi'ni bizzat tashih ettiğini söyleyen Cevdet Paşa, ayrıca Arâzî Kânunnâmesi için kurulan komisyonun reisliğine getirilmiştir. Aynı komisyonun çalışmalarından olarak, Tapu Nizamnâmesi, Tapu Senedâtı Hakkında Tâlîmat ve Tapu Senedâtı Hakkında Târifnâme'yi de kaleme almıştır. Nihâyet *Düstûr* adını verdiği eser de bu dönemdeki çalışmalarının ürünü olan kânun ve nizamnâmelerden oluşmaktadır.[106]

Çeşitli memuriyetleri arasında *Târih-i Cevdet*'i yazmağa devam eden Cevdet Paşa, bir taraftan da târih ve toplum görüşleri üzerindeki tesiri açık olan İbn Haldun'un fikirlerini inceliyordu. Bu sırada, Encümen-i Dâniş'in kararıyla, Pîrî-zâde Sâhib Molla'nın beş cüzünü yazarak, eksik bıraktığı *Mukaddime-i İbn Haldun* tercümesini tamamlayarak neşretmiştir.[107]

c. Rumeli Teftişi ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm Adliye Üyeliği

Hükûmet ile halk arasındaki ilişkiyi belirleme ihtiyâcına binâen vilâyetlere müfettişlerin gönderildiği bu dönemde, Cevdet Paşa, Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli teftişine iştirak etmiştir. Bu refâkattan memnun kalan sadrâzam, teftiş dönüşü 1861'de Cevdet Paşa'nın rütbesini İstanbul pâyesine yükseltti.[108]

Meclis-i Tanzîmat ilga edilerek, fonksiyonu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adlîye'ye devredilince, Cevdet Paşa, nizamnâmesini hazırlamakla da görevlendirildiği Meclis-i Vâlâ'ya âzâ tâyin edilmiştir.[109]

d. İşkodra ve Bosna Teftîşi

Cevdet Paşa 1861 senesinde, Karadağlıların isyan ve ihtilâlleri üzerine, İşkodra kalesine kapanan Abdi Paşa'ya yardım etmek ve isyânı bastırmak için,

---

104 *Tezâkir*, IV, s. 73.
105 "Cevdet Paşa", *Hazîne-i Fünûn*, sy. 49, 1312, s. 393.
106 *Tezâkir*, IV, s. 73-74; Bu eser 1279'da neşredilmiştir.
107 Bu eser 1277'de neşredilmiştir. bk. Muallim Cevdet, a.g.m., s. 451.
108 *Tezâkir*, IV, s. 79.
109 *Ma'rûzât*, s. 34.

fevkalâde bir memuriyetle İşkodra'ya gönderildi. Bu nâzik memuriyet için şeyhulislâm, sadrazam ve Meclis-i Vâlâ reisinin müştereken karar kıldıkları isim olan Cevdet Paşa'ya askerî ve mülkî geniş yetkiler verilmişti. İki ay kadar sonra, muvaffkiyetle sona eren İşkodra memuriyeti, Paşa'nın o zamana kadar bilinmeyen idârecilik ve teşkîlâtçılık yönüyle, siyâsî becerisini ortaya çıkarmıştır.[110]

Bu devrede Cevdet Paşa'nın şeyhulislâmlığına dâir söylentiler çıkmışsa da kabul etmemiş, bu husustaki fikrini Fuad Paşa'ya şöyle bildirmiştir: "İstanbul pâyelilerinden şeyhulislâm var ise de nâdiru'l-vuku'dur. Dâîniz er-geç kazasker olmak tabiîdir. Herşeyi mevsiminde isterim. Vakitsiz ne rütbe ne de memuriyet kabul ederim."[111]

1863 senesinde Cevdet Paşa, azledilen Ziyâ Bey'in yerine Anadolu kazaskeri pâyesi ile Bosna müfettişliğine tâyin olunmuştur.[112]

Bosna'da bir buçuk yıl kadar süren vazîfesi esnâsında bu bölgenin nizam altına alınmasına çalışmıştır. Bosna halkını iknâ ederek bölge için gerekli asker tanzimini mümkün kılmıştır. Gideri halk tarafından karşılanmak üzere iki alay asker tanzîm etmiş ve halkı çok bağlı oldukları ilmiye sınıfının nüfûzunu kullanarak iknâ yoluna gitmiştir.[113]

Bosna dönüşü kendisine, o vakte kadar ilmiye sınıfından kimseye verilmemiş olan ikinci rütbeden bir "nişân-ı Osmânî" verilmiştir.[114]

Bu devrede Cevdet Paşa'nın şeyhulislâmlığı yeniden gündeme gelmekle birlikte, muhtemelen Âlî Paşa'nın muhâlefetiyle reddedilmiştir.[115]

e. Kozan Teftîşi

İstanbul'da, üyesi bulunduğu Meclis-i Vâlâ'nın işleriyle meşgul olan Cevdet Paşa'nın Kozan ve civarında isyan hâlinde bulunan halkı itaat altına almak ve bölgenin hukûkunu düzenlemek konusunda bizzat katıldığı

---

110 İşkodra memuriyeti için bk. *Tezâkir*, II, s. 157-226; BA, Yıldız Esas Evrâkı, ks.nr. 17, evr.nr. 105, zrf.nr. 27, kar.nr. 79.

111 *Ma'rûzât*, s. 51.

112 *Tezâkir*, IV, s. 83.

113 Bosna-Hersek teftişi ve oradaki intibâlarına dâir geniş bilgi için bk. *Ma'rûzât*, s. 60-110.

114 *Tezâkir*, IV, s. 60.110.

115 *Ma'rûzât*, s. 112.

müzâkerelerin netîcesinde, islâhatçı sıfatıyla bu bölgeye gönderilmesi uygun bulundu.[116] Dördüncü ordu müşîri Derviş Paşa'nın kumanda ettiği "Fırka-i İslâhîye" ile birlikte, yine geniş mülkî yetkilerle ve fevkalâde komiser olarak görevlendirilen Cevdet Paşa, altı ay süren bu zorlu memuriyetinde de başarılı olmuştur.[117]

Cevdet Paşa, Kozan dönüşünde, başarısını takdîr edecek ricâli karşısında bulamamıştır. Çünkü Kozan islâhatının harcamalarını dış borç için mühim gerekçe olarak gösteren Fuâd Paşa, Cevdet Paşa ve Derviş Paşa'nın fevkalâde fedâkârlıklarla gerçekleştirdikleri harekâtı takdir etmek şöyle dursun, hattâ inanmak bile istememiştir. Ayrıca, İstanbul'a beklenmedik bir vakitte dönmekle "zülf-i yâre" dokunduklarını söyleyen Cevdet Paşa, ricâlin bu kötü muâmelesine rağmen, Sultan Abdulazîz tarafından bizzat taltîf edilmiştir.[118]

4. Vâlilikleri ve İlmî Faaliyetleri

a. Halep Vâliliği

Talebeliğinden bu yana şeyhülislâmlık emeli taşıyan Cevdet Paşa'nın bu makama tayini meselesi, kendisi Kozan'da iken yeniden konuşulmuş ve fakat, vükelâdan bazılarının uygun görmemesi sebebiyle, kabul edilmemiştir. Hâdiseyi *Tezâkir*'de anlatan Cevdet Paşa, bu yolda Fuad Paşa'nın desteğine güvendiğini belirtiyor. Fakat umduğu neticeyi alamayınca: "Politika âlemi bir başka âlemdir. İnsan karındaşı da olsa fedâ eder" diyerek, hislerini ifade etmektedir.[119]

Kozan memuriyeti dönüşünde, şeyhülislâmlık emeline son verilmek üzere, vezâreti konusunda iknâ edilen pâdişâhın katî irâdesi ile, 1866 senesinde ilmîye tarîkının son noktası olan kazaskerlik pâyesi vezârete çevrilmiştir.[120] İlmîye tarîkından mülkiyeye naklonulduğuna dâir irâde kendisine bilidirildiğinde, çıkış yolu olmadığını anlayarak, kabul etmiştir. "Başımı uğur-ı hümâyunda fedâ ederek, nice muhâtaralar aşırdım. Şimdi bir sarığı fedâ etmem diyebilir miyim" ifâdesiyle sarığı çıkarıp, fes giyen Paşa'nın çok sevdiği ilmîye sınıfından ayrılmasına sebep olan bu haksız muameleden incindiği

116 *Ma'rûzât*, s. 116.
117 Kozan ıslahâtı hakkında geniş bilgi için bk. *Ma'rûzât*, s. 112-193.
118 *Tezâkir*, III, s. 198.
119 *Tezâkir*, III, s. 198.
120 *Tezâkir*, IV, s. 83.

anlaşılmaktadır.[121]

Bu arada vak'anüvislik görevinden de ayrılan Cevdet Paşa, Halep ve Adana eyâletleriyle Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarından oluşturulan Halep vilâyetine tâyin edilerek, İstanbul'dan uzaklaştırılmış, iki sene kadar bu yeni valiliğin teşkilât ve ıslâhatı ile meşgul olmuştur.[122]

b. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Reisliği

1868 senesinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrılarak Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye teşkilâtları kurulduğunda Cevdet Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliği vazîfesiyle İstanbul'a getirildi. Nizâmî mahkemelerin ve dîvanın teşkîlât ve selâhiyetlerini belirleyen bir nizamnâme hazırladı. Bir süre sonra, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye riyâseti, nezârete çevrilince de, Adliye nâzırı oldu ve birinci rütbeden nişân-ı Osmânî aldı.[123]

Daha evvel Metn-i Metin komisyonunun başlayıp tamamlayamadığı fıkıh ilminin muâmelât kısmına dâir bir kitap hazırlama teşebbüsü, bu dönemde Cevdet Paşa'nın ısrârı ile yeniden gündeme geldi. Bu fikir kabul edilince, devrin ileri gelen fukahâsından oluşan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti'nin başkanlığına getirildi. Cemiyet bir esbâb-ı mûcibe hazırlayarak çalışmaya başladı ve iki sene içinde *Mecelle*'nin ilk dört kitabı neşredildi.[124]

Mecelle cemiyeti, Âlî Paşa ve yoldaşlarının *Fransız Medenî Kânunu*'nun tercüme ve tatbiki fikrine karşı kurulduğu için, Şeyhülislâm Kezûbî Hasan Efendi dâhil, muârızları çoktu. Nitekim 1870 senesinde, *Mecelle*'nin beşinci kitabı neşredilince, Cevdet Paşa vazîfeden uzaklaştırılarak, Bursa vilâyetine tâyin edildi. Bir kaç gün sonra bu görevden de azledildi.[125]

Bir süre çeşitli memuriyetleri esnâsında da sürdürdüğü telif çalışmalarına dönen Cedet Paşa, *Târih-i Cevdet*'in 7. ve 8. ciltleri ile *Takvîmü'l-Edvâr* adlı eserini bu devrede yazmıştır.[126]

Ebu'l-Ulâ Mardin'e göre, Cevdet Paşa'nın azline, Fransa elçisi Baurrée'nin

---

121 Tezakir III, s. 199.
122 *Hazine-i Fünûn*, sy. 49, s. 394.
123 *Tezâkir*, IV, s. 84-85.
124 *Tezâkir*, IV, s. 95.
125 *Tezâkir*, IV, s. 94.
126 Âli Ölmezoğlu, a.g.m., s. 116.

aleyhte propagandaları sebep olmuştur. Elçinin Âlî Paşa ile olan yakınlığı ve Âlî Paşa'nın *Mecelle* konusundaki düşünceleri bilindiği için bu tesbit doğrudur. Ebu'l-Ulâ bir diğer sebep olarak, başta Şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendi bulunduğu halde, bu yeni kânun çalışmalarını gereksiz görüp kabullenemeyen ilmiye ricâlinden bir grubun tükenmek bilmeyen muhâlefetlerini de zikretmektedir.[127]

Cevdet Paşa'dan sonra Bâb-ı Meşîhat'a nakledilen Mecelle cemiyeti altıncı kitap olan *Kitâbu'l-Vedîa*'yı hazırlayıp neşretti. Ancak bu kitap öncekilerin seviyesine erişemediğinden şiddetli tenkidlere mâruz kalarak reddedilince, Cevdet Paşa'nın cemiyetteki rolü anlaşıldı ve 1871 yılında yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti reisliğine tâyin edildi. İlk iş olarak altıncı kitabı imhâ ettirdi ve onun yerine *Kitâbu'l-Emânât*'ı hazırlattı. Sekizinci kitap hazırlanırken Sadrâzam Mahmud Paşa'ya muhâlefetinden ötürü Maraş valiliğine tâyin edildiyse de, on sekiz gün süren valiliğinden sonra Midhat Paşa'nın sadâretinde *Mecelle*'yi tamamlamak vazîfesiyle yeniden İstanbul'a gelerek çalışmalarını sürdürdü.[128]

Mecelle'nin hazırlanmasında Cevdet Paşa'nın rolünün ehemmiyetini *Tezâkir*'de yer alan: "İşte ol vakit Mecelle'nin sekizinci kitabını tab'ettirdim ve dokuzuncu kitabı telife devam ettim" ifadesindeki telif tâbirinden anlamak mümkündür.l[129]

Cevdet Paşa bu devreden sonra *Mecelle* çalışmalarının sona erdiği tarih olan 1888'e kadar cemiyet başkanlığında bulunmuştur. Fakat Paşa'nın *Mecelle*'yi hedeflediği neticeye götüremediği, sonuncu kitap olan on altıncı kitaptan sonra, âile hukûkuna dair bir kitap hazırlamayı planladığına dâir işaretler vardır. Çünkü *Mecelle* ile ilgili olarak II. Abdülhamid'e takdim ettiği bir arîzada "bir kaç kitabın nâkıs olduğunu" ve fakat cemiyetin "bunları ikmâle" muvaffak olamayacağını bildirmektedir.[130]

5. Siyâsî Faaliyetleri

Bu devreden sonra Cevdet Paşa'nın biribiri ardınca çeşitli vâliliklere ve nazırlıklara atandığı görülmektedir.

---

127 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 49-50.

128 *Tezâkir*, IV, s. 120.

129 *Tezâkir*, IV, s. 120.

130 M. Âkif Aydın, *İslâm-Osmanlı Âile Hukûku*, İstanbul 1985, s. 131.

Cevdet Paşa, ilmiye sınıfından ayrılınca şeyhülislâmlık emelinden vazgeçmek dumunda kalmış, fakat bu defa da sadâret ümidine kapılmıştır. *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta bu niyete işaret eden cümleler vardır.[131]

Mecelle çalışmaları devam ederken 1872 senesinde Şûrâ-yı Devlet üyesi, bir yıl sonra da Evkaf Nâzırı olmuştur.[132]

Bir süre sonra Maârif-i Umûmiye nezâretine tâyin edilen Cevdet Paşa, müsteşarı Sadullah Paşa başkanlığında bir eğitim komisyonu kurmuştur. Bu komisyon, ilköğretimden yüksek öğretime kadar her seviyedeki okulların öğretim programlarını belirlemiş ve bu program doğrultusunda ders kitapları hazırlanması için çalışmalarını sürdürmüştür.[133] Aynı dönemde Cevdet Paşa'nın gayretleriyle Nuruosmâniye Camii'nde modern usulde eğitim yapan "İbtidâiyye" adında numûne bir ilkokul açılmış, Paşa da bu okullarda okutulmak üzere *Kavâid-i Türkiyye* (İstanbul 1292), *Mi'yâr-ı Sedâd* (İstanbul 1293) ve *Âdâb-ı Sedâd* (İstanbul 1294) adlı üç okul kitabı yazmıştır.[134]

1874 senesinde Şu'rây-ı Devlet başkan yardımcısı olduysa da, hemen ardından Yanya vâliliğine tayin edilmiştir. Mecelle cemiyeti ile haberleşmeyi sürdüren Cevdet Paşa, Yanya'da *Risâletü'l-Vefâ* adında Arapça bir eser yazarak İstanbul'a göndermiştir. Bunun dışında, Mecelle cemiyetinin ihtilâf ettiği noktalardan haberdar olduğu ve ilgili kişilere yazdığı mektuplarla çalışmanın seyrine müdâhale ettiği anlaşılmaktadır.[135]

1875 senesinde Maârif nâzırlığı göreviyle İstanbul'a gelen Cevdet Paşa, kısa bir süre sonra Adliye nâzırı olmuştur.[136] Fakat Hersek ihtilâli üzerine bu görevinde fazla kalamamış ve Rumeli teftîşine gönderilmiştir.[137] Teftiş dönüşünde nezâretten azledilerek Sûriye vilâyetine tâyin edilmesinde, Sadrâzam Mahmud Paşa'nın gümrüklerin idâresini ecnebîlere tevdî etmek fikrine karşı çıkmasının etkili olduğunu ifade eden Cevdet Paşa, böyle şerefli bir azlden memnun kaldığını da söylemektedir. Fakat yola çıkmadan evvel,

---

131 *Tezâkir*, IV, s. 123; *Ma'rûzât*'ta (s.218) bu meseleyi II. Abdulhamid'e şöyle anlattığını yazmaktadır: "Âli Paşa'nın vefâtında üç kişi Sadâret'e namzed idik. Mahmud Paşa takaddüm edip sadârete geçti."

132 *Tezâkir*, IV, s. 122.

133 *Tezâkir*, IV, s. 126.

134 *Tezâkir*, IV, s. 126; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 217.

135 *Tezâkir*, IV, s. 130-139; *Risâletü'l-vefâ* için bk. bu çalışmada Cevdet Paşa'nın Eserleri Bölümü, s.

136 *Ma'rûzât*, s. 222.

137 *Tezâkir*, IV, s. 151.

1876 senesinde, üçüncü defa Maârif nezâretine getirilmiştir. Aynı sene Sultan Abdülaziz hal' edilmiş ve yerine Sultan Murad tahta çıkmıştır. Cevdet Paşa, Abdülazîz'in hal'i ve bilâhare vefâtına dâir *Tezâkir*'de ve *Ma'rûzât*'ta tafsilatlı bilgi vermektedir. Bunlardan, hal' kararını tasvib etmediği için, ricâlin hâdiseyi kendisinden gizli tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Abdülazîz'in vefatının intihar değil, katl olabileceğine de işâret etmektedir.[138]

Cevdet Paşa II. Abdülhamid'in cülûsu ile 1876 senesinde Adliye nâzırı olmuş ve Kanûn-ı Esâsî müzâkerelerine iştirak etmiştir.[139] 1877 senesinde Dâhiliye nezâretine getirilince, ilk iş olarak, memurların tercüme-i hallerini kaydetmek üzere bir Sicill-i Ahvâl Defteri tanzim etmiştir. Aynı sene patlak veren Osmanlı-Rus harbini, ekonomik kriz ve asker kifayetsizliği sebebiyle, engellemeye çalışmışsa da, Midhat Paşa ve Mahmud Paşa'nın tazyîkâtı karşısında muvaffak olamadığını söylemektedir.[140] Harbe engel olamayınca, vazifesi gereği ordunun şartlarını iyileştirmekle meşgul olan Cevdet Paşa, bu kadar çok çalışmasının Sadrâzamı rahatsız ettiğini ve memuriyetinin Evkaf nezâretine çevrildiğini, aradan bir ay geçmeden, İstanbul'dan uzaklaştırılmak gâyesi ile, Sûriye vilâyetine tâyin edildiğini anlatmaktadır.[141]

Harbin mağlubiyetle sonuçlandığı zamana rastlayan Sûriye vâliliği, Cevdet Paşa'yı sevindirmişti. Fakat, burada da fazla kalamamış, Kozan isyânını bastırmakla görevlendirilmiştir. İyi tanıdığı Kozan bölgesinde asâyişi temine muvaffak olarak, İstanbul'a döndüğü 1878 senesinde, Ticâret nezâretine tâyin olunmuştur.[142]

1879 senesinde Tunuslu Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine, dokuz-on gün kadar sadâret vekilliğini yürüterek, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya başkanlık etmiştir. Cavid Baysun, vekâlet dönemini kastederek, "Ömrünün mütebâkî senelerinde, iktidârın bu pek soluk hayâliyle iktifâya mecbur kalacaktı" ifadesiyle, Paşa'nın sadâret emelini vurgulamaktadır.[143]

Said Paşa sadrazam olunca, 1879'da yeniden Adliye nâzırı olan Cevdet Paşa'nın bu devredeki nâzırlığı üç yıl sürmüştür. Bu dönemde, hazırlıkları

---

138 *Tezâkir*, IV, s. 157-158.

139 Müzâkereler sırasında Midhat Paşa ile zaman zaman münâkaşa ettiklerini açıkça söylemektedir. bk. *Tezâkir*, IV, s. 167-168.

140 *Tezâkir*, IV, s. 170.

141 *Tezâkir*, IV, s. 173.

142 *Tezâkir*, IV, s. 175.

143 Câvid Baysun, "Cevdet Paşa", *Türkiyât Mecmuası*, XI, s. 222.

tamamlanan Mekteb-i Hukûk'u açmış ve aynı mektepde usûl-i muhâkeme-i hukûkîye dersleri vermiştir.[144] Birinci sınıflara verdiği belâgat dersi notlarını toplayarak *Belâgat-ı Osmânîye* adlı kitabını tamamlamıştır.[145] Âli Ölmezoğlu, Paşa'nın bu mektepte ayrıca hitâbet dersi de verdiğini kaydetmektedir.[146]

Yine bu dönemde Adliye nâzırı sıfatıyla, Sultan Abdülazîz'in katline iştirak suçundan Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'ndeki yargılanmasında etkin rol oynamıştır. Esâsen meşrûtiyet idâresine karşı çıkan Cevdet Paşa, Kânûn-ı Esâsî müzâkerelerinde muhâlefet ettiği ve *Ma'rûzât*'ta, "farfara, savruk ve tavr u mişvârı dîn ü devlete muzır bir mahlûk" ifadesiyle[147] yâdettiği Midhat Paşa'ya karşı olan düşünceleri sebebiyle, bu muhâkemede tarafsız olamamakla suçlanmıştır.[148]

Ahmed Vefik Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine, Adliye Nezâretinden ayrılan Cevdet Paşa'ya üç yıl süren ma'zûliyet döneminde resmî görev tevcih edilmediği için, ilmî çalışmalarıyla meşgul olmuştur. *Târih-i Cevdet* bu dönemde tamamlandığı gibi *Kavâid-i Osmâniyye*'nin genişletilmiş baskısı da bu devrede yapılmıştır. Bir taraftan *Kısas-ı Enbiyâ*'nın telifine devam eden Cevdet Paşa, diğer taraftan memleketin ilim ve maârif hayatını tâkip ve tetebbu' ile meşgul olmuştur.[149]

Bu dönemde Paşa'nın kızları Fatma Aliye ve Emine Seniye Hanımın eğitimiyle bizzat meşgul olduğu da bilinmektedir. Özelikle, "zihnini o kadar âlî mebâhise kadar vardırabiliyor ki insana âdetâ ürkeklik geliyor; erkek olmalıymış da muntazam tahsil görmemiş" ifadeleriyle takdir ettiği Fatma Aliye'nin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir.[150] *Mesnevî-i Şerif, Kasîde-i Bür'e, Mukaddime* gibi eserlerden Aristo, Eflâtun, İbn Rüşd ve İmam Gazâlî'nin felsefelerini mukâyese çalışmalarına kadar çeşitli konuların işlendiği bu dersler, fıkıh ve edebiyat; hattâ yeri geldikçe Arapça ve Farsça şiirlerin tercüme ve şerhini de ihtivâ etmektedir.[151] Ahmed Midhat, bu müzâkerelerin derslerden

---

144 Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, s. 118.
145 *Tezâkir*, IV, s. 215.
146 Âli Ölmezoğlu, a.g.m., s. 118.
147 *Ma'rûzât*, s. 13.
148 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 167.
149 *Tezâkir*, IV, s. 216-226.
150 Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım Yâhud Bir Muharrire-i Osmâniye'nin Neş'eti*, İstanbul, 1311, s. 179-180.
151 Ahmed Midhat bu ders notlarının bir kısmını sakladığını söylemektedir. bk. Ahmed Midhat, *a.g.e.*, s. 182-183.

sonra *Durûs-ı Aliyye* adı altında kaleme alındığını bildirmektedir.[152]

Cevdet Paşa 1886 senesinde beşinci defa Adliye nâzırlığına getirilmiş ve II. Abdülhamid'in husûsî meclislerine de katılmaya başlamıştır. Ayrıca "umûr-ı mâliye" için teşekkül eden üç kişilik komisyona âzâ olan Cevdet Paşa'ya bu dönemde Padişah ve devlet ricâli tarafından ayrı bir değer verildiği anlaşılmaktadır.[153] Ayrıca II. Abdülhamid, 1288 senesinde hazırlanan büyük bir merasimle Cevdet Paşa'ya, Nişân-ı İmtiyâz vererek ödüllendirmiştir.[154] *Hulâsâtu'l-Beyan fî Te'lîfi'l-Kur'ân* adlı Arapça risâlesi ile *Hilye-i Saâdet* adlı eserlerinin neşri de bu dönemde yapılmıştır.[155]

Cevdet Paşa, beşinci defa getirildiği adliye nezâretinden, Sadrâzam Kâmil Paşa ile aralarında anlaşmazlık çıkması üzerine, ayrılmak zorunda kalmıştır. Fakat, hemen akabinde, Mecâlis-i Âliye tayin edilmiştir.[156] Girit'te ihtilâlden sonra bozulan idarî teşkilâtın ıslâhına dâir oluşturulan komisyona 1891'de başkan tayin edilmiş ve neticede bir altın kıt'a ile ödüllendirilmiştir.[157]

II. Abdülhamid'in emri üzerine, "şâirliği terkedeli otuz sene geçmesine rağmen" şiirlerini bir divançe şeklinde toplayarak, pâdişâha takdim etmiş ve 1892 senesinde bir kıt'a Sanâyî-i Nefîse İftihar Madalyası ile ödüllendirilmiştir.[158]

6. Vefâtı

Hayatının kalan kısmını ilmî çalışmalarına ve çocuklarının eğitimine ayıran Cevdet Paşa, 3 Zilhicce 1312 (26/27 Mayıs 1895) târihinde, bir kaç gün devam eden hastalıktan sonra, vefat etmiştir. Bebek'teki yalısından alınan naâşı Fâtih Camii'ne götürülmüş ve hukûmetçe tertiplenen cenâze merâsiminden sonra, Fâtih Camii hazîresine defnedilmiştir.

Vefatına düşürülen târihler arasında Tevfik Lâmih Bey'in târihi beğenilmiş ve mezar taşına hâkkettirilmek üzere, âilesi tarafından seçilmiştir.

---

152 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, s. 184.
153 *Tezâkir*, IV, s. 244.
154 *Tezâkir*, IV, s. 245.
155 Âli Ölmezoğlu, a.g.m., s. 118.
156 *Tezâkir*, IV, s. 274.
157 *Tezâkir*, IV, s. 275.
158 *Tezâkir*, IV, s. 283.

Mezar taşına yazılan târih manzûmesi şudur:

"Asrımızın İbni-i Kemâl'i idi
Hayfâ ki terk-i hayât eyledi
Edîb idi, hayli eser bıraktı
Tezyîn-i zât u sıfât eyledi
Takdîre edip rızâsın izhâr
Allah deyû azm-i cennât eyledi
Târihini yazan kalem kırılsın
Ahmed Cevdet Paşa vefât eyledi" (1312)

II. İLMÎ, FİKRÎ ve EDEBÎ HÜVİYETİ

A. İlmî ve Fikrî Şahsiyeti

Cevdet Paşa'nın ilmî şahsiyeti şüphesiz medresede şekillenmiştir. Medresenin, ele aldığı her mevzûda, işe kelimenin mânâsını öğretmekle başlayan ve bütün teferruâtı kuşatan öğrenme sistemi, Cevdet Paşa'yı, hayatı boyunca sathî bilgiden uzak tutmuştur. Nitekim, her sahada kuvvetli bir bilgi donanımı ile yetişerek, sağlam bir altyapı oluşturduğu bütün araştırıcılar tarafından teslim edilmektedir. Ayrıca fıtraten sahip olduğu öğrenme iştiyâkı sâyesinde, medresenin sunduğu bilginin çok fevkinde bir ilmî potansiyele sahip olduğu görülmektedir.

İlmî çehresini yapılandıran ikinci husus ise, içinde yetiştiği Tanzîmat devrinin beklentileri ve özel mânâda Reşid Paşa'nın fikirleridir. Şu halde, medrese tahsili Cevdet Paşa'nın ilmî birikimini, dönemin ihtiyaçları ise, çalışma sahasını belirlemiştir, denilebilir.

Mükemmel şekilde tamamladığı tahsil devresinden sonra, devlete millete faydalı olmak ideali doğrultusunda, teklif edilen her bir vazifeyi kabul etmiş ve liyâkatla yerine getirmeye çalışmıştır.

Bursalı Mehmed Tâhir, Paşa'nın ilmî kudretini anlatırken, başta hukukçuluğunu zikrettikten sonra, belki biraz mübâlâğa ederek; "âlimlerin en âlimi idi" demektedir.[159] Şüphesiz yaşadığı dönemde, medreseden yetişen şahsiyetler arasında devlet adamı, târihçi, hukukçu ve ahlâkçı olarak, hepsinden fazla temâyüz etmiş; yalnızca Tanzîmat devriyle sınırlı kalmayarak II. Abdülhamîd'in saltanatı yıllarında da haklı şöhretini sürdürmüştür.

Farklı ilim dallarıyla meşgul olduğu için, eserlerinden hareketle ihtisas

---

159 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, s. 131.

sahasını belirlemek zordur. Nitekim, Ebüzziyâ Tevfik, onun Nâimâ'dan sonra altı asır boyunca aşılamayan bir târihçi olduğunu söyler.[160] *Tezâkir*'i neşreden Câvid Baysun, "Paşa, etkin bir devlet adamı olduğu kadar, mühim bir târihçidir" diyerek, aynı kanâatı paylaşmaktadır.[161] Ebü'l-Ulâ Mardin'e göre, asıl tercihi, mantık ilminden yanadır. Çünkü, icâzetini mantık dersinden almıştır ve tatil günlerinde husûsen takip ettiği dersler de aklî ilimlere münhasırdır.[162] *Kısas-ı Enbiyâ*'yı Türkçe'nin zirve eserlerinden biri olarak zikreden Tanpınar'a göre Cevdet Paşa, nesrin kemal noktasına varmış bir uslûpçudur.[163] *Kavâid-i Osmâniye* ile başlayan dilciliği, sahâsında ilk, tam ve mühim bir eser olan *Belâgat-ı Osmâniye* ile te'yid edilmiştir.[164] *Kısas-ı Enbiyâ*'da yer alan Türk şiirinin hakîkî veznine dair değerlendirmeleriyle, edebiyatçı; nihâyet gençliğinde başlayan ve ömrünün sonuna kadar gittikçe artan fâsılalarla devam eden şiir merâkının mücessem delîli Dîvançe-i Cevdet'le de şâirdir.

Meşgûliyetlerindeki çeşitlilik, şöhretini dâim kıldığı gibi, ilim ve kültür târihimize değerli eserler katmasını da sağlamıştır. Fakat, aynı sebepten tenkid edilmiştir. Ebu'l-Ulâ Mardin, Paşa'nın ilmî kariyerini anlatırken, pek çok saha ile, eser verecek ölçüde, ilgilendiği için dikkatini dağıttığını, bu sebeple, hiç birinde tam bir ihtisas seviyesine ulaşamadığını söyler.[165] Bu iddia Cevdet Paşa'nın "işe yaramak" prensibini ve yaşadığı devrin özel ihtiyaçlarını dikkate almadığı için, mübâlâğalı görünmektedir. Çünkü Paşa, siyâsî faaliyetlerinde olduğu gibi, ilmî çalışmalarında da kendisinden isteneni yapmıştır. Nitekim, Âli Ölmezoğlu, ülkenin siyâsî, ictimâî ve kültürel hayatında bir yenilik ve canlılık yaratmağa çalışan Tanzîmat devrinin ihtiyaç ve eğilimlerine cevap verdiği için, Paşa'nın eserlerinin çeşitlilik arzettiğini söylemektedir.[166]

Ahmed Hamdi Tanpınar onu, "devrinin en büyük çalışma cihazı" diyerek, tanıtmaktadır.[167] Çünkü hemen hiç bir konuda kendiliğinden işe başlamamış, eserlerini ya sipâriş üzerine, ya da muayyen zarûrî ihtiyaçları karşılamak

---

160 Ebuzziyâ Tevfik, *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniye*, İstanbul 1308, s. 189.

161 Câvid Baysun, "Cevdet Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, XI, s. 222.

162 "Tatil günlerinde hikmet-i ilâhiye, hikmet-i tabiîye, hendese, hesap, cebir, mesâha, hey'et, coğrafya fenlerine çalışması bu hevesi belirten mühim delillerdir." bk. Ebu'l-Ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 78.

163 Ahmed Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makâleler*, İstanbul 1992, s. 205.

164 Kâzım Yetiş, "Belâgat-ı Osmâniye", *DİA*, III., s.

165 Ebu'l-Ûla Mardin, *a.g.e.*, s. 78.

166 Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, s. 119.

167 Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 199.

amacıyla kaleme almıştır. *Târih-i Cevdet*, *Ma'rûzât*, *Belâgat-ı Osmâniye* ve *Âdâb-ı Sedad* gibi eserlerin telif sebepleri de bunu doğrulamaktadır. Yanya'da iken, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye âzâsından Mahmud Beyefendi isimli bir zâtın yazdığı mektuba verdiği cevapta, teslimiyetçiliğini şöyle anlatır: "Mâ'lûm-ı âlînizdir ki, bendeniz dâimâ zuhurâta tâbî olup giderim ve pes-perde-i kaderden rû-nümâ olan sûret ne ise, ona ayn-ı rızâ ve teslim ile nazar ederim."[168]

Paşa, hayatı boyunca öğrenmeyi kendisine şiâr edinmiştir. Ayrıca bildiklerini tatbîk etme melekesini fevkalâde geliştirmiş, meselelere farklı açıdan bakarak, araştırmakla neticeye gitmiştir.[169] Dolayısıyla, taklid taraftarı olmadığı gibi, hiç bir zaman mutaassıp da değildir. Dînî kâidelere kat'î bağlılığı yanında, değişen çağın gelişmelerini görüp, ciddî tahliller yapabilen, sağlam bir muhâkeme ve mukâyeseden sonra, cemiyetin ve sistemin kendi bünyesinden kaynaklanan çıkış yolları gösterebilen, inandığı sistemin noksanlarını tesbit ederek, tenkidden çekinmeyen bir düşünce ve anlayışa sahiptir.[170] Paşa'nın belirgin özelliklerini ayrı başlıklar altında kısaca ele almak onun ilmî ve fikrî kimliğini tanımak bakımından faydalı olacaktır.

1. Târihçiliği

Cevdet Paşa'nın târihçiliğini belirlemek için, bu ilmin Osmanlı tarih yazıcılığı içindeki konumundan bahsetmek faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'nde târih yazıcılığı iki farklı usûlün tesirinde kalarak, iki ayrı koldan gelişmiştir. Bunlardan birincisi, ilmî târihçilik denilen klâsik İslâm târihçiliğidir. Vesîkaların tesbiti ve rivâyetlerin sıhhati sağlam metodlara dayandırılır. Anlatımda ise, sâde ve külfetsiz dil tercih edilir. Bu tarz târihçiliği daha ziyâde ulemâ tercih etmiştir. Diğeri ise, kaynağın sıhhatini fazla önemsemeyen, hakîkatı arama yerine ahlâkî telkinleri gâye edinen, sâde bir dil yerine külfetli ve belâgatlı anlatımı tercih eden edebî târihçiliktir. Cevdet Paşa, iki tarzın âhenkli bir terkîbini oluşturan nâdir târihçi neslin son büyük temsilcisidir.[171]

Târih-i Cevdet'te Paşa vak'aları klâsik tarzda, yani kronolojik sırada

---

168 "Vak'anüvis Cevdet Paşa Evrâkı", *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, sy. 46, 1334, s. 236-237.

169 Ahmed Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyâtı Târihi*, s. 166.

170 Süleyman Hayri Bolay, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, s. 106; Bu eser bundan sonra *Cevdet Paşa Semineri* şeklinde gösterilecektir.

171 Bekir Kütükoğlu, "Târihçi Cevdet Paşa", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 110.

anlatır. Fakat kuvvetli tenkid hissiyle gerektiğinde hâdiseye müdâhale eder; sebep-netice münâsebetlerini açıklamaya çalışır. Bu itibarla eser, gelenekçi Osmanlı târihçiliğinden çağdaş târihçiliğe geçişte bir merhale teşkil etmektedir.[172] Yanlış hükümlere varmamak için bütün vesîkaları toplar, delileri aklın süzgecinden geçirir. Eserin bu yönünü anlatan Muallim Cevdet, *Târih-i Cevdet* için "bir âbide-i tahkiktir" demiştir.[173]

Târih'ini kıymetli kılan en mühim husus Cevdet Paşa'nın vesikacı olmasıdır. Eline geçen bir vesikadan âzamî istifade etmesini bilir ve o belgeye tekrar mürâcaat etmek ihtiyacı duyulmaz. Çünkü okuduğu bir metnin can alıcı noktalarını bulup çıkarmada oldukça mâhirdir.[174] Hâdiseleri bütün tafsilatıyla, eskinin devamı bir tarzda anlatırken bir taraftan da yeni bir metodu, monografi usûlünü denemektedir.[175] Eserde, sohbet kabilinden pek çok yerde istidratlar vardır ki bunlar üslûbun mükemmelliğinden ötürü zevkli; sağlam muhakeme mahsûlü oldukları için de bilgilendiricidirler.[176]

Cevdet Paşa, eserini kaleme alırken mükemmel sûrette incelediği târihlerden; mecmuâ, lâyiha ve resmî vesikalardan faydalanmıştır. Nihâyet hepsini kuvvetli bir mantık süzgecinden geçirerek hâdiselerin sebeplerini, gelişmelerini ve neticelerini tabîî seyri içinde vermiştir.[177]

Paşa'ya göre târihten beklenen yalnızca gündelik olayları sıralamak değildir. Bu yüzden eserinde sanatkârane bir üslûptan kaçınmıştır. Nitekim *Tezâkir*'de üslûbunu, "târih yazma husûsunda telâkkî ettiğim malûmât, elfaz-ı garîbe isti'mâlinden ve tekellüfât-ı münşiyâneden sarf-ı nazarla herkesin anlayacağı tâbirat ile yazılması idi" cümlesiyle ifâde etmektedir.[178] Zâten eserin baş kısmında da belirttiği gibi, asıl amacı, olayların doğruluk ve yanlışlığını; gerçek sebeplerini öğrenmek ve bunlardan ders almayı bilmektir.[179]

Târih-i Cevdet'in bir diğer özelliği, Tanzimat hareketini aklamak gibi bir neticeyi hedeflemesidir. Cevdet Paşa, bir önceki asrı anlatırken, âdetâ

---

172 Ercüment Kuran, "Türk Tefekkür Târihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 7.

173 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 432.

174 A. Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 201.

175 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyâtı Târihi*, s. 171.

176 Cemâleddin, *Osmanlı Târih ve Müverrihleri*, İstanbul 1314, s. 115.

177 Câvid Baysun, "Cevdet Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, XI, s. 228; Bekir kütükoğlu, "Vekâyinüvis", *İA*, XIII.

178 *Tezâkir*, IV, s. 58.

179 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1302, I, s. 12.

müesseseler târihini mütâlâa ediyor düşüncesini uyandıracak kadar derin bir perspektifle, cemiyeti garplılaşmaya götüren hâdiselerin üzerinde dikkatle durmuştur.[180]

Muallim Cevdet onun târihçiliğini değerlendirirken eser üzerinde Avrupa târihçilerinin yapıcı tesirlerinden bahsetmektedir.[181] Oysa, Tanpınar'a göre, Cevdet Paşa'nın târihçi sıfatına Batı'nın katkısı olmamıştır. Çünkü târih telâkkîsi İbn Haldun'a yakındır.[182]

Vak'anüvisliği döneminde tuttuğu notlardan oluşan *Tezâkir* ve II. Abdülhamid'in irâdesi üzerine hemen aynı dönemin vak'alarını anlattığı *Ma'rûzât* adlı eserleri, Cevdet Paşa'nın, vesîkacılığından sonra, müşâhede kudretini göstermesi bakımından, önemlidir. Yaklaşık 1871-1895 yılları arasında idârî teşkilâtın içinde, birinci dereceden şâhid olarak anlattığı hâtıralar, devrin nezâketinden de kaynaklanan sebeplerle, alelâde hâtıra olmaktan çıkmış, kıymetli birer târih vesîkası değeri kazanmıştır.

Tezâkir ve *Ma'rûzât*'ta anlatılan olaylara sahne olan İstanbul'u, ictimâî ve siyâsî perspektiflerden, akıcı bir üslûbun rehberliğinde seyrederek, bilgi sâhibi olmak mümkündür. Ayrıca Cevdet Paşa'nın çeşitli vazîfelerle dolaştığı Bosna-Hersek, İşkodra, Maraş, Kozan gibi birbirinden çok farklı bölgelerde yaşayan halkın örf ve âdetleri hakkında, faydalı ve teferruatlı bilgiler vardır. Tanpınar'a göre, târih sahasında bu iki eserin kıymeti biraz da örneksiz yazılmalarından, başka bir deyişle, türlerinde ilk örnek olmalarından kaynaklanmaktadır.[183]

Târihçi sıfatıyla verdiği bir diğer eser ise, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîhi Hulefâ*'dır. Türk İslâm Edebiyatında manzum mensur pek çok eser verilen bir konuda Hz. Âdem'den itibâren tüm peygamberleri, ardından İslâm târihini anlatan bu eser, ilmî olmaktan ziyâde, tâ'limî ve telkînî bir gaye gütmektedir.[184] Pedagojik değeri herkes tarafından teslim edilen eserin asıl kıymeti, üslûbunun mükemmeliğinde aranmalıdır.[185]

---

180 Ahmed Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyâtı Târihi*, s. 170.
181 Mualim Cevdet, a.g.m., s. 435.
182 Ahmed Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyâtı Târihi*, s. 172.
183 *Tezâkir*, I, s. 5-27; *a.g.e.*, III, s. 65-76; *Ma'rûzât*, s. 113-130.
184 Âli Ölmezoğlu, a.g.m., s. 121.
185 Kısâs-ı Enbiyâ'nın ilmî kıymeti için bk. Ahmet Ağırakça, "Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*'sının İslâm Tarihi Kaynakları", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 127-144.

Cevdet Paşa, târihçi olarak bu ilmin eski ve yeni devirleri arasında bir geçiş halkası durumundadır. Çünkü târihin statik sınırlarını genişleterek müesseseler târihine dâir ilk denemeyi yapmış ve yazdığı devrin târihini, tenkîdî bir değerlendirme şeklinde ortaya koymuştur.[186]

2. Hukukçuluğu

Cevdet Paşa'nın hukuk sahasındaki faaliyetleri, Tanzimat döneminde adlî teşkilâtın tesisi ve kanun tanzîmi olmak üzere iki cephelidir.

Paşa ilk olarak Meclis-i Maârif üyesi ve Dârulmuallimîn müdürü sıfatıyla bu kuruluşların nizamnâmelerini hazırlamıştır.[187] Bu çalışmalarından sonra gerçek anlamda hukukla ilgisi, fıkıh ilminin muâmelât kısmını içeren Metn-i Metin'in hazırlanması için kurulan cemiyete âzâ olmasıyla başlar. Bu komisyonda kânun kaleme alma vazifesiyle yer alan Cevdet Paşa, temel fıkıh kitaplarını dikkatle inceleyerek yeni çalışmaları için gerekli altyapıyı oluşturduğunu söylemektedir.[188]

Cevdet Paşa, tahsil devresinde hukuk ilmiyle özel mânâda meşgul olmamışsa da, medrese eğitiminin fıkıh ağırlıklı olması sebebiyle tabiî olarak ilgisiz de kalmamıştır. Ayrıca Lofça müftüsünün yanında fetvâ müessvidliği yaptığı dikkate alınırsa, fıkıh ilmine ve husûsen kanunlaştırma usûlüne dâir bir tecrübesi olduğu da söylenebilir.[189]

Metn-i Metin komisyonu, Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı, bugün nüshası elde olmayan *Kitâbu'l-Buyû*'u yazdıktan sonra dağılmıştır.[190] Fakat Cevdet Paşa, hemen ardından üye olduğu, Meclis-i Âlî-i Tanzîmat'ın kânun ve nizamnâmelerini hazırlayarak bu yöndeki çalışmalarını sürdürmüştür. Bu meclisin çalışmaları arasında, Cevdet Paşa'nın son şeklini verdiği 1858 târihli Cezâ Kanunnâmesi önemlidir.[191] Akabinde, meclisin bir Arâzî Kanunnâmesi hazırlamak için kurduğu komisyona başkan tâyin edilmiştir.[192] O vakte kadar muhtelif kânun ve fetvâlarda dağınık bir halde bulunan arazî hukûku hükümlerinin yorumlanmasıyla oluşan bu kânunun, önceki çalışmadan farkı,

---

186 Bekir Kütükoğlu, "Târihçi Cevdet Paşa", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 114.
187 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 58.
188 *Tezâkir*, IV, s. 73.
189 bk. İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930, I, s. 236.
190 *Tezâkir*, I, s. 63.
191 *Tezâkir*, IV, s. 73.
192 *a.g.e.*, IV, s. 73.

esaslarını tamâmen Osmanlı hukûkundan alan bir kânun olmasıdır.[193] Ayrıca gerek dilinin sâdeliği, gerekse kânun tekniği bakımından o devirde hazırlanan kânunların en başarılı örneklerinden kabul edilmektedir.[194] Ebu'l-Ulâ Mardin, Arazî Kanunnâmesini değerlendirirken hemen hiç bir eksikliğinin bulunmadığı söyledikten sonra, özellikle hükümlerin tedvinindeki mükemmeliyeti ve Cevdet Paşa'nın nüfûz-ı nazarını hayranlıkla takdir etmektedir.[195]

Meclis-i Tanzimat'ta hazırladığı kânun ve nizamnâmelerden sonra Cevdet Paşa, başkanlığına getirildiği Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin tesisinde önemli rol oynamıştır. Hukuk ilminde dirâyetli kişileri özenle seçerek divânın kadrosunu oluşturmuş ve ardından bu kurumun nizamnâmesini hazırlayarak faaliyetlerini belirlemiştir.[196] Şer'iye mahkemeleri yanında nizâmiye mahkemelerini de tesis eden Cevdet Paşa, bununla yargı sistemine disiplin getirmeyi de hedeflemiştir. Ayrıca temyiz ve istînaf mahkemeleri sâyesinde mer'î hukûka, sistematik temyiz usûlünü kazandırmıştır.[197]

Said Paşa zamanında kurulması kararlaştırılan ilk hukuk fakültesi olan Mekteb-i Hukuk, Cevdet Paşa'nın Adliye nâzırlığı döneminde açılmış ve mektebin ilk dersinde Paşa, *Mecelle*'nin birinci maddesini anlatmıştır.[198]

Cevdet Paşa'nın İslâm hukûkuna kazandırdığı en mühim eser şüphesiz *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'dir. Fakat onun asıl hizmeti, Âlî Paşa, Midhat Paşa ve Kabûlî Paşa'nın Fransız Medenî Kânunu Code Napoléon'u tercüme ederek Osmanlı hukûkuna tatbikî teşebbüslerine karşı çıkmasında görülür.[199] Code Napoléon'un kabulü kesinlik kazanmak üzere iken Cevdet Paşa, İslâm hukuk âlimlerinin rey ve ictihadlarının derlenmesinden oluşacak kanunun gerekliliğini ısrarla anlatmış ve nihâyet bu fikir heyet-i vükelâ tarafından benimsenmiştir.[200]

Cevdet Paşa'yla birlikte on beş kişiden oluşan Mecelle Cemiyeti,

---

193 M. Âkif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 24.
194 M. Âkif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, s. 447.
195 Ebu'l-Ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 49.
196 *Tezâkir*, IV, s. 84-85.
197 M. Âkif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, s. 447.
198 *Tezâkir*, IV, s. 197-198.
199 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 199-200.
200 Ebu'l-Ulâ Mardin, "Mecelle", *İA*, VII, s. 433.

kanunlaştırma çalışmalarını, fıkıh kitaplarının tasnifini dikkate alarak, on altı kitapta toplamışlardır.[201]

Cevdet Paşa eserin tek müellifi değildir. Fakat başta *Mecelle*'nin tedvîn ve telifine karar verilmesi olmak üzere, meseleleri toplayıp tertiplemede, tercüme ve tahrirde, sıralamada; hattâ tashih ve neşirde fevkalâde mühim hizmetleri vardır. Ayrıca, çeşitli sebeplerle çalışmaları inkıtâa uğrayan komisyonun, eseri tamamlamasında yapıcı rol aynamıştır. Nitekim, *Mecelle*'nin devrin ihtiyacını mükemmel sûrette karşılamasında, "Paşa'nın kuvvetli mantığı ve Türkçesi ile devrin ihtiyaçlarını müdrik" olmasının etkisi olduğu belirtilmektedir.[202] Hukukta tekâmül prensibine inanması, örf ve âdete yer vermiş olması da *Mecelle*'yi makbul kılan husûsiyetlerdendir.[203] Ayrıca ifadesindeki vuzuh ve kat'iyyet; sehl-i mümtenî denecek kadar parlak bir uslûpla kaleme alınması, böylece Türk hukuk dilini kurması müellifin ifâde kudretini gösterdiği gibi mevzuât arasında *Mecelle*'ye de müstesnâ bir yer kazandırmıştır.[204]

Tanzimat'tan sonra Osmanlı hukûkuna bu ölçüde yön vermiş ve damgasını vurmuş olan Cevdet Paşa'nın, bir iki risâlesi dışında, hukuk kitabının olmaması bir eksiklik olarak belirtilir. Paşa'nın muhtemelen kânun ve nizamnâme hazırlamaktan hukuk kitabı yazmağa fırsat bulamadığını ifâde eden M. Âkif Aydın, bu durumun, hukukçu olarak değerini azaltmadığını da söylemektedir.[205]

3. Din, Cemiyet ve Devlet Hakkındaki Fikirleri

Yaşadığı ve müessir olduğu dönemde, gerek tesis ettiği ve gerekse ıslâh ettiği müesseseler ile devletin selâmeti için gördüğü hizmetler dikkate alınırsa, Cevdet Paşa'nın ihmal edilmeyecek değerde bir devlet adamı olduğu anlaşılır. İcraatlarını yorumlamak için, din, cemiyet ve devlet hakkındaki fikirlerine göz

---

201 Mecellenin sistematiği ve Mecelle komisyonu üyeleri hakkında bilgi için bk. Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Târihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 19-81.

202 Hulûsî Yavuz, "Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 101.

203 Bu husus Mecelle'nin Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası'nda belirtilmiştir. bk. Osman Öztürk, *a.g.e.*, s. 34-35. Ayrıca Kavâid-i Külliye'nin 36, 38, 40, 43, 45. maddeleri örfün hükme tesiriyle ilgilidir. Bu maddeler için bk. Osman Öztürk, *a.g.e.*, s. 160-161.

204 Hulûsi Yavuz, a.g.m., s. 98.

205 M. Âkif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 39.

atmak gereklidir.

Ona göre devlet bir bütündür, devleti meydana getiren sosyal kurumlar ise bir saatin çarklarına benzemektedir. Devlet işlerinin yürümesi için bu çarkların iyi işlemesi ilk şarttır. Aksi takdirde bir çarktaki aksaklık diğerinin de işleyişini bozar.[206]

Devletlerin kuruluşunda başlıca unsur "asabiyet"dir. Fakat zamanla kan bağı zayıflayınca meydana gelen boşluğu daha kuvvetli olan din bağı doldurur; kan akrabalığının yerini inanç birliği alır. Bu bağ, toprağa yerleşen zenginleşen ve medenîleşen toplumların kaynaşma aracıdır.[207]

Toplumlar sürekli akış hâlindedirler, oldukları gibi kalmazlar. Devletler için de aynı durum geçerlidir, hiç bir devlet ebedî değildir. Fakat Cevdet Paşa'ya göre devletlerin ömrü, maharetli devlet adamlarının çabalarıyla uzatılabilir ve çöküş devresi önlenebilir.[208]

Devleti dâim kılacak bir diğer unsur ise eğitimdir. Encümen-i Dâniş'in tesisine dâir yazdığı bir mazbatada bu fikrini şöyle ifade etmektedir: "Ednâ mülâhaza ile ma'lûm olur ki, heyûlâ-yi îmar ve medeniyetin sûret-i istikmâli hasren ve kasren neşr u tenmiye-i fünûn-ı mütenevvia mukaddeme-i müsellemesiyle istishâl u istintâc olunabildiği vâreste-i külfet-i ihticâc ve bunun husûlü ise ancak devletin himem-i aliyye-i mütevâliyesine muhtâcdır."[209] Devletin asıl görevinin eğitim öğretimi yaygınlaştırmak olduğu yolundaki bu görüş, Cevdet Paşa'dan zamanla "medeniyet, maârifi yaygınlaştırmaktan başka şeyle husûl bulmaz" formülüne dönüşmüştür.[210]

Osmanlı devletinin gerilemesinde eğitim müesseselerinin bozulmasını önemli derecede etkili gördüğü için, Maârif nazırlığı döneminde bunların islâh çârelerini araştırmış, böylece de Devlet-i Aliyye'nin mukadderâtıyla yakından ilgilenmiştir.

Batılılaşma hareketinin öncüsü Reşid Paşa ve çevresine kısa zamanda kendisini kabul ettiren Cevdet Paşa, bu muhit sâyesinde Batı düşüncesi ve

206 Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, IV, s. 4.
207 Ercüment Kuran, a.g.m., s. 8-9.
208 Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992, s. 56.
209 *Tezâkir*, IV, s. 47.
210 Ercüment Kuran, a.g.m., s. 14-15.

sistemi hakkında bilgi sâhibi olarak, şahsında klâsik Osmanlı kültürü ile Batı kültürünün güzel bir terkibini yapmıştır.[211] Ümit Meriç, Cevdet Paşa'nın ilmî yönünün anlatırken, yetersiz Fransızca'sından ötürü, Batı kaynaklarına ulaşamadığını, dolayısıyla o kaynaktan etkilenmediğini söylemektedir[212] Ona göre, Cevdet Paşa, İslâm ve Osmanlı'dır. Çağdaşı Tanzîmat yazarlarına üstünlüğü, belki de bir parça bu vasfından, yâni Avrupalılaşmamış olmasından ileri gelmektedir.[213]

Paşa, gerçi Avrupa medeniyetine hayrandır. Fakat yedi yıl süren medrese tahsîli, zihnî altyapısını ve kıymetler cetvelini Doğu standartlarına göre şekillendirdiği için, Batı medeniyeti karşısında dâimâ temkinli, seçici ve tasfiye taraftarı olmuştur. Tanzimat döneminin kökten değişimci aydınlarına mukâbil, memleketin yapısı ve ihtiyaçlarına uyarlanmış değişikliklerin kabûlünü onaylamıştır. Çünkü, yeni ile birlikte yerli an'anelerin de korunması gerektiğine inanmaktadır.[214] Başka bir deyişle, medeniyet kavramını, târihî, ictimâî bir dayanak ve kültürel muhtevâ ile birlikte düşünmektedir.[215] Fransız medenî kânunu Code Civil'in tercümesi yerine, Hanefî fıkıhçıların tercih ettikleri ictihadlardan oluşan *Mecelle*'nin hazırlanması için gösterdiği gayret, bu düşüncesinin eseridir.[216] Ona göre, bir milletin "kavânîn-i esâsiyyesini" değiştirmek, milleti imhâ etmek demektir.[217] Tanzîmatı desteklemekle birlikte, bu hareketin aşırı kanadına mensup olanların fikir ve icraâtlarını daima tenkid etmiştir.[218] Devleti yaşatmak, ne yeniliklere karşı körce direnme, ne de Batı'nın istisnâsız taklidi ile gerçekleşmeyecektir. Aslolan, "geçmişi, Batı'dan alınacak tâze bilimsel ve teknolojik güçlerle canlardırmayı başarmaktır."[219] Netice itibarıyla, Cevdet Paşa, mutaassıp şeriatçılara kıyasla ilerici; sınırsız Batılılaşma, daha doğrusu Fransızlaşma yanlılarına karşı ise,

---

211 M. Âkif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 22.

212 Fransızca bildiğini bizzat ifade eden Cevdet Paşa'nın bu dili kimden ve nasıl öğrendiğine dair kesin bir bilgi yoktur. M. Cevdet, Paşa'nın Fransızca'yı Emin Efendi adında kimliği hakkında fazla bilgimiz olmayan bir zattan öğrendiğini söylüyor. bk. M. Cevdet, a.g.m., s. 435.

213 Ümit Meriç Yazan, *a.g.e.*, s. 24-25.

214 A. Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makâleler*, s. 199.

215 Şerâfettin Turan, "Cevdet Paşa'nın Kültür Târihimindeki Yeri", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 14.

216 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 200.

217 *Tezâkir*, I, s. 63.

218 Avrupa tabiat bilimlerine ve Fransız materyalist felsefesine ilgi gösteren Münif Paşa gibi fencilere açıkça karşı çıkmıştır. bk. Niyâzi Berkes, "*Türkiye'de Çağdaşlaşma*", İstanbul 1978, s. 232.

219 Niyâzi Berkes, *a.g.e.*, s. 231.

gelenekçi konumundadır.

Cevdet Paşa'nın medeniyet kavramına bakışı da farklıdır. Yerleşik toplumların zaman içinde ulaştıkları sosyal merhale olan medeniyet, hiç bir milletin tekelinde olamaz; ilk ortaya çıktığı yer Asya'dır. Yeryüzünde belli medeniyetler vardır ve ömürleri sınırlıdır. Büyük medeniyetler ise, birbirlerinin mirasına konarak gelişirler, fakat, bir medeniyetin tamamen başka medeniyete dönüşmesine imkân yoktur. Osmanlı Devleti bir İslâm devletidir. Hristiyan Avrupa medeniyetinden ayrılan yönleri vardır: Hilâfet ve saltanat tek şahısta toplanır; ümmet esâsına dayalıdır. Sosyal sınıflar yoktur; İslâm dini, insan haysiyetine hürmetkârdır. Vatan mefhûmu farklı anlamlar taşır. Dolayısıyla Avrupa'dan herhangi bir siyâsî esas alınamaz; ancak ilimler ve sanayi alınabilir.[220]

Osmanlı Devleti'nde meşrûtiyet idâresinin kurulmasını da uygun bulmayan Cevdet Paşa, aynı şekilde Islâhat Fermânı'nı Devlet-i Aliyye'yi millet-i hâkime konumundan indirdiği için, reddetmektedir.[221] Devletin selâmetini İslâmiyet'e dönmek ve ona bağlanmakta gördüğü gibi, hilâfet müessesesine mutlak sûrette itâatin gerektiğine inanmış ve İslâm düşmanlarına karşı Şiî-Sünnî ittihâdını sağlamak konusundaki fikirleriyle II. Abdülhamid'i etkilemiştir.[222] Nâmık Kemal ve arkadaşlarının Kânûn-ı Esâsî hakkında Batılı mütefekkirlerden kaynaklanan görüşlerine, İslâm dininin herkese hak ettiği hürriyeti zâten verdiğini söyleyerek, karşı çıkmıştır. Bu sebeple, Meşrûtiyetin ilânı ve Meclis-i Mebusân'ın kapatılması sırasında, Abdülhamid'in siyâsetini desteklemiş, Midhat Paşa'nın aleyhinde bulunmuştur.[223]

Reşid Paşa mektebinden yetişmesine rağmen, kültür ve edebiyatın da millî çerçeve içinde korunması gerektiğine inanan Paşa, toplumun "usûl-i cedîdeyi" hemen hazmedemeyeceğine inanıyordu. Bu temkinli yönüyle Paşa, inkılâpçıların değil de, ıslâhatçıların safında yer almıştır.[224]

4. Yaşadığı Döneme Tesiri

Tanpınar, Cevdet Paşa'yı izah ederken, tüm başarılarını iki safhalı bir

---

220 Ümit Meriç Yazan, *a.g.e.*, s. 60-62.
221 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 259.
222 Cezmi Eraslan, *a.g.e.*, s. 309.
223 Ercüment Kuran, a.g.m., s. 11.
224 Şeâfettin Turan, a.g.m., s. 16-17.

formüle dayandırmaktadır: "Mevcûdu bilmek ve ayıklamak."[225] Dil, tarih ve hukuk alanında yazdığı eserler bir yana, teşkîlât ve icrâat planındaki başarılarını da bu çerçevede anlatmaktadır.

Yaşadığı devre eserleriyle tesir ettiği gibi, ilmî ve edebî gelişmelere de seyirci kalmayarak iyi niyetli ve yapıcı tenkidlerle, kendi dışında ortaya konan çalışmaları tetkik etmekten geri durmamıştır. İlmî otorite olması sebebiyle bu konumu münevver çevrede kabul görmüş olmalı ki, bazı müellifler yeni eserlerini inceleyerek tenkid etmesi için kendisine arzediyor, bir nevî onay istiyorlardı. Abidin Paşa'nın, hazırladığı *Mesnevî-i Şerif* tercümesi ve şerhini, bu amaçla Cevdet paşa'ya gönderdiği bilinmektedir. Paşa'nın bu eser hakkındaki inceleme ve düzeltmelerini kapsayan mektubu, Farsça'ya ve *Mesnevî*'ye nüfûzundan başka, ilmî hassâsiyetini göstermesi bakımından önemlidir.[226]

Ayrıca yeni eserlere yazdığı takrizler de ilmî şöhretinin kabul gördüğünü destekler mâhiyettedir.[227] Mustafa Reşid, edebî kıymet içeren yazıları derleyerek hazırladığı *Âsâr-ı Meşâhir* adlı eserine Cevdet Paşa'nın bu kabil takrizlerini ve bâzı mektuplarını örnek metin olarak almıştır.[228]

Yeni çıkan kitapları takip ve tenkid eden Cevdet Paşa, Süleyman Paşa'nın *Târih-i Âlem* (İstanbul 1292) adlı eserinde, ilk insandan bugüne kadar geçen süre husûsunda, ilmî tahminler ile eski tarihçilerin hesaplarının farklılığı üzerine te'vil yaptığını görünce, Kur'ân'da ve sünnette sarâhatle belirtilmeyen konular için ilmin vardığı sonuçları tercihte tereddüt etmemek gerektiğini anlatan bir mektup yazarak tereddütleri izah etmiştir.[229] Aynı eseri dil yönünden de tenkid etmiştir.[230]

Paşa, *Ta'dîl-i Mebâniü'l-İnşâ* adlı eserinin telif sebebini açıklarken, Süleyman Paşa'nın *Mebâniü'l-İnşâ* adlı eserini kifâyetsiz bulduğunu

---

225 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyâtı Târihi*, s. 166.

226 Bu mektup için bk. *Tezâkir*, IV, s. 228-235.

227 Recâizâde M. Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyat*'ı (1299) ve Manastırlı Fâik Bey'in *Türkçe Arûz* (1314) adlı eserlerine ilmî kıymet içeren takrizler yazmıştır. Hatta ikinci eserin yazılmasına da sebep olmuştur. bk. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, İstanbul 1989, s. 310.

228 bk. Mustafa Reşid, Âsâr-ı Meşâhir, İstanbul 1303, s. 5-16; 42-98.

229 Bu mektup için bk. *Tezâkir*, IV, s. 242.

230 Eserin muhtelif sahifelerinde "sâkin" yerine "meskûn" kelimesinin kullanıldığını, ders kitaplarında bu kâbil hatâların olmaması gerektiğini söylemektedir. bk. *Tezâkir*, IV, s. 150.

vurgulamaktadır. Tenkit noktaları ise, eserin "şîve-i ifâdesinin" inşâ usûlüne uygun olmadığı, çok defa konu dışına çıkıldığı ve örneklerin yanlış seçildiği yolundadır.[231]

M. Cevdet'in nakline göre, Cevdet Paşa'nın fikrî oluşumunda Michelet (v.1874), Taine (v.1893), İbn Teymiye (v.1328), İbn Haldun (v.1406) ve Zehebî (v.1370)'nin tesiri fazladır. Ayrıca, Alman müsteşrik Hammer (v.1856), İngiliz tarihçi Buckle (v.1862) ve Macaulay (v.1859)'dan başka Fransız âlimi Montesquieu (v.1755)'dan da istifâde etmiştir.[232]

Fatma Aliye, pederinin Fransızca tarih ve hukuk kitaplarını okuyarak anladığını, fakat edebî eserlerde zayıf kaldığını kaydeder.[233] Bekir Kütükoğlu da Mekâtib-i Umûmiye nâzırı Kemâl Efendi'den Avrupa tarihçiliği konusunda bilgilendiğini söylemektedir.[234]

Paşa'nın asıl hocası şüphesiz *Mukaddime* tercümesini tamamladığı İbn Haldun'dur. Derslerinde ve eserlerinde İbn Haldun'un metodunu izlemiştir. Nitekim, vefatına dâir *İkdam*'da yer alan bir yazıda, "İbn Haldun'a hayrü'l-halef olmuş bir mütebahhirdir" cümlesiyle anılması bu sebepledir.[235]

Cevdet Paşa'nın üzerinde çok defa "reşîdü'l-vüzerâ" sıfatıyla andığı Reşid Paşa'nın tesiri de inkâr edilemez. Paşa'nın cerbezesi, usta kalemi, ihâtâ kudreti, yüksek zekâsı ve çalışkanlığı sadrazâmın dikkatini çekince, onu, ilk defa, kütüphanesine taallûk eden işleri görmekle vazîfelendirerek, yanına almıştı. Ebu'l-Ûlâ'ya göre, belki de bu mesâî, Paşa'da her ilme karşı mevcut olan fikrî alâkanın gelişmesine, yâni onun farklı ilimlerle meşguliyetine sebep olmuştur.[236]

Berkes'e göre, Cevdet Paşa, sahip olunan kültürel mîrâsı Batı'dan alınacak bilimsel ve teknolojik güçlerle canlardırmaya yönelik fikirleriyle Nâmık Kemal'den Ziyâ Gökalp'e kadar bir çok mütefekkire tesir etmiştir.[237] Bunların içinde husûsen Ziyâ Gökalp, hukûkun millî olmasına dâir ileri sürdüğü harsçı

---

231 "Vak'anüvis Cevdet Paşa Evrâkı", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, s. 215-216.
232 M. Cevdet, a.g.m., s. 435.
233 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 34.
234 Bekir Kütükoğlu, "Târihçi Cevdet Paşa", *Cevdet Paşa Semineri*, s. 108.
235 İkdam, 4 Zilhicce 1312, sy. 300.
236 Ebu'l-Ûlâ Mardin, *a.g.e.*, s. 6.
237 Niyâzi Berkes, *a.g.e.*, s. 231.

görüş biçimiyle, Cevdet Paşa'nın temsilcisi gibidir.[238] Cemil Meriç'e göre ise Paşa'nın bu mânâda soyu devam etmemiştir: "O, medresenin kemâli ve son sözüdür"[239] Ercüment Kuran onun Türk tefekkür tarihinde Hocazâde ile başlayan, İbn Kemal, Ebusuûd Efendi ve Kâtip Çelebi ile devam eden ulemâ zincirinin son halkası olduğunu zikrederek aynı kanâati paylaşmaktadır.[240]

B. Edebî Hüviyeti

Cevdet Paşa'nın edebî hüviyetinin ortaya konmasında, onun mensur ve manzum eserlerini tetkîk etmek gerekmektedir. Eserlerinin büyük bir kısmı mensur olduğundan nesirdeki üslûbunun incelenmesiyle konuya girmek isabetli olacaktır.

1. Nesir Üslûbu

Cevdet Paşa'nın nesrini anlatmadan evvel, edebiyatımızda bu türün gelişmesine kısaca bakmak faydalı olacaktır.

Eski edebiyatımızda, muayyen kalıplar içinde yazılarak münşeât kitaplarında kalan nesir, hiç bir zaman sanat eseri olarak şiirle birlikte mütâlaa edilmemiştir. Zaten nesrin edebî kıymeti de secî'li ya da secî'siz oluşuna göre tayin edilmekteydi.[241]

Tanzîmat hareketinin kurucuları, "halka inme" prensibinden hareketle, halkı bilgilendirmek maksadına uygun olarak yazı dilini konuşma diline yaklaştırmaya çalışmışlardır. Bunun için gazete dilinde yapılan planlı ayarlamalar sâyesinde yazı dilinde sâdeleşme gerçekleşmiş ve gittikçe yaygınlaşmıştır.[242] Bu safhadan sonra, Batı edebiyatını bütünüyle örnek alarak gelişmeye başlayan Tanzîmat edebiyatı, nesri doğrudan doğruya edebiyatın malzemesi olarak kabul etmiştir. Sanat ve sanatçı kavramlarının yeniden yorumlanmasıyla birlikte, katı kurallar içinde devam eden nesirde, sanatkârâne ifade, yazarda ise şahsiyetini en uygun şekilde aksettirmesine yardımcı olacak bir üslûp arayışı başlamıştır.

İlim adamı ve edebiyatçı sıfatıyla ömrünün sonuna kadar yazı dili ile

---

238 Niyâzi Berkes, *a.g.e.*, s. 518.
239 Cemil Meriç, *Jurnal*, İstanbul 1994, II, s.
240 Ercüment Kuran, a.g.m., s. 12.
241 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 497.
242 Kenan Akyüz, "*Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri*", İstanbul 1990, s. 40.

alâkadar olan Cevdet Paşa'nın nesir üslûbu, edebî zevkinin gelişmesine paralel olarak farklılıklar arzetmektedir. Bu meyanda İsmâil Habîb, Paşa'nın hakîkatte âlim olduğunu, fakat kudretli ve münakkah üslûbu sâyesinde "bâzı yazılarının ilmin havzasından edebiyat sînesine nakledilebileceğini" söylemektedir.[243]

Belâgat-ı Osmâniye'de meânî, beyan ve bedi' ilimlerini ayrı ayrı tarif eden Cevdet Paşa, bu üç unsur üzerine kurulan "ilm-i belâgat"ı şöyle tanımlamaktadır: "Kelâmın mezâyâsını bildiren bir fendir. Kelâmın mezâyâsı, muktezâyı hâle tatbîki ve teşbih ve mecaz ve kinâyelerin hakkıyla edâsı ve sanâyı-i bedîa ile tezyîni hususlarıdır."[244] Belâgatı bu ölçüde açık bir ifadeyle tarif eden Cevdet Paşa'nın ilk yazdıkları, bu tanımın kapsamına giren san'atlı söz söyleme vasfını hakkıyla taşımaktadır. Nitekim, Nâmık Kemal'e yazdığı bir mektubunda Türk nesir tarihinin iki münşîsi, Veysî ve Okçuzâde'yi taklîden inşâya yöneldiğini belirtmiştir.[245] Fakat, Paşa'nın bu ilk çizgisi, sonradan değiştirdiği pek çok kanâatiyle birlikte, secîli ve cinaslı ifâdeden; sâde, akıcı ve açık anlatıma dönüşmüştür.

Tezâkir'de bu tercihini şu cümlelerle ifade etmektedir: "Münşeâtımız tarz-i îrâniyâne taklid yolunda olup, sebk-i inşâmız muhâverâtımıza asla uymaz; söylediğimiz yazdığımıza, yazdığımız söylediğimize hiç benzemez. Ekseriyâ, secî ve cinas-ı lâfızî uğrunda sözün kuvveti fedâ edilir. Reşid Paşa ise, kitâbette sâde ve belîgâne bir meslek-i cedîd ittihaz etti. Ben de bu yolu beğendim ve bu tarz üzere inşâ-yı kelâma heves ettim. Sanki yeniden mektebe başladım."[246] Paşa'nın yeni tarzını belirtmek için kullandığı "mektep" ifadesi, yerinde bir ibâredir. Bilhassa *Târih-i Cevdet*, *Mâ'rûzât* ve *Kısas-ı Enbiyâ*'da görülen sâde anlatım bu ekolün güzel örneklerindendir.

On beş yıl boyunca, hocası ve dostu olarak birlikte çalıştığı Reşid Paşa, onun üzerinde, Şinâsî'nin Nâmık Kemal'e yaptığı tesiri göstermiştir. Fatma Aliye, babasının açık Türkçe ile yazabilmek için bir hayli çaba sarfettiğini söyler.[247]

Paşa, nesrinin geçirdiği devreleri samîmî uslûbuyla şöyle hikâye etmektedir: "Fakîr, ibtidâ vâdî-i inşâda tarîk-ı tesci'e sulûk etmiş idim. Lâkin

---

243 İsmâil Habîb, *Türk Teceddüd Edebiyâtı Tarihi*, İstanbul 1340, s. 403.

244 Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniye*, İstanbul 1299, s. 5.

245 Muallim Cevdet, a.g.m., s. 460.

246 *Tezâkir*, IV, s. 21.

247 Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 58.

ulûm u fünûna dâir bâzı kütüp ve resâil te'lifiyle meşgul olarak ve müddet-i medîde Meclis-i Maârif'te uzun lâyihalar ve mazbatalar kaleme alarak bi't-tabiî tarîk-ı tersîle alıştım... Bu cihetle ekseriya şâh-râh-ı tersîl üzere giderdim. Bazan dahî seci' ve sâir sanâyi'-i bedîiyye ile müzeyyen kelâma ibtidâr ederdim."[248]

Nesrine ilk şeklini Reşid Paşa'nın yönlendirmesiyle veren Cevdet Paşa, başlangıç noktasında kalmayarak üslûbuna kendi damgasını vurmuştur. Tanpınar'a göre diğer bir kuvvetli tesir eski tarihçilerin eserlerindeki akıcılığı temin eden konuşmaya benzer ifade şeklinden gelmektedir.[249] Fakat yine de üslûbu kendi geleneğinde kapalıdır. Çünkü onun dili, eskinin kendi içinde yaptığı, şahsına has bir ayıklamadan ibarettir.[250]

Tanzîmat devrinde Şinâsî'nin hedeflediği sâde yazı tarzının en güzel örneklerini veren Cevdet Paşa, belki de dilde sâdeleşmenin, özlü ve yalın bir Türkçe'nin lüzûmunu gerçekten anlamıştı.[251] Cümlelerinin sağlam mantığı ve ifadelerindeki berraklık ile bazan sehl-i mümteni denilebilecek kadar taklîdi güç bir mertebeye yükselebilmiştir. *Kısas-ı Enbiyâ*'da Arapça'dan tercüme ederek Kus b. Saîde'ye söylettiği; "yağmur yağar, otlar biter. Çocuklar doğar, analarının babalarının yerini tutar. Sonra hepsi mahvolup gider..." cümleleriyle başlayan hutbeleri külfetsiz hikemî söyleyiş bu kabildendir.[252] Tanpınar, *Kısas-ı Enbiyâ*'nın uslûbundan bahsederken, bu eserle Cevdet Paşa'nın nesirde kemal noktaya ulaştığını; çünkü on XV. (beşinci) asırdan son asra kadar Türk nesrinin bütün tecrübelerini kendisinde topladığını söylemektedir.[253] *Kısas-ı Enbiyâ*'yı, her seviyede insana hitab etmesi bakımından *Mevlid*'e yaklaştıran Tanpınar, "gerek devrinde ve gerek ondan çok sonra, Türkçe'ye bu kadar hakkıyla sahip başka bir uslûp tanımıyorum" diyerek eserin mevkîini tayin etmektedir.[254] *Kısas-ı Enbiyâ*'yı eğitimci gözüyle değerlendiren M. Cevdet, Paşa'nın bu eserle, çocuk fikrine inenek onları cezbedecek derecede sâde ve hoş yazdığını ve İslâm tarihini, emsâli yazarlardan çok üstün bir muvaffakiyetle çocuklara tanıtarak sevdirdiğini ifade etmektedir.[255] Başka bir görüşe göre,

248 *Tezâkir*, IV, s. 119.
249 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 176.
250 A. Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 172.
251 Şâkir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa*, s. 23.
252 A. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîhu'l-Hulefâ*, İstanbul 1331.
253 A. Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 177.
254 A. Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 205.
255 Fakat M. Cevdet. Paşa'nın bu eserdeki uslûbunu, yalnızca çocuk muhayyilesini

Cevdet Paşa bu eseri, "İslâm din ve ahlâkiyatanın en sert yüzlü kitabı olan *Birgivî Risâlesi* yerine, çocukların İslâmiyeti yarı masal, yarı tarih biçiminde kavramalarını sağlamak" amacıyla yazmıştır.[256]

Cevdet Paşa'nın istediği zaman eski münşîleri imrendirecek ölçüde sanatlı bir uslûp kullanabildiğini anlamak için Fatin Tezkîresi'ne yazdığı takrîzin girişine bakmak yeterlidir: "Metâli'-i mehâsini mecâmi'-i tahiyyât dîvân-ı ahadiyyet-unvân-ı Alîm u Vahhâb'a takdîm ve bedâyi'-i meyâmin-vedâyi'-i salâvat bargâh-ı risâlet-penâh-ı hâtemiyyet-meâba arz u teslim ve pîşgâh-ı hidâyet dest-gâh-ı âl u ashâba ta'mîm kılındıktan sonra duâ-yı vâcibu'l-edâ-yı Pâdişâh-ı İslâm'a bu vechile girizgâh olunur ki..."[257] Dilediği tarzda yazabilecek kalem kudretine sahip olduğu bu örneklerde açıkça görülen Paşa, neticede üslûbunu zamana uydurmuş ve yazı tarzını beş altı defa değiştirmiştir.[258] Diğer ciddî meşguliyetlerinde olduğu gibi beklentileri ve zarûreti dikkate alarak uslûb değiştirebildiğini söylemek de mümkündür.

Onun nesrine, kuvvetli Arapça bilgisi de tesir etmiştir. Bu lisanı on altı-on yedi yaşlarında bazı Arapça kitaplara ta'likât yazabilecek kadar iyi derecede öğrendiği bilinmektedir.[259] Tanpınar'a göre "cümlelerdeki o tarif ve izah kudreti, fikre dâima hâkim oluş, tam kelimeyi aramak ve bulmak endîşe ve ısrârı" bu lisan terbiyesinden gelmektedir.[260] İfâdelerindeki mizah, tasvir, hareketlilik hep eskiye dayanır. Fakat eski nesirdeki secî, cinas ve nükte sanatlarını da tasfiye ederek kullanmıştır.[261]

On dokuzuncu asrın ikinci yarısında nesir uslûbu, "sâde, müzeyyen, âlî" olmak üzere üç ayrı karakterde gelişmiştir. Bu tasnife göre Sâdullah Paşa ile Nâmık Kemal'in yazıları âlî ve müzeyyen üslûba; Cevdet Paşa ile Ahmed

---

iyi bilerek bu yolda yazan bir muallimin seviyesi ile tahdid etmektedir: "Paşa'nın çocuklara mahsus şîvesinin daha câzibini Türk muallimeleri henüz vücûda getiremediler." bk. M. Cevdet, a.g.m., s. 439.

256 Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 252.

257 Fatin, *Hâtimetu'l-eş'âr*, İstanbul 1271, s. 3.

258 Cemâleddin, *Osmanlı Târih veMüverrihleri*, İstanbul 1314, s. 114.

259 Nitekim *Emsile*, *Binâ* ve *Mutavvel*e ta'likat yazmıştır. bk. *Tezâkir*, IV, s. 8.

260 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 177.

261 Meselâ söz oyunu yapmaktan hoşlanır, fakat eskilerin yaptığı gibi bir haşiv şeklinde bırakmaz. Bu oyunlar onda, bazan uslûbun yardımcısı olur, bazan da câzibesini verir. bk. A. Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 175.

Midhat Efendi'nin çoğu yazıları sâde uslûba örnek gösterilmektedir.[262]

2. İlim Dili

Cevdet Paşa, Türk dilinde düz yazının gelişmesinden sözederken başlangıçta ilim ve marifet sahasındaki eserler yeterli sayıda olduğu halde, zamanla müelliflerin sanat gösterme yarışına katılarak, "külliyât-ı ulûmun bir fer'i olan şiir ve inşâya" yöneldiklerini anlatır. Ona göre, bu kitaplar, avâmın zevk ve anlayışına hitap etmediğinden, umûmî terbiye için fen ve sanatla ilgili eserlerin halkın anlayacağı tarzda yazılması zarûrîdir.[263] Bu haklı tesbîte göre, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında görülen ilmî gerileme ve cehâlet belirtilerinde, Türkçe'nin bilim dili hâline getirilerek yeterince işlenmemesi, geniş tabana yayılmaması ve telifâtın çoğunluğunun muayyen bir kesime hitap eden şiir ve inşâdan ibâret kalmasının payı büyüktür.

Herşeyde olduğu gibi, dilin de zamanın ihtiyacına uygun olarak değişmesi ve gelişmesi önlenemez. Fakat, bir dilin zenginleşmesi, bilim dili hâline gelmesi için yeni çıkan kavramları ve terimleri karşılayabilmesi şarttır. Bu düşünceyle, Cevdet Paşa, henüz Türkçe'de karşılığı bulunmayan bazı yeni kavramlar için Fransızca terimleri esas alarak bunların Türkçe karşılıklarını bulmaya çalışmıştır. Tensîbleri isâbetli olmalı ki, seçtiği kelimeler kısa zamanda devrin diline mâl olmuştur. "Periodiqué" kelimesine mukâbil söylediği "evrâk-ı mevkûte" bunlardan birisidir. Aynı şekilde, hazînenin "crise" hâlini ifade edebilecek Türkçe bir kelime aranıyorken keşfettiği "buhran" kelimesi de beğenilmiş ve derhal hayatiyet kazanmıştır.[264]

Üslûbu hakkında söylenebilecek önemli bir diğer husus, vâzıh olmasıdır. Ele aldığı her konuyu tüm ayrıntılarıyla ve öğretmek amacıyla öğrendiği için, ifadelerinde kat'iyyet ve sarâhat vardır. Tanpınar'ın deyimiyle o, işe hoca olarak başlamış ve ömrünün sonuna kadar kelimenin en iyi anlamıyla hoca olarak kalmıştır.[265] Dolayısıyla eserleri arasında *Belâgat-ı Osmâniye*, *Medhal-i Kavâid*, *Mi'yâr-ı Sedâd*, *Ma'lûmât-ı Nâfia*, hattâ *Kısas-ı Enbiyâ* gibi ders kitaplarının bulunması, bu vasfının mücessem delilidir.

---

262 Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1972, s., 87.

263 *Tezâkir*, IV, s. 51.

264 Bu hususta yazılan arz tezkiresi de "Hazîne-i Mâliye'nin Hâl-i Buhrânı" adıyla takdim edilmiştir. bk. *Tezâkir*, II, s. 21; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s. 85.

265 A. Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 197.

Eserleri ve üslûbunun özellikleri dikkate alınırsa Cevdet Paşa'nın Türk dili üzerindeki yapıcı tesiri açıkça görülebilir. Söz gelimi Kavâid-i Osmâniye ile ilk defa Türkçe'nin grameri üzerinde o durmuştur.

Encümen-i Dâniş'in ilk icraatlarından olarak yazmaya başladığı *Târih-i Cevdet*'i, konuşulan kelimelerle yazması tenbîh olunduğu için, ilk ciltlerini bu şekilde tamamladıktan sonra, tepkileri dinlemiştir. Önceleri, seci'li ve sanatlı anlatıma değer verenlerin beğenmediklerini, fakat benzerlerinin artmasıyla, güzel ve belîğ bulunduğunu görünce, tarzını devam ettirmiştir.[266] Neticede, "vâdi-i inşâda açtığımız çığır giderek şâh-râh oldu" diyerek, sâde nesir akımına sahip çıktığı görülmektedir.[267]

Muallim Cevdet, *Mecelle*'den bahsederken, Cevdet Paşa'yı "fıkh-ı İslâmiyeyi resmen Türkçeleştirmiş olmak şerefini hâizdir ve hukuk tedrîsinde müceddiddir." ifadeleriyle anmaktadır.[268] Hakikatte *Mecelle*, hukuk sahasında giderdiği eksiklik bir yana, dili bakımından da dönemin büyük eserleri arasında yer alır. Esere büyük çapta emeği geçen Paşa'nın kararlılığı ve himmeti olmasaydı, bugün belki de millî bir hukuk ve adâlet lisânı gelişmiş olmayacaktı.[269] *Mecelle*, üslûbu ile hükümlerindeki açıklık ve kat'iyyet sâyesinde, kanun metinleri arasında iyi bir mevkî kazanmıştır.[270] Paşa'nın *Mecelle* üzerinde, esere damgasını vuracak derecede müşâhede edilen tesiri, azledildikten sonra yazılan Kitâbu'l-Vedîa'nın zayıflığından ötürü karşılaştığı itirazlardan sonra yeniden iş başına getirilmesinden anlaşılmaktadır.[271]

Cevdet Paşa çeşitli memuriyetlerle tertib ettiği mazbatalar, hazırladığı nizamnâmeler ve kaleme aldığı kanunnâmeler neticesinde, sözü en kısa ve eksiksiz söylemek melekesi kazanmıştır. Bu meyanda Arapça'dan çevirdiği

---

266 Eserin ikinci baskısında tarihte sâde uslûbun gerekliliğini şöyle anlatmaktadır: "Müverrihin vazîfe-i zimmeti, fâide-i târihiyyeyi haber verecek ve medâr-ı ibret olabilecek vekâyiin esbâb-ı sahîhasını tetibbu edip de, herkesin anlayabileceği vecihle selîs u münakkah olarak ifade etmektir. Yoksa tekellüfât-ı münşiyâne ile ibrâz-ı fazl u hüner eylemek ve yâhut jurnal yollu rûz-merre vukuâtı söylemek değildir." bk. *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, I, s. 14.

267 *Tezâkir*, IV, s. 58.

268 M. Cevdet, a.g.m., s. 438.

269 Abdurrahman Âdil, "Mecelle mi Kod Napolyon mu", *İkdam*, 16 Rebîulevvel 1342; Şâkir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa*, s. 20.

270 Ebu'l-Ûlâ Mardin, "Mecelle", *İA*, VII, s. 434.

271 Kitâbu'l-Vedîa ile Cevdet Paşa'nın riyasetinde hazırlanan Kitâbu'l-Emânât'ın bazı maddelerinin uslûp bakımından mukâyesesi için bk. Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 93-97; M. Akif Aydın, Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Semineri*, s. 36-37, d.n. 49.

"kavâid-i külliye" denilen yüz mantık kâidesindeki vecîze kuvveti Tanpınar'a göre, Türk Dili'nin belli başlı hâdisesidir.[272] Başkanı bulunduğu komisyonun hazırladığı Arâzî Kânunnâmesi de kanun tekniği bir yana, dilinin sâdeliği ve ifade kudreti bakımından takdîre şâyândır.[273]

Cevdet Paşa, *Takvîmu'l-Edvâr* (İstanbul 1287) adlı eserinin uslûbundan *Tezâkir*'de ayrıca bahsederek, bu eseri, Türkçe ilim lisânı olmaz diyenlere, "lisânımızın herşeye kâbil olduğunu ve bu lisan ile her fenden güzel eserler yazılabileceğini" isbatlamak için yazdığını söylemektedir.[274]

Çalışmaları ve ulaştığı mevkî Cevdet Paşa'nın Türk Dili alanında şuurlu bir görüşe sahip olduğunu dilin gelişmesi yolunda dikatli bir metod izlediğini göstermektedir. Cümlelelerini hiç bir vakit başı boş bırakmamış, dâimâ en vecîz ifade şekillerini aramıştı.[275] Hassâsiyeti sayesinde, dile haricî bir yenilik getirmeye çalışmadan, mevcut malzemeyi en iyi şekilde kullanarak geniş ve renkli bir lûgata sahip olmuştur.[276]

3. Şiiri ve Nazım Uslûbu

Tanzîmat hareketinin getirdiği yeniliklerden biri olan özel gazete ve mecmualar, siyâsî ve sosyal olaylarda görülen değişime tesir ettiği kadar, Türk edebiyatının Batı'yı örnek alarak hüviyet değiştirmesinde de etkili olmuştur.

On dokuzuncu asırda, cemiyetin içinde bulunduğu sosyal, siyâsî ve ekonomik sıkıntılar Batı karşısında umumî bir aşağılık kompleksine yol açmış, eski devirlere nazaran çok parlak zekâların bulunmayışı ve belki de on sekizinci asırda Şeyh Gâlib ve Nedîm'in muhayyilesinde en mükemmel şeklini bulan şiirin ömrünü tamamlamış olabileceği gibi.sebeplerle, dîvan edebiyatı, fazla bir gelişme kaydedememiştir. Nihâyet Avrupâî edebiyat taraftarlarının ağır tenkidlerine mâruz kalarak asrın ilk yarısından sonra yerini, savunucusu bir kaç kalem dışında Tanzîmat edebiyatına bırakmıştır.[277] Yaşadığı devirde

---

272 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 174.

273 Ebu'l-Ûlâ Mardin, *a.g.e.*, s. 49.

274 *Tezâkir*, IV, s. 110.

275 Tanpınar Paşa'nın uslûbunda, husûsen *Kısas-ı Enbiyâ* uslûbunda şâir Bâkî'nin *Levâyih-i Hamîdiye* adlı eserinin tesirinden de bahsetmektedir. bk. *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 205.

276 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 176.

277 Enderunlu Vâsıf, Keçecizâde İzzet Molla, Âkif Paşa, Şeyhulislâm Arif Hikmet Bey, Leylâ Hanım, Şeref Hanım, dîvan edebiyatının son temsilcilerinden sayılabilir. Tanpınar Cevdet Paşa'yı da bu zümre içinde zikretmektedir. bk. *Türk*

bu gelişmeleri takip eden Cevdet Paşa'nın geleneğe bağlılığı sebebiyle tercihini, eski edebiyat lehinde kullandığı görülmektedir.

Talebelik yıllarında, kuvvetli bir şiir ve edebiyat zevki elde eden Paşa'nın, tasavvufla da ilgilenerek, Murad Molla Tekkesi'ne devam etmesi, onu klâsik şiir muhitine taşıyan etken olması bakımından mühimdir.[278]

Cevdet Paşa'nın, ciddî mânâda şiirle alâkadar olması, Farça dîvanlar okumak amacıyla şâir Fehim Efendi'nin konağına devam etmesiyle başlar. Ziyaretçilerin ve müdâvimlerin müşterek noktası şiir olduğu için, "bezm-i udebâ" olarak zikredilen bu konak, şiire yeni başlayanlar için de bir kabul dâiresi mahiyetindeydi. Aynı zamanda şâir Safvet Efendi'nin Fâtih civarındaki evinde tertîb edilen edebiyat sohbetlerine de iştirak eden Cevdet Efendi, bu tesirler sonucunda şiir söylemeye başlamıştır.[279]

Şiirle alâkası, aralıklı olarak da olsa, ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. İlk tecrübelerini *Tezâkir*'de iddiasız bir heves şeklinde tanımlayan Cevdet Paşa[280], şüphesiz şâir olarak edebiyat tarihindeki yerini bu hevese borçludur. Onu şiire iten sebepler, muhîtin tesiri ve edebiyata olan aşırı sevgisidir.

Az sayıda şiir yazmıştır. Fakat bu tutum şiir sanatındaki titizliği ve seçiciliğinden kaynaklanmaz. Zîra *Dîvançe-i Cevdet*'i oluşturan manzûmelerin ekseriyeti talebelik yıllarına âittir.

İlk şiirlerinde kullandığ Vehbî mahlasını sonradan Cevdet ile değiştirdiğini söylemesine rağmen[281], Dîvançe'nin üç nüshasında da yalnızca, "Târih-i Velâdet-i Şehzâde 'Abdülhamîd" adlı şiirinde bu değişiklik görülmektedir.[282] Demek ki, Cevdet Paşa, şiirlerini toplarken elemeye tâbî

Edebiyatı Tarihi, s. 252.

278 Ebu'l-Ûlâ Mardin bu konuda farklı bir iddia öne sürerek Paşa'nın tekkeleri ve şeyhleri sevmediği halde edebiyat merâkı yüzünden tasavvufla ilgilendiğini söylemektedir. bk. *a.g.e.*, s. 9-10. Bu konuda Ebu'l-Ûlâ'nın yaşadığı devrin kanâatlerine uygun konuşarak bu yorumu yapmış olabileceği ihtimâl dahilindedir.

279 *Tezâkir*, IV, s. 13.

280 *Tezâkir*, IV, s. 14.

281 BA, Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 553/549, zrf. nr. 93, kar. nr. 38.

282 Bu şiir için bk. *Dîvançe-i Cevdet*, s.

tutmuş ve beğenmediği ilk şiirlerinin bir kısmını eserine almamıştır. Zaten *Tezâkir*'de ilk tecrübeleri için, "söylediğim şiirleri kendim de beğenmezdim" demektedir.[283]

Hayatı boyunca asıl isminden daha çok kullanılan ve zamanla isminin yerine geçen Cevdet mahlası da ilk şiirlerinin meyvisidir. Şöyle ki, Sultan Abdülhamid'in velâdetine dâir yazdığı:

> "Şulb-i pâkiñden cihâna geldi bir şehzâdesi
> Şâd ola ḳalb-i hümâyûn-ı Ḫân 'Abdülmecîd"[284]

matla'lı tarih manzûmesini şâir Fehim'in aracılığıyla takdim etmiş ve Paşa "cevâiz-i şuârâ" tahsîsatından iki yüz kuruş câize ile ödüllendirilmiştir.[285] Ardından Fehim-i Kadîm'in şarap redifli gazeline yazdığı nazîre de beğenilince şâir Fehim, sülüs ve nesih yazılarından icâzet aldığından beri kullandığı Vehbî mahlâsını, "Cevdet" ile değiştirmiştir. Fehim Efendi'nin bu alâkası, Cevdet Efendi'de gördüğü şâirlik istîdâdına duyduğu güvenden kaynaklanmış olmalıdır. Halbuki Cevdet Paşa, beğenilen şiirleri sebebiyle elde ettiği mahlâsını, hakîkatte tarih ve hukuk sahasında verdiği eserleriyle, yâni nâsir sıfatıyla duyurmuştur. Asıl edebî şöhretini kaleme aldığı metinlerdeki ifade kudretine borçludur.

Nitekim İsmâil Habîb, onun edebiyat tarihimizdeki yerini edebî nesriyle kazandığını söyleyerek, şairliğine kıymet vermemektedir.[286] Uslûbu hakkında bir değerlendirme yapan İsmâil Hakkı da hemen aynı kanâattedir: "Şöhret-i fevkalâde-i edebiyelerini şiirlerinden ziyâde nesren hâizdirler."[287]

Tahsili ve ilgisi sâyesinde, şiir tekniği için gerekli olan dil ve sanat bilgisine sahip olmuştur. Okuduğu dîvanlardan edindiği tecrübeyle, mazmûnun nasıl geliştirileceğini, edebî sanatların ne şekilde kullanılacağını bilmektedir. Fakat, şâir olmak için, bu malûmatın kifâyet etmediği de bir gerçektir.[288] Bu sebeple, şiirleri teknik bakımdan yeterli olsa da , yüksek birer sanat eseri olamamıştır.

---

283 *Tezâkir*, IV, s. 14.
284 Bu şiirin tamamı için bk. *Dîvançe-i Cevdet*, s. 85
285 BA, Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 553/549, zrf. nr. 93, kar. nr. 38.
286 İsmâil Habîb, *a.g.e.*, s. 403.
287 İsmâil Hakkı, *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri*, İstanbul 1308, s. 21-22.
288 Câvid Baysun, "Cevdet Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, XI, s. 224.

Cevdet Paşa, zevk ve sanat terbiyesi bakımından, eskiye yakındır.[289] Fakat şahsiyeti itibarıyla, ağır başlı, dürüst bir medreselidir; coşmaktan, ölçüyü kaçırmaktan utanır. Bu yüzden şiirlerinde kendisini ortaya koyamaz.[290] Şiirleri, ilmî hüviyetine yakışır tarzda sâde ve tabiî manzûmelerdir. Divançesinin bütün hakkındaki müşterek kanaat, ilim kudretiyle söylenmiş olduğu yolundadır. Bu hüküm belki de manzumelerin, şekil ve mantık kurgusuyla, mükemmelliğine rağmen, heyecan yönünden yeterli olmadığı anlamını taşır. Eserinde nazîrelerin ve tahmislerin fazla olması da, ilham kaynağının haricî olduğunu isbat eder. Bu mânâda, Paşa'nın şiirlerini, sevk-i tabîiyle değil de, mümârese ve musâhabe kabilinden, inşâd ettiğini söylenmektedir.[291] Gelen ilhâmın hangi münâsip kelime ile ifade edileceği endîşesi, nihâyet hissiyâtın kaybolmasına sebep olabilir. Zaten kendiliğinden kalbe gelen hayal, silinmeden muhafaza edilmelidir. Çünkü bu lâtif duygular, hâricî şekle fedâ edilirse, ifadenin orjinalliği kalmaz. Oysa Paşa, düz yazılarında olduğu kadar, şiirlerinde de fesâhat endişesi taşımaktadır.

İsmâil Hakkı, onun şiirlerinde naks-ı letâfet bulunduğunu söyler. Öyle ki:

"Buyur meclis-i ünse ey mest-i nâz
Mey ü ney müheyyâ kemân dil-nüvâz"[292]

beyti, ifâde yönünden sarih olmasına rağmen, gerektiği kadar şi'riyyet taşımamaktadır.

Esâsen Cevdet Paşa, söylediği şiirin kıymetini müdriktir. Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in bir gazeline yazdığı nazîrede:

"Yemiş içmiş selef bezm-i sühandan şimdi ahlâfa
Tenakkul etmeğe esmâr-ı nazmın hâmı kalmışdır"[293]

diyerek, Ârif Hikmet Bey'den aldığı ilham ile, bir bakıma kendi şiirini anlatmaktadır. Bilgisi ve zekâsı, şiirine bazan kelime oyunlarıyla güzel duygular ve ifadeler katmasını sağlamıştır:

---

289 Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, s. 202.
290 Cemil Meriç, *Jurnal*, İstanbul 1993, II, s. 224.
291 Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, İstanbul 1314, s. 114.
292 *Dîvançe-i Cevdet*, s.220
293 *Dîvançe-i Cevdet*, s.165

"Ḫûbân-ı bî-vefâ gibi dehr-i desîse-bâz
Nâz ehline niyâz eder, ehl-i niyâza nâz"[294]

müfredinde olduğu gibi, bazı orjinal ifadeler yakalamıştır.

İbnülemin, Cevdet Paşa'nın şiirini anlatırken, zor beğenirliği müsellem olan Yahyâ Kemal'in:

"Eden vuṣlat deminde fikr-i hicrân ağlasın gülsün
Dökenler eşk-i şâdî böyle her an ağlasın gülsün"

matla'lı gazelini ve hususen:

"Lebi can tâzeler bîmâr-ı ceşmi cân alır Cevdet
O şûḫa dil veren dil-ḫaste her an ağlasın gülsün"[295]

beytini çok beğendiğini kaydeder.[296]

Aynı gazeli İsmâil Hakkı da, "nevâdir-i edebiyeden" sözleriyle tanımlayarak, bu ifade güzelliğini, Paşa'nın fıtrî zekâsına, hattâ dehâsına hamleder.[297] Bu kabilden şiirlerinde görülen "ebkâr-ı nâzike-i hayâliye"den hareketle, eserlerinde kendine has bir letâfetin bulunduğuna, şiir kâbiliyeti vaktiyle terbiye edilmiş olsa, nesirde olduğu gibi şiirde de fevkalâde bir kudrete sahib olabileceğine inanmaktadır.[298]

Ona göre, Cevdet Paşa eski şiirin garip tasavvurlarını taklide çalıştığı yerlerde tekrara düşmüştür:

Ey şâne ḳıyl u ḳâl ile tel kırmadan varıp
Şerḥ eyle yâre ḥâl-i perîşânımı mû-be-mû"[299]

beytini başarısızlık örneği olarak göstermektedir.[300] İbnülemin de bu mânâda, tab'an şâir olmadığı, şiirlerinden anlaşılır demektedir.[301]

---

294 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 221
295 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 191
296 İbnülemin M. Kemal inal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 240.
297 İsmâil Hakkı, *a.g.e.*, s. 16-17.
298 İsmâil Hakkı, *a.g.e.*, s. 18-19.
299 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 200
300 İsmâil Hakkı, *a.g.e.*, s. 16-17.
301 İbnülemin-Hüseyin Hüsâmeddin, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâriti'nin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 167.

Fatin Efendi tezkiresine;

"Şafâ verir bize yâr eylese pür 'itab-hitâb
Ki telh olunca eder ṭab'ı neş'e-yâb şarâb"[302]

matla'lı gazelini almıştır. Paşa'yı ise, "zekâsı müsellem bir şâir-i pâkîze-şîyem" ibaresiyle tanıtır. Şiirlerini, birer fesâhat örneği olarak takdîm eder.[303]

Az kelime ile çok şey söyleme, yâni îcâz-ı kelâm melekesine sahip olduğu için, şiire kolay başlamıştır. Klâsik eğitimin kendisine kazandırdığı mantık terbiyesi ve tefekkür pratikleri yardımıyla kurduğu mısraları vecizdir. Ancak, sağlam mantık yapısına sahip olsa da, ~~fakat~~ gerekli lirizmden mahrumdur.

"Akıbet gâile-i dehr ile oldum şâ'ir
Deyn u karż etdi benim ṭab'ımı karża mû'tad"[304]

ve:

"Midâd-ı hâme-i şâ'ir gibi 'acep dondu
Nevâ-yı nâle-i bülbülde nağme hengâmı"[305]

beyitlerinde görüldüğü gibi, çok defa hayâlin bir kurgu netîcesi, yâni zoraki olduğu müşahade edilir.

Bursa'da, Fuad Paşa ile birlikte söyledikleri müşterek gazel, hem söyleniş sebebi, hem de üslûbu bakımından, şiirlerini hislerinden çok muhâkemesiyle oluşturduğuna bir örnektir. Teferrüc mesîresinde bir suyun başında dinlenirken, açık havada, su şırıltısının "nazm-ı eş'âra" engel olduğu kâidesini yıkmak amacıyla, kendilerini zorlayarak

"Dîde fevvâre dil-i zâr suyuñ bâşıdır
Bu Teferrüc'de akan gözlerimin yâşıdır"

matla'lı gazeli söylemişlerdir.[306]

302 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 89
303 Fatin Davud, *Hâtimetü'l-eş'âr*, İstanbul 1271, s. 49.
304 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 98
305 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 125
306 *Tezâkir*, IV, s. 43; *Dîvançe-i Cevdet*, s. 170

Ma'rûzât'ta şiirle alâkasından bahsederken, boş vakitlerinde daha çok kitap ve risâle yazdığını, fakat cennetten bir numûne olan Bebek ve Büyükdere koylarında, mehtap gecelerinin güzelliğine kayıtsız kalamadığı için, "gümüş servi" mazmunuyla şiir söylemekten geri durmadığını belirtmiştir.[307] Bu remzi, Fuad Paşa için söylediği,

"Eğerçi nâmiyenin söylenirse de nâmı
Eser görülmedi gitti bahar eyyâmı"

matla'lı kasîdesinde şöyle kullanır:

"Gören sanır ki gümüş servidir o serv-i kaddiñ
Yem-i sirişkime düşdükçe 'aks-i endâmı"[308]

Cevdet Paşa'nın şiirinde İstanbul, dâimâ vardır. Bazen siyasîlerin ikbal ve idbarı sebebiyle yazdığı kasîdelerinde, ricâlden bazı şahıslar yer alır.[309] Uzak kaldığı zamanlarda ise, İstanbul'a ve bu şehrin tattırdığı nîmetlere duyduğu hasret, şiirine konu olmuştur:

"Añılsın bâri şimdi bizim yârân Stanbul'da
Boğaziçinde mevc-i mey gibi cûş ettiğim demler

Baña zindân olur Mısr'ın sarayı yâda geldikçe
O Yûsuf-ḥüsnü ḥasretle der-âğûş etdiğim demler"[310]

beyitlerinde olduğu gibi.

Neticede, tüm güzel yönleriyle İstanbul'un Cevdet Paşa'ya ilham kaynağı olduğu söylenebilir.

Cevdet Paşa'nın şiirlerini zaman zaman, tecrübelerinin kendisini getirdiği noktadan ve hakîmâne bir edâ ile terünnüm ettiği görülmektedir. Reşid Paşa'ya takdîm ettiği terkîb-i bendde, bu kabilden yüksek tonda, bir söyleyiş vardır:

Dünyâ kederin terk et 'âlem kuru kavgadır
Dünyâ dediğin ancak bir beyhûde sevdâdır

307 A. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 9.
308 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 128
309 Reşid Paşa'ya yazdığı kasîdeler için bk. *Dîvançe-i Cevdet*, s. 90; 99; 120
310 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 172

Bu gördüğün âlâyiş hep cümlesi rü'yâdır
Râḥat yeri var ise peygûle-i anḳâdır"[311]

mısralarıyla başlayıp devam eden terkîb-i bend, yukarda bahsedilen tarzın en güzel örneği olup, bu yönüyle Cevdet Paşa, Ziya Paşa'yı hatırlatmaktadır.

Paşa'nın mısralarında, divan şiiri geleneğinde yer alan müphem ifade ve dolaylı anlatıma rastlanmaz. Sembolik anlatımı tercih etmediği, vâzıh olduğu görülür. Duygu ve düşüncelerini, yazılarında olduğu gibi, şiirlerinde de çok defa açıkça ifade eder. Bu yönde, şiiri hüner göstermekten ziyade, halini arzetme vasıtası olarak kullanmıştır denebilir. Kasîdelerinde bu tavrını daha açık bir şekilde görmek mümkündür. Zâten şiirle alâkasını, alışılmış veya monoton ifadelerle yazılan tarih manzumeleri ile sürdürmüştür. Bu şekilde mevzûu ve çerçevesi sınırlanan şiir, tabiî olarak lirizmden mahrum kalmıştır. Zamanla bu vâsıtaya ihtiyacı kalmamış olacak ki, şiiri bırakmıştır.

"Çün otuz yıldan ziyâde oldu kim terk etmişim
Ṣan'at-ı nesc-i meta'-ı şi'ri mânend-i Lebîd"[312]

beytiyle anlattığı bu fâsıla esnasında, yalnızca bir kaç tarih manzumesi yazmıştır.

İfadelerindeki sarâhat bir yana, vezin ve kâfiye yönünde, başlangıçta eski şiire hiç bir muhâlefeti olmadığı görülür. Arapça ve Farsça'yı eser verebilecek kadar iyi derecede bildiği için, arûzu dile uydurmakta zorlanmamıştır. Fakat, zaman içinde, şiir tekniği hususunda düşünceleri tamamen değişir. Parmak hesâbı olarak tanımladığı hece ölçüsünü, Türkçe'nin tabiî vezni kabul eder. Bu düşüncesini *Kısas-ı Enbiyâ*'da anlatan Cevdet Paşa, bunun ötesinde "Şuârâ-yı Rûm'un" aruz veznini almakla Türk lisânının yapısını bozduklarını da iddia eder. Çünkü, Türkçe'de uzun hece yoktur. Med harfleri yalnızca harekeye işaret eder; telaffuza tesir etmez. Dolayısıyla, uzun ve kısa heceler esas alınarak oluşturulan aruz vezni, Türkçe'nin hakîki ölçüsü olamaz.[313] Aynı eserin Sultan Osman bahsinde yaptığı bu değerlendirmede, Osman Bey'e atfettiği, "Manzûme-i Sultan Osman" başlıklı bir şiiri hecenin güzel örneklerinden biri olarak takdim eder. Dolayısıyla, Osman Bey, kılıcıyla nice memleketler fethettiği gibi, bu manzumeyle de lisân-ı Osmanî'ye bir güzel çığır açmıştır.

311 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 129
312 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 225
313 Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîhu'l-Hulefâ*, İstanbul 1331, s. 986.

"Gönül kerestesi ile
Bir Yenişehr ü pazar yap
Zulm eyleme rencberlere
Her ne ister iseñ var yap"

mısralarıyla başlayan bu şiir, Paşa'ya göre bir "manzûme-i bedîadır"[314] Aynı şekilde Osmanlıca'ya hizmet edenlerden birisi de, "*Mevlid-i Nebevî* nâzımı Bursalı Süleyman Efendi"dir. Zira, sehl-i mümtenî olan bu manzûme, arûz-ı Fârisî'ye[315] uygun olduğu gibi, hecenin on birli ölçüsüne göre de yazılmıştır. Ne var ki, daha sonra gelen "şuarâ-yı Rum", şiirlerinde ekseriyetle "elfâz-ı Arabiyye ve Fârisiyye'yi istimal etmekle", Osmanlı şiiri, tamâmen "eş'ar-ı Fârisiye tarzına dökülmüştür."[316] Cevdet Paşa, aynı düşüncelerini Manastırlı Fâik Bey'in *Arûz-ı Türkî* adlı risâlesine yazdığı takrizde de tekrar eder. "Evzân-ı elsine birbirine uymaz. Her lisânın vezni kendi seciyye ve şîvesine göredir." cümleleriyle başlayan yazısında, Arap ve Fars aruzunu ayrı birer fen olarak tanımlamaktadır. Hece ölçüsü için ise, "vezn-i Türkî" ifadesini kullanmıştır.[317]

Aruzun Türkçe'ye hatâlı tatbiki sonucunda oluşan imâle ve zihaflar sebebiyle, dildeki âhengin bozulması, Cevdet Paşa'yı bu veznin inkârına kadar götürmüş olmalıdır. Halbuki kendisinden sonra gelen Muallim Nâci, Tevfik Fikret, Mehmet Âkif, Yahyâ Kemal ve Orhan Seyfi'nin şiirlerinde beliren muntazam aruzu görmüş olsaydı, adeta müstakil bir Türk aruzunun teşekkül ettiğini teslim edecekti.

Fuad Köprülü, Cevdet Paşa'nın Osman Bey'e nisbet ettiği şiirin ona âit olmadığını söyleyerek, Osman Bey'in edebiyat sahasındaki mevkiini iptal eder. Fakat, Acem aruzunun alınmasıyla, Türk lisân yapısının bozulduğuna dâir yaptığı değerlendirmelerden ötürü, Cevdet Paşa'yı takdir eder. Ayrıca, o devirde bu yorumların tesiri olmasa da, daha sonra gelişen millî vezin münâkaşaları sırasında, millî edebiyat taraftarlarınca Cevdet Paşa'nın söyledikleri delil olarak kullanılmıştır.[318]

Uzun süre ara verdikten sonra, Sultan Abdülhamid'in emri üzerine, müsvedde defterlerinde bıraktığı şiirlerine yeniden dönen Cevdet Paşa,

314 *a.g.e.*, s. 985-986.
315 Failâtün failâtün fâilat vezniyle yazılmıştır.
316 *a.g.e.*, s. 987.
317 *Tezâkir*, IV, s. 283; Manastırlı Fâik Bey, *Arûz-ı Türkî*, İstanbul 1314.
318 Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, İstanbul 1989, s. 310.

bunları bir divançe şeklinde tertib ederek pâdişaha takdim etmiştir.[319] "Evrâk-ı perîşanını karıştırarak" bulduğu şiirleri topladığını ifade eden Paşa'nın, bu iradeden memnun kaldığı anlaşılmaktadır. Bu duygusunu;

"Tâze köhne yine evrâk-ı perîşânıñ bile
Maḥvını görmez revâ ol şâh-ı bî-mis̱l u nedîd"[320]

beytinde terennüm etmiştir. Arz tezkiresinde, bu derleme çalışmasını, "harâbede antika aramağa" benzetir. Kendi şiirleri ile antika eşyâ arasında kurduğu bağ mânidardır. Aynı yerde "eski mâden tabakaları, tecemmulât-ı hâneden ma'dud olur ammâ, harc-ı âlem olan, yeni fabrikalar mamulâtıdır" diyen Paşa'nın, yıllar sonra yeniden ilgilendiği şiirlerine, herşeye rağmen husûsî bir mevkî verdiği anlaşılmaktadır. Dâimâ değişen ve yenilenen bu âlemde örf ve âdetler gibi, "lisanın lehçesi" ve "tarz-ı ifâde"nin değiştiğini; bu tabiî değişim netîcesi, şiirlerinin efkâr-ı hâzırâya uymayacağını zikreden Paşa, kendi şâirliğini "esb-i nâtuvân/yaşlı at"a; yeni şiiri ise, Pâris atlarına benzeterek, bir mukâyese yapar. Muhtemel tenkidlere karşı bu mazetere sığındığı görülmektedir.[321] Fakat aynı sene (1310) Teşvikiye Camii Kütüphânesi, muvakithânesi ve *Divançe*'nin hitâmına dâir yazdığı tarih manzûmeleri, şekil ve muhtevâ yönünden önceki şiirlerinden farklı değildir.[322] *Divançe*'nin son şiirlerinden olan "Hâtime"de, eski şiir ile yenisi arasında yaptığı mizâhî karşılaştırmada ise, Cevdet Paşa'nın tercihinin eski şiirden yana olduğu anlaşılmaktadır:

"Eski sözde olsa da enva'-ı mażmûn-ı müfîd
İ'tibâr etmez oña âlufte-i ṭarz-ı cedîd

'Âşıḳa bâd-ı ṣabâ bir peyk-i çâbuk-seyr iken
Kalmadı ḥâcet oña çün telgırâf oldu bedîd

Bikr-i fikrim kûşe-i ḫalvetde yâr olsun baña
Gam değil es̱mer olursa dilrübâ yâhud sefîd"[323]

Bir çok şiirinde görülen hayâl ve ifâde güzelliği, esâsen Cevdet Paşa'nın şâir rûhuna işâret etmektedir. Ne var ki, ilmî çalışmaları, hayâtı boyunca fâsılasız devam eden ve onu edebî muhitten uzak tutan yorucu memuriyetleri, şiirle

319 *Tezâkir*, IV, s. 283.
320 *Dîvançe-i Cevdet*, s.224
321 BA, Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 553/549, zrf. nr. 93, kar. nr. 38.
322 Bu şiirler için bk. *Dîvançe-i Cevdet*, s.
323 *Dîvançe-i Cevdet*, s.225

sürekli meşgûliyetine imkân tanımamıştır.

Bir diğer husus devrin sanat ve edebiyat anlayışından kaynaklanmaktadır. O devirde şiir, psikolojik bir vâkıa olarak kabul edilmiyor; şâirin husûsî istidâtı pek fazla dikkate alınmıyordu. Şiir, daha ziyâde muayyen ve pratik söyleyiş kâideleri içinde mütâlâa ediliyordu.[324] Cevdet Paşa bu anlayış tarzından etkilenmiş olacak ki, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'e ithâf ettiği bir kasîdesinde, şiir hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Bu vesîleyle salıp vâdi-i şi're fikri
Eyledim şûret-i şekvâda kaşîde inşâd

Yoksa eş'âr ile fahr etme değil âr ederim
Etseler Cevdet şâ'ir deyü ger nâmımı yâd

Hiç tenezzül mü eder şi're hümâ-yı tab'ım
Evc-i tahkîka ederken per-i da'vâ-yı küşâd"[325]

beyitlerinde şiir sanatının ilim karşısındaki mevkiinden dem vuran Cevdet Paşa, haklı olarak şiire tenezzül etmediğini ifade etmektedir. Buna rağmen, Cevdet Paşa'nın yaşadığı devirde mühimsenen bir şâir olduğunu söylemek mümkündür. Zira, o dönemin kayda değer şiirlerinin toplandığı *Müntehabât-ı Cedîde* adlı eserde, Âkif Paşa, Nâmık Kemal, Şinâsî ve Ziyâ Paşa ile birlikte Cevdet Paşa'nın da yaklaşık yirmi şiiri yayımlanarak numûne-i edebiyat kabîlinden efkâr-ı umûmîye arzedilmiştir.[326]

324 A. Hamdi Tanpınar, *Türk Edebiyâtı Târihi*, s. 497.
325 *Dîvançe-i Cevdet*, s. 97
326 bk. Mustafa Reşîd, *Müntehabât-ı Cedîde*, İstanbul 1303, s. 41-58.

III. Eserleri

Hayatı boyunca mühim memuriyetlerde bulunan ve üzerinde aldığı vazîfeyi en iyi şekilde yerine getiren Cevdet Paşa, ayrıca "neşr-i ulûm" ideali doğrultusunda eser vermeğe devam etmiştir. Oldukça yoğun geçen hayatında yirminin üstünde eser vermesi, zamana sâhip bir kişi olduğunu, yani zamanı israf etmediğini göstermektedir.

Eserleri, aşağıda konularına göre tasnîf edilerek kısaca tanıtılacaktır.

A. Tarihî Eserleri

1. *Târîh-i Cevdet*

Osmanlı Devleti'nin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan, 1826 Yeniçeri Ocağı'nın ilgâsına kadar geçen dönemini anlatan bu eserin ilk üç cildi 1270-1273 yıllarında, son cildi 1301'de basılmıştır. Yaklaşık otuz senelik bir çalışmayla tamamlanan bu eser, on ciltten ibarettir. 1309'da tertip ve tasnifi değiştirilerek tertîb-i cedîd kaydı altında ve on iki cilt hâlinde yeniden neşredilen eserin ilk cildine bir mukaddime ile me'hazları ilâve olunmuştur.[327]

2. *Tezâkir*

Cevdet Paşa'nın geleneğe uyarak vak'anüvisliği döneminde vukû bulan hâdiselere dâir tuttuğu notlardan ibâret olan bu eser, bir nevî belgeli hâtırât niteliği taşımaktadır.[328] Kırk tezkireden meydana gelen eser, 1855'ten itibaren vefâtından iki sene öncesine, 1897'ye kadar yaşadığı hadiseleri ihtivâ etmektedir. Son tezkirede kendi hayâtını yazmıştır. Fatma Aliye, *Cevdet Paşa*

---

327 *Târîh-i Cevdet*'in neşri hakkında tafsilatlı bilgi için bk. M. Seyfeddin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1971-80, IV, s. 1737-1738.

328 Cevdet Paşa bu notlarını kendisinden sonra vak'anüvis olan Lütfi Efendi'ye göndermiştir. Lütfî Târihi'nde bu vesîkaların kullanıldığı bilinmektedir. bk. Câvid Baysun, "Tezâkir-i Cevdet Hakkında", *Tezâkir*, I, s. XII.

ve Zamanı adlı eserini muhtemelen, bu bölümü bazı ilâvelerle yeniden tertîb ederek hazırlamıştır.

Cevdet Paşa'nın el yazısıyla olan eserin ilk müsveddeleri yirmi bir defter halinde, Atatürk Kitaplığında bulunmaktadır.[329] Eserin 1288-1292 yıllarını ihtivâ eden 17. cüz'ü, *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuâsı*'nda neşredilmiştir.[330]

Tezâkir'in yeni haflerle tam bir neşri, Câvid Baysun tarafından dört cilt halinde, 1953-1967 yılları arasında yapılmıştır. Eser ikinci defâ, aynı tertîb üzere 1986 yılında Ankara'da neşredilmiştir.[331]

3. *Ma'rûzât*

II. Abdülhamîd'in irâdesi üzerine, 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve siyâsî olayları beş cüzdan halinde yazarak takdîm ettiği arîzasıdır. Eser *Tezâkir* ile aynı devreye âit hâdiseleri anlatmasına rağmen, bir çok şahsî kanâat ve hâtırâları da ihtivâ ettiği için, farklı bir üslûp ve özel bilgiler ihtivâ etmektedir. Müsveddelerinden bir kısmı Atatürk Kitaplığı'ndadır.[332] Eserin tamamı yeni harflerle 1980'de neşredilmiştir.[333]

4. *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*

Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberlerin menkıbelerini, Hz. Peygamber'in hayatını, dört halîfe dönemini, Emevî ve Abbâsî halîfelerini ve nihâyet Osmanlı Devleti'nin II. Murad'ın saltanatı yıllarına kadar (1439) geçen süreyi konu alan bu eseri Cevdet Paşa hayatının sonuna doğru yazmıştır. Tamâmı on iki cüzden ibârettir. İlk altı cüz'ünü Cevdet Paşa 1307'de neşretmiş, kalan altı cüz ise, Fatma Aliye tarafından 1331'de yayımlanmıştır.[334] Eserin yedinci cüzden on ikinci cüze kadar olan kısmının müsveddeleri Atatürk Kitaplığı'ndadır.[335]

İlmî olmaktan ziyâde, eğitim ve öğretim gâyesiyle kaleme alındığı

---

329 İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı,. Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 1-21.

330 bk. "Vak'anüvis Cevdet Paşa Evrâkı", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, 1333, s. 44-47.

331 bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I-IV, Ankara 1986.

332 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 22-25.

333 bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (nşr. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.

334 Kısas-ı Enbiyâ'nın birinci ve ikinci tab'ları hakkında tafsîlatlı bilgi için bk. M. Seyfeddin Özege, *a.g.e.*, II, s. 874-875.

335 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 53.

anlaşılan *Kısas-ı Enbiyâ*, devrine nisbetle sâde ve akıcı uslûbuyla örnek nesir hükmündedir. Fatma Aliye 1331'de eseri on iki cüz halinde yeniden neşretmiştir. 1976-1977 yıllarında iki cilt hâlinde lâtin harflerine aktarılarak neşredilen eser, daha önce 1972'de Mâhir İz tarafından sâdeleştirilerek yayına hazırlanmıştır. Ayrıca Kazan Türkçesi'ne çevrilerek iki defa basılmıştır.[336]

5. *Kırım ve Kafkas Târihçesi*

Kafkasya tarihini ve burada yaşayan insanların kültürel oluşumunu anlatan bu eser, Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân* adlı kitabından faydalanılarak hazırlanmıştır. İstanbul'da 1307'de neşredilen bu küçük eser, ayrıca Yeni Mecmuâ (II, s. 49, 20 Haziran 1918)'da neşredilmiştir.

6. *Mukaddime-i İbn Haldun*

Cevdet Paşa, tarih anlayışı üzerinde müessir olan İbn Haldun'un *el-'İber* adlı Arapça umumî tarih eserinin girişi olan *Mukaddime* tercümesini ikmâl etmiştir. Eserin ilk beş cüzüne tekâbül eden iki cildi, Şeyhülislâm Sâhib Molla tarafından çevrilmiş, kalan kısım, Encümen-i Dâniş'in isteği üzerine, Cevdet Paşa'ya havâle edilmiş ve üçüncü cilt halinde 1277'de neşredilmiştir.

Atatürk Kitaplığı Cevdet Paşa Evrâkı ve Muallim Cevdet Yazmaları arasında Paşa'nın tarihle ilgili perakende evrakı mevcuttur:

7. Bâb-ı Âli'ye takdîm ettiği, *İşkodra'ya Dâir Bazı İncelemeler* (Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 26)

8. *Târih-i Juvanen Tercümesi* (Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 54)

Fransızca'dan 117 sahifelik bir çeviri olan bu eser, Âli Ölmezoğlu'na göre, Paşa'ya ait değildir. Muhtemelen Târih-i Cevdet'te kullanmak üzere, bu eseri Ali Şahbaz Efendi'ye tercüme ettirmiştir.[337]

9. *Kozan ve Gâvur Dağı Hakkında Lâyiha*

Bölge ahvâline dâir yazdığı bu makâle 20 varaktır. (Muallim Cevdet Yazmaları, nr. B. 31.)

---

336 *Kısas-ı Enbiyâ aleyhi's-selâm*, Kazan 1900; *Kısas-ı Enbiyâ ve Târih-i Hulefâ*, Kazan 1911.

337 Âli Ölmezoğlu, a.g.m., s. 123.

10. *Hicaz Hadisesi*

1277 senesinde Hicaz idâresinde yaşanan başıbozukluğun sebeplerini anlatan 48 sahifelik bu makâle 12. Tezkîrenin müsveddesi görünümündedir. (Muallim Cevdet Yazmaları, nr. O.5)

11. *Anape Kal'ası'na Dâir Fıkarât-ı Târihiyye*

Bu bölgenin târihine dâir yazdığı makâle 40 varaktır. (Muallim Cevdet Yazmaları, nr. I.97)

12. *Halep Vilâyetine Dâir Bâzı Kayıtlar*

Paşa'nın el yazısıyla 93 varak olan bu defter, Halep vilâyetine dâir geniş mâlûmat içermektedir. (Muallim Cevdet Yazmaları, K. 136.)

B. Hukûkî Eserler

1. *Düstûr:* Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliği esnâsında hazırlanan kânun ve nizamnâmeleri bir ciltte toplayarak 1279 senesinde neşretmiştir.

2. *Risâletü'l-vefâ:* Yanya vâlisi iken hazırlayarak Mecelle cemiyetine gönderdiği bu gayri matbû Arapça eser, Atatürk Kitaplığı'ndadır.[338]

3. *Şerh-i Kitâbü'l-emânât: Mecelle*'nin emânetler hakkındaki hükümlerini açıklayan bu eser 1306 yılında neşredilmiştir.

4. Atatürk Kitaplığı'nda 27 maddelik *Icâr-ı Akar Nizamnâmesi* adında bir kânun müsveddesi mevcuttur.[339]

5. *Eser-i Ahd-i Hâmidî:* İbtidâî mektepleri için yazdığı bu ilmihal, 1309'da neşredilmiştir.

C. Dil ve Edebiyatla İlgili Eserleri

1. *Dîvançe-i Cevdet*

Şiirlerini topladığı ettiği bu eserin iki müsvedde nüshası Atatürk Kitaplığı'ndadır.[340] Daha eski ve eksik bir nüshası ise Başbakanlık Osmanlı

---

338 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 35.
339 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, nr. O.7.
340 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 37.

Arşivi'ndedir.[341] 1310 yılında II. Abdülhamid'e takdim ettiği asıl nüsha bulunamamıştır. Aşağıda ayrıca ele alınıp incelenecektir.

2. Belâgat-ı Osmâniye

Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu belâgat dersi notlarından meydana gelen bu eser, klâsik İslâm belâgat anlayışına göre terbîb edilmiştir. Belâgat kâidelerinin îzâhında, ekseriyetle kendi şiirlerini örnek olarak vermiştir. Sahasında ilk Türkçe eser olan *Belâgat-ı Osmâniye*'nin ilk baskısı 1298 yılında yapılmıştır. Ardından 1299, 1303, 1307, 1310, 1311, 1323 ve 1326 yıllarında yeniden neşredilen eser, toplam sekiz baskı yapmıştır.[342] Eserin *Şerh-i Belâgat* adında, İbrâhim Hacı tarafından şerhi yapılmıştır.

Son olarak Mehmed Çavuşoğlu tarafından 1987 yılında tıpkıbasım halinde neşredilmiştir.[343]

3. Kavâid-i Osmâniye

Fuad Paşa ile birlikte hazırladıkları bu eser, Türkçe'nin ilk gramer kitabıdır. 1281 yılında iki imzâ ile neşredilen eser aynı yıl ikinci defa basılmıştır. Daha sonra sırasıyla 1284, 1288, 1289, 1292, 1297, 1302 ve 1307 yıllarında tekrar neşredilmiştir. Bunlardan başka, şehir, matbaâ ve tarih kaydı bulunmayan on ayrı baskısı mevcuttur.

Cevdet Paşa, bu eseri daha sonra yeniden gözden geçirerek 1303 yılında *Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniye* adıyla neşretmiştir. Bundan sonra *Kavâid-i Osmâniye*, sırasıyla 1304, iki defa 1306, 1307, iki defa 1311, 1317 ve 1324 senelerinde olmak üzere toplam dokuz defa neşredilmiştir.[344]

Kavâidi-i Osmâniye ve muhtasar baskıları üzerinde Esra Karabacak master tezi hazırlamıştır.[345]

---

341 BA, Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 546, zrf. nr. 13, kar. nr. 32..

342 Eserin baskıları hakkında tafsilâtlı bilgi için bk. M. Seyfeddin Özege, *a.g.e.*, I, s. 124-125.

343 bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniye* (nşr. Mehmed Çavuşoğlu), İstanbul 1987.

344 Eserin baskıları hakkında geniş bilgi için bk. M. Seyfettin Özege, *a.g.e.*, II, s. 845; IV, s. 1830.

345 Eserin içeriği ve baskıları hakkında bilgi için bk. Esrâ Karabacak, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, s.5, İstanbul 1990, s. 261-271.

Eserin ilk tertibi H. Kellgran tarafından Almanca'ya çevrilmiştir.[346]

4. Medhal-i Kavâid

Rüşdiye mekteplerinde okunmak üzere, Kavâid-i Osmâniye'nin basite ircâsından oluşan bu eser 1268 yılında neşredilmiştir. 1280, iki defa 1286, 1287, 1291, 1292, 1299, iki defa 1302, 1303, 1305 ve 1308 senelerinde ardarda neşredilen eser toplam onüç baskı yapmıştır. Ayrıca, şehir, matbaâ ve tarih kaydı olmayan bir baskısı mevcuttur.[347]

5. Kavâid-i Türkiyye

Sıbyan mekteplerinde gramer öğretmek amacıyla yazılan bu eser 1292 yılında neşredilmiştir. 1299, 1307, 1318, 1324 yıllarında yeniden neşredilen bu userin iki ayrı baskısında ise, şehir, matbaâ ve tarih kaydı bulunmamaktadır.[348]

6. Hilye-i Saâdet

Osmanlıca üzerine yazılan bu eser 1304 ve 1305'te iki defa neşredilmiştir.

7. Ta'dîl-i Mebâni'l-İnşâ

Süleyman Paşa'nın Mebâni'l-İnşâ (İstanbul 1288-1289) adlı eserini tenkit için kalem alınan bu eser neşredilmemiştir.[349] Nüshası mevcut değildir.

8. Dîvân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi

Şâir Süleyman Fehim Efendi'nin vefatıyla eksik kalan İranlı Şâir Sâib-i Tebrîzî *Dîvân*'ı şerhini 1265 senesinde tamamlayan Cevdet Paşa'nın Fars dili ve edebiyatı sahasında kâfî ölçüde bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

D. Diğer Eserleri

1. Mi'yâr-ı Sedâd

Paşa'nın sıbyan mektepleri için yazdığı mantık ilmine dâir bu risâle 1293 ve 1303 yıllarında iki defa neşredilmiştir.

---

346 bk. H. Kellgran, *Grammatik der Osmanischen Sprache*, Helsingfors 1855.

347 Eseri baskıları hakkında geniş bilgi için bk. M. Seyfeddin Özege, *a.g.e.*, III, s. 1063-1064.

348 Eserin baskıları hakkında geniş bilgi için bk. M. Seyfeddin Özege, *a.g.e.*, II, s. 845.

349 bk. *Tezâkir*, IV, s. 118.

2. Adâb-ı Sedâd min 'İlmi'l-âdâb

Sıbyan mekteplerinde tartışma usûlünü öğreten bu risâle 1294'te neşredilmiştir.

3. Ma'lûmât-ı Nâfia

Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan bu eser 1279 yılında neşredilmiştir.

4. Beyânü'l-unvân

Cevdet Paşa'nın talebelik yıllarında, medresede okunan kitapların başlık ve önsözlerine dair yazdığı bu eser 1273, 1289 ve 1299 yıllarında neşredilmiştir.[350]

5. Takvîmü'l-edvâr

Hicrî takvimi terketmenin câiz olamayacağı ve fakat şemsî takvimin gerekliliğine dair yazılan bu eser 1287 ve 1300 yıllarında neşredilmiştir.

6. Hulâsâtü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân

Kur'ân'ın toplanmasını anlatan bu küçük Arapça risale 1303'te İstanbul'da neşredilmiştir. Ali Osman Yüksel tarafından tercüme edilerek *Muhtasar Kur'ân Târihi* adıyla 1985'te yayımlanmıştır.

7. Tâ'rîfu'l-irtifâ

Talebelik yıllarında iftar vakitlerinin tesbitine dair yazdığı risâle, Atatürk Kitaplığı'ndadır.[351]

8. Ta'lîkâtları

a. Talebelik yıllarında okuttuğu *Şâfiye-i İbn Hâcib* üzerine *Gâyetü'l-beyân* adında bir ta'lîkat yazmıştır.[352]

b. Talebelik yıllarında Arapça gramer kitapları *Emsile* ve *Binâ* üzerine

---

350 Eserin muhtelif tab'ları için bk. M. Seyfeddin Özege, *a.g.e*, I, s. 132.
351 bk. *Tezâkir*, IV, s. 7; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 58.
352 bk. *Tezâkir*, IV, s. 7.

ta'likât yazmıştır.[353]

c. Azmî-zâde Hâletî'nin fıkıh usûlüne dâir *Netâ'icu'l-efkâr* adlı eseri üzerine bir ta'lîkat yazmıştır.[354]

d. Sa'düddîn Taftazanî'nin belâgata dair *Mutavvel* adlı eseri üzerine bir ta'lîkat yazmıştır.[355]

9. Esmâ-i Hüsnâ Şerhi

Atatürk Kitaplığı'nda, esmâ-i hüsnâ'nın şerhine dair iki Arapça risâle müsveddesi ve bir Türkçe risâle mevcuttur.[356] Arapça risâlelerin her ikisi de 18 varaktır. 99 Esmâ-i Hüsnâ'nın açıklandığı bu eserlerden ilki Sühreverdî'nin eserine şerhtir. İkincisinde böyle bir kayıt yoktur. Türkçe risâle ise tamamlanmamıştır.

10. Felsefeye Dâir Bir Eser

Atatürk Kitaplığı'nda, islâm felsefesinde madde ve ruh tartışmaları hakkında mâlûmat ve bu meselelerin Avrupa felsefesi ile mukâyesesine dair üç ayrı defter mevcuttur.[357]

11. Sosyalistlere Dâir Bir Makâle

Cevdet Paşa'nın "furûk-ı bâtıle" dediği sosyalizm, nihilizm ve komünizm hakkında geniş bir değerlendirme yaptığı 10 varaktan ibâret olan bu risâle de neşredilmemiştir. (Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, nr. O.8.)

12. Cevapnâme-i Fetvâ Penâhî

Müslüman olan bir Hıristiyan gazeteci'nin şeyhulislâmlığa yazmış olduğu mektûba, Cevaben, Cevdet Paşa'nın İslâmiyet'i anlatan 4 varaktan ibâret bir makâlesi mevcuttur.[358]

---

353 bk. *Tezâkir*, IV, s. 8.
354 bk. *a.g.e.*, s. 8.
355 bk. *a.g.e.*, s. 8.
356 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 38-39-40.
357 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 42-43-44.
358 bk. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, nr. O.98.

13. "et-Terhîb ve't-tergîb" Tercümesi

Bursalı M. Tahir, Paşa'nın İmam Münzirî'ye ait aynı adlı bir eseri tercüme ettiğini kaydetmektedir.[359]

14. Ta'limnâme-i Harîr

İpek dokumacılığına dair Agop Gırçikyan Efendi'nin yazdığı Ermenice eserin tercümesidir. 1269'da neşredilmiştir. Âlî Ölmezoğlu bu eseri Cevdet Paşa'nın ancak tashih etmiş olabileceğini söylemektedir.[360] Aynı eser hakkında Paşa, *Tezâkir*'de "bi-târîki'l-imlâ/zoraki tahrîr ve ikmal eyledim" ifadesini kullanmaktadır.[361]

15. Fâtiha Sûresi'nin Tefsîri

Başbakanlık Arşivi'nde kayıtlı olan bu evrak, tefsirden ziyâde meal çalışması mâhiyetindedir.[362]

---

359 Bursalı M. Tahir, OM, İstanbul 1972, II, s. 77.
360 bk. Âlî Ölmezoğlu, a.g.m., s. 123.
361 bk. *Tezâkir*, IV, s. 24.
362 bk. BA, Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 553/426, zrf. nr. 93, kar. nr. 37.

II. BÖLÜM

DÎVANÇE-İ CEVDET

A. Genel Değerlendirme

Gayri mürettep divanlara has sıralamada başta yer alan tevhid, na't ve münâcâtı olmayan *Divançe*'de din dışı konular ekseriyetle işlenmiştir.

Kasîde, terkîb-i bend, gazel, târih, şarkı, rubâî, kıta ve müfred nazım şekillerini kullanmıştır. Bunların içinde gazelden sonra en çok tarih manzumesi vardır.

Birisi Farsça olmak üzere, dört kasîde ve bir terkîb-i bend ithâf ettiği Reşid Paşa'nın iki gazelini de tahmis etmiştir.

Reşid Paşa'dan sonra, ikinci velinîmeti kabul ettiği Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey' e biri Arapça iki kasîde takdim etmiştir. Arif Hikmet Bey'in iki gazeline nazîre yazmış ve bir gazelini tahmis etmiştir.

Devlet ricâli arasında, dostu ve arkadaşı olarak değer verdiği Fuad Paşa'ya da bir kasîde takdim etmiştir.

Divançe'de yer alan tarih manzumeleri, çok defa şehzâdeler ve hanım sultanlar için kaleme alınmıştır. Bu manzûmeler umûmiyetle muayyen ifade kalıpları kullanılarak yazıldığı için, lirizmden mahrum oldukları gibi, içtenlikten de uzak oldukları görülmektedir.

Aruzun tatbîkinde zaman zaman ârızalar bulunmakla birlikte, zihaf ve ses düşmesine çok az tesâdüf olunmuştur. Daha ziyâde imâleler vardır.

19. Asırda, dildeki telâffuzların günümüz söyleyişine yakın olduğu dikkate alınırsa, kullandığı kâfiyenin önce göze, sonra kulağa hitâb etmesini dikkate

aldığı söylenebilir. Kâfiye bakımından zengin olan eserde yarım kâfiye hemen hiç yer almaz. Paşa tam kâfiye ve redifi tercih etmiştir.

Kelime seçiminde geniş Arapça ve Farsça bilgisiden istifade eden Paşa, yine de sâde bir üslûba sahiptir. Çok kelimeden oluşan tamlamalara îtibâr etmemiştir.

Edebî sanatların isti-mâli konusunda bir orjinallik görülmemektedir. Umûmiyetle nazîre ve tahmislerde bulduğu hazır malzemeyi işleyen Paşa, kasîde ve tarih manzûmelerinde bazan hikemî ifadeye ve dile hakim oluşu sebebiyle kelime oyunlarına yer vermektedir.

B. Metin Tesîsinde Kullanılan Nüshalar

Dîvançe-i Cevdet'in Atatürk Kitaplığı'nda aynı numarada kayıtlı iki; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir olmak üzere toplam üç nüshası tesbit edilmiştir. Fakat her üçünün de, şâir tarafından müsvedde olarak kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa, 1310 yılında II. Abdülhamid'in irâdesi üzerine şiirlerini bir dîvançede topladığını ve (damadı) Miralay Fâik Bey'in tebyîz ettiği nüshayı "melfûfen" pâdişaha takdim ettiğini söylemesine rağmen, bu asıl nüsha bulunamamıştır.[363]

Atatürk Kitaplığı'ndaki iki nüshadaki şiirler arasında hemen hiç fark bulunmamakla birlikte tertipleri farklıdır. Daha eski olduğu anlaşılan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki nüsha ise muhtevâ bakımından farklılık arzetmektedir. Ayrıca buradaki şiirlerin pek çoğu son iki nüshaya alınmamıştır.

Bu çalışmada, mevcut üç müsvedde nüsha da kullanılarak karşılaştırılmıştır. Ayrıca çizilerek iptal edilen şiirler, dipnotta işâret edilerek metne alınmıştır.

Şiirlerin eser içindeki tertîbi hususunda Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı nr. 37'de kayıtlı olan ve klâsik dîvan tertîbine daha yakın olan nüsha esas alınmış, bu nüshada olmayan bazı beyit ve şiirler ilâve edilerek dipnotta gösterilmiş, metin tesisi yoluna gidilmiştir.

Şiirleri arasında herhangi bir münâsebetle neşredilenlere işâret

363 bk. BA, Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 553/591, zrf. nr. 93, kar. nr. 38.

edilmiştir. Arapça ve Farsça şiirlerin tercümeleri, dipnotta verilmiştir.

1- İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 37.

Baş kısmında *Dîvançe-i Cevdet* kaydı bulunan bu nüsha 51 varaktır. Çiçek desenli yeşi kâğıtla ciltlidir. Sırtı ve kenarları siyah meşinle kaplıdır. Meşinin üzerinde yaldızlı zencirek vardır. Siyah mürekkeple ve rik'a hattı ile yazılmış olup üzerinde mâvî mürekkeple tashihler yer almaktadır.

Satır sayısı her varakta aynı değildir; sahife düzeninde şiirlerin tamamlanması esas alınmıştır. Bu nüshanın çalışmamızdaki kısaltması B'dir.

Baş: Târîh-i Vilâdet-i Şehzâde 'Abdülhamîd

Şulb-i pâkinden cihâna geldi bir şehzâdesi
Şâd ola kalb-i hümâyûn-ı Hân 'Abdülmecîd

Son: Sevindi söyledi Cevdet bu tâm târihi
Kitabhâne yapıldı cedîd hem muhakkem 1310

İstansah kaydı ve istinsah târihi bulunmamakla birlikte, târih manzûmelerinin son târihleri 1310'u gösterdiğinden bu tarihten sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. 9.5 x 20 cm ebadındadır. Şiirler gelişi güzel yazılmış olup iç ve dış hacim arasında fark yoktur.

2- İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 37.

B'nin varakları arasında farklı ebatta kâğıtlara yazılarak oluşturulan bu nüsha 62 varaktır. Mâvi mürekkeple ve kötü bir rik'a ile yazılmıştır. Satır sayısı her varakta aynı değildir. Bu nüshanın çalışmamızdaki kısaltması A'dır.

Baş: Gazeliyyât

Geldi hâbgeh-i vaşla edip nâz baña
Neler etdi neler ol gamzesi ġammâz baña

Son: Şükr edip Cevdet dedi târîh-i tâm
Hamd ile dîvançem buldu hitâm 1310

İstansah kaydı ve tarihi bulunmamaktadır. En büyük kâğıt 12 x 20 cm.; en küçük kâğıt 11 x 17 vm. ebatlarındadır.

3- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 546, zrf. nr. 13, kar. nr. 32.

Tamamı 28 varak olan bu küçük nüsha, yeşil kadife ile kaplanmıştır. Sırtı ve kenarları bordo deri üzerine yaldızlı zencirekle çevrelenmiştir. Bozulan cilt sonradan tamir edilerek varaklar numaralandırılmıştır.

Bu nüshanın çalışmamızdaki kısaltması C'dir.

Baş:	Leḳad vaṣafa'r-Raḥmânu li'n-nâsi cenneten Ve ḥûren ġazîzen ṭarfuhâ ve ku'ûsen
Son:	H̱âk-i pâye süremezsem de yüzüm Sağ u vâr ola Fuâd ile sözüm

İstinsah kaydı ve tarihi bulunmayan bu nüsha 12.5 x 17 cm. ebadındadır. İç ve dış hacim arasında fark yoktur.

C. DÎVANÇE-İ CEVDET METNİ

1

1a Târîh-i Vilâdet-i Şehzâde-i 'Abdülhamîd*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Şulb-i pâkinden cihâna geldi bir şehzâdesi
Şâd ola ḳalb-i hümâyun-i Ḫân-ı 'Abdülmecid

2. Ḳıldı iḥyâ ceddinin nâmın bu şehzâde ile
Kem naẓardan oñu ḥıfẓ etsin hemân Rabb-i Mecîd

3. Tâli'i mes'ûd ola bu nev-nihâl-i şevketiñ
Pâdişâhıñ şevket ü 'ömrün de Ḥaḳ ḳılsın mezîd

4. Bir düşer biñde bu târîḫe naẓîre Vehbiyâ / Cevdetâ
Kondu mehd-i şevkete memdûḥ ola 'Abdülhamîd

Sene 1258

O zaman zîb-ı mehd-i şuhûd olan şehzâde hâlâ şeref-bahş-ı taht-ı 'âlî-baht-ı 'Osmânî olan velînimet-i bî-minnetimiz efendimiz hażretleridir.

* Bu manzûme A'da vr. 31a; C'de vr. 3b'dedir.

4 Ahmed Cevdet Paşa, ilk şiirlerini Vehbi mahlasıyla yazdığını, Farsça hocası şâir Süleyman Fehim Efendi'nin verdiği Cevdet mahlâsını aldıktan sonra, önceki şiirlerinde kullandığı Vehbi mahlasını değiştirdiğini söylemektedir. Bu şiir, ilk şiirlerindendir. Geniş bilgi için bk. *Tezâkir*, IV, Ankara 1986, s. 14.

2

1b Ġazeliyyât*

(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fâilün)

1. Gelmedi ẖâbgeh-i vaṣla edip nâz baña
Neler etti neler ol gamzesi ġammâz baña

2. Şeb-i hicrânda nûş-ı mey olup mâye-i gam
Olmadı gitdi ṣurâẖî daẖi dem-sâz baña

3. Çekmeyem minnet-i mînâ-yı sipihri bâri
Verse bir câm-ı ṣafâ sâḳi-i mümtâz baña

4. Saklarım gonce gibi sînede dâġ-ı ʻaşḳı
ʻAndelîbiñ olamaz nâlesi hem-râz baña

5. Dil verip ben seni sevmekde ẖaṭâ eylemişem
Etdiğiñ cevr u cefâ ey şeh-i nâz az baña

6. Gülʻiẕârân-ı Stanbul bırakılmaz ammâ
Oluyor yâd-ı vaṭan şehper-i pervâz baña

7. Geceler ʻazm-i reh-i yâr ederdim Cevdet
Şuʻle-i âhım eğer olmasa ġammâz baña

---

* Bu gazel A'da 1b'dedir.

5 B'de bu beyit çizilerek yerine 6. beyit yazılmıştır.

3

(Mef'ûlü / fâilâtü / mefâîlü / fâilün)*

1. Şahbâ-yı devleti ki bu gerdûn sunar saña
İraṣ eder nihâyeti bir derd-i ser saña

2. Ağlatma ey ṣabâḥ-ı melâḥat bu bendeñi
Bir gün olur eṣer eder âh-ı seḥer saña

3. Sermest-i ḫâb-ı gaflet olup kalma ey gönül
Şâyet siyâh-kâse felek âl eder saña

4. Aldıñ bütünce 'aḳlımı yarım nigâh ile
Bir başka ḥal vermede yarım naẓar saña

5. Sâḳî ayağına güvenip geldi meclise
Sâğar elinde nâz ederek göz süzer saña

6. Ṭavr-ı Senîh'e ẕâhib olup ḫâme Cevdetâ
Verdi hediyye böyle bir a'lâ güher saña

---

* B'de bu gazel çizilerek iptal edilmiştir.

4

2b Naẓire be-gazel-i Fehîm-i Evvel ve 'İzzet Molla*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Cevher-i mir'ât-ı ṣubḥ u şâm-ı 'âlemdir şarâb
Şeb-çerâg-ı nûr-baẖş-ı meclis-i gamdır şarâb

2. Âşinâ-yı şîve-i Manṣûr olur mestânesi
Nükte-i vaḥdet gibi ma'nâ-yı mübhemdir şarâb

3. Nûş eden bir câmıñ oldu burc-ı himmetde Mesîḥ
Gûyiyâ iksîr-i can-baẖşâ-yı 'âdemdir şarâb

4. Âb-yâr-ı bâğ-ı engûr olmadan Nîsan-ı feyż
'Âşıḳa dâru-yı gevher zâhide semdir şarâb

5. Tâbiş-i berk-i tecellî gösterir mînâ-yı mey
Bezm-gâh-ı eymen-i Mûsâ'ya maḥremdir şarâb

6. Ḳaṭresi şevḳıyle hûn-pâş-ı taḥassür olmada
Âfitâb-ı sâgara gûyâ ki şebnemdir şarâb

7. Duẖterez nâ-maḥrem-i sâki-i bezm-i Cem iken
Rûḥ ile hemşîre vü hem-derd ü hem-demdir şarâb

8. Lâle-veş peymâne-i ẖûn olsa dil Cevdet ne gam
Dâğ-ı dil-sûz-ı firâḳ-ı yâre merhemdir şarâb

---

* Bu gazel A'da vr. 2a'dadır. Cevdet Paşa'nın şâirliği edebiyat çevresinde bu nazîre ile onaylanmıştır. Şâir Fehim'in şarab redifli "Âfitâb-ı feyż-baẖş-ı cân-ı 'âdemdir şarâb / Cevher-i âyine-i sırr-ı dü cihândır şarâb" matla'lı gazeline (bk. Dîvân-ı Fehîm, Millet Ktp. Ali Emîrî Ef. manzum nr. 353 vr. 34b - 35a) yazılan pek çok nazîre içinde Cevdet Paşa'nın bu şiiri beğenilerek diğerlerine tercih edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. *Tezâkir*, IV, s. 14.

5

Ġazel-i ẕü'l-ḳâfiyeteyn*
(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)

1. Ṣafâ verir bize yâr etse pür 'itâb h̲itâb
Ki telh̲ olunca eder ṭab'ı neş'e-yâb şarâb

2. Hevâ-yı câh ile mağrûr olan tenk-mağzıñ
Yakın vaḳitde olur ḥâli çün ḥabâb h̲arâb

3. Ṣafâ-yı bâde-i gülgûnu istemez zühhâd
Olur mu neş'e-ber-âverde-i kilâb gülâb

4. Vaṭan celâsı cefâsın sorar iseñ sâḳî
Nevâ-yı nâle-i çîni verir cevap çû âb

5. Leb-i nigârda ben bence pek neşâṭ verir
Ki noḳṭa naḳş ile Cevdet olur serâb şarâb

* Bu gazel A'da vr. 2^{b}'dedir.

6

3a Ḳaṣîde berâ-yı Ṣadra'ẓam Reşîd Paşa*
(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fâilün)

1. Ḥamdü li'llâh ki baña yâver olup bah̲t-ı sa'îd
Eyledi çarh̲ ile ser-nâme-i ṣulḥü tecdîd

2. Bûriyâ-efgen-i künc-i esef u ḥayret iken
Şîve-i ḥükm-i ḳader verdi dile şevḳ u cedîd

3. Feleğiñ cânıma geçmişdi h̲adeng-i sitemi
Ḳaddim etmişdi kemân dağdağa-i dehr-i 'anîd

4. Merkez-i dâire-yi ḥayret olurdu gelicek
Levḥa-i h̲âṭırıma naḳş-i h̲ayal-i ümmîd

5. Bezmgâh-ı feleğin derd-i serin çekmekden
Ye's ile olmuş-idim öyle nizâr u nevmîd

6. Ki hemân mâye-i derd u gam olurdu dilde
Ne ḳadar şevḳ-ile alsam ele câm-ı Cemşîd

7. Fikr-i maṭlub ile ser-germ-i hevâ olsam eğer
Felek eylerdi beni cân u cihândan tebrîd

8. Görünen levḥ-i ḳamer üzre kelef zannetme
Nüsh̲a-i bah̲t-ı siyâhım felek etmiş tesvîd

9. Çekdiğim bâr-ı girân-ı gam olunmaz ta'rîf
Gama ṣarf etdiğim endîşe olunmaz taḥdîd

---

* Bu kasîde A'da vr. 37b'dedir.
2 Bu beyit yalnızca C'dedir.
4 Bu beyit yalnızca C'dedir.
8 Bu beyit yalnızca C'dedir.
9 Bu beyit yalnızca C'dedir.

10. Şimdi ammâ bu sitemden felek oldu fâriġ
Eyleyip baḫtım ile ahd-i vifâḳı temhîd

11. Lev ḥaşa'llah zihî vażʻ-ı dil-efrûz-ı felek
Bârekâ'llah zihî bâriḳa-i baḫt-ı saʻîd

12. Ḥabbeẕâ feyż-i feraḫ-zâ-yı zamân kim oldu
ʻÂlemiñ her demi reşk-âver-i şevḳ-i dem-i ʻıyd

13. Bu tesellî gam-ı mâżîyi unutdurdu baña
Kendi ḥâlimce benim de emelim oldu mezîd

14. Bu tecellî-i celî şaʻşaʻa-i necm-i şeref
Eyledi cân u dili câ-yı neşâṭ-ı câvîd

15. Ki bu ṣahbâ-yı ṣafâ ile serâser oldu
Dâġ-ı dîrînelerim sînede câm-ı Cemşîd

16. Yüzüme güldü bu taḳrîble rû-yı eyyâm
Eyledi baḫtımı bîdar nesîm-i ümmîd

17. Yaʻni kim şîve-i taḳdîr-i Ḫudâ kıldı beni
Sîr-çeşm-i niʻam-ı ḫân-ı Ḫudâvend-i vaḥîd

18. Âṣaf-ı devr u zamân dâver-i dârâ-himmet
Nâẓım-ı mülk ü milel muḫteriʻ-i ṭavr-ı cedîd

19. Ṣadr-ı ṣâḥib-dil ü sâfî güher ü ṣâf-nihâd
Nâfiẕu'l-ḥükm ü ḥikem-perver ü düstûr-ı Reşîd

20. Muḫteşem-naẓm u Niẓâmî-eẕer ü ehl-i süḫan
Ṣâf-ı taḳrîri ṣafâ-perver ü hem bî-taʻḳîd

21. Kâm-kâr-ı ʻaẓamet-küster ü sâmî-sîret
Maẓhar-ı cûd-ı cihân-perver-i Bârî-i Mecîd

---

20 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
21 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

22. Rûşenâ re'y u kerem-pîşe Reşîd Paşa kim
Eder efkârını tevfîḳ-i ilâhî te'yîd

23. Mesned-ârâ-yı ṣadâret ki olunmuş teslîm
Destine mühr-i vekâlet bi-ṭarîḳi't-te'bîd

24. H̱urde-dân u nüket-ârâ-yı ma'ârif ki olur
Zînet-i bezmi ṣafâ-yı mey-i mażmûn-ı müfîd

25. 'Ârif-i ẖurde-i ḥikmet ki sırr-ı ẖâmesidir
Ḳufl-i râz-ı feleğiñ fetḥ u küşâdına kilid

26. Ḳıymet-i gevher-i güftârı girân u kâmil
Kûçe bend-i ḳalemi cedvel-i feyż-i câvîd

27. O cihan-dâver-i devrân ki fürûğ-ı re'yi
Devletiñ revnâḳ-ı iḳbâlini etmekde mezîd

28. 'Aḳl u fikri edeb-âmûz-ı dil-i Eflâṭûn
Re'yi revnaḳ-şiken şöhret-i ṣâḥib-i tecrîd

29. Kerem u luṭfu gibi ḳuvve-i ḳahrı gâlib
Ḥiddet-i 'azmi gibi raḥmı olunmaz taḥdîd

30. Ḥükmü nâfiẕ feleğe öyle ki be-her infâẕ
Dest-i taḳdîr vurur imżâsına mühr-i te'kîd

31. Olsa ger pertev-i endîşesi âfâḳı muḥîṭ
Gündüzün olur idi kâhkeşân gökde bedîd

32. Ḥükmü ger istese tebdîl-i ṭabi'at eyler
Ṣadef-âsâ dehen-i mârî de permer-i vârîd) X

---

24 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
26 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
28 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
31 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
32 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

33. Olsa ḥâṣiyet-i temkîni żaʻifân-perver
H̲âr u h̲as-ı rehgüẕer-i mevce olur sedd-i sedîd

34. Bilse elṭâfını gerdûn kemâhî eyler
İki ser-pençe-i mihr ü mehi dest-i ümmîd

35. Olsa kaḥrından es̱er-i nâmiye de çâk eyler
Çûb-ı Mûsâ gibi ceyb-i mecrâ h̲ançer-i bîd

36. Dâverâ dâdgerâ âṣaf-ı ʻâlî güherâ
Ey h̲udâvend-i h̲ûceste-lakab û ṣadr-ı vaḥîd

37. Ey Felâṭûn-ı zaman re'yine ṣadr-ı taḥsîn kim
Eylediñ kârgeh-i köhne cihânı tecdîd

38. Âb-ı lütfuñla zaman etdi zemîni sîrâb
Tâb-ı ḳahrıñla gazâ düşmeni eyler tehdîd

39. Devr-i ʻadliñde cihân ḥurrem u bî-gam oldu
Ne ʻaceb şevḳ-le neş'e neğam etse Nâhîd

40. Rûmuñ ʻÖrfî vü Nizâmî'si isem dahi baña
Eylemek medḥiñi ḥaḳ üzre edâ emr-i baʻîd

41. Ṭabʻ-ı çâlâkıma ben her ne kadar cebr etsem
Yine evṣâfını ḥaḳ üzre edâ emr-i baʻîd

42. Bir ġazel naẓm edeyim bâri ki her mısraʻı
Bah̲ş ede encümen-i ʻâleme bir şevḳ-i cedîd

43. Gerden-i ʻâşıḳa zülf-i siyehiñ ḥabl-i verîd
Dil-i rencûra lebiñ feyż-i ḥayât-ı câvîd

36 b. h̲uceste: humâyun C.
37 Açıkça ṣadr şeklinde yazılan b kelime ṣad olarak okunursa mana ve vezin bakımından düzelir.
39 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
40 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
41 Bu beyit C'de yoktur.

44. Kâkül-i yâr gibi ḫâne-be-dûş oldum âh
Yardan eyleyeli tâ beni gerdûn teb'îd

45. Beni saçıñ gibi sen atdıñ omuzdan şimdi
Göz ucuyla ḳanı ol eylediğin va'd u va'îd

46. Etmeden gâile-i dehr ile terk-i râḥat
Cevdetâ devlet-i bîdâr olunmaz ümmîd

47. Lâfı terk eyle yeter tâ ki du'â-yı âṣaf
Ola merfû'-ı der-i 'âṭıfet-i Rabb-ı Mecîd

48. O veliy-yi ni'amıñ tâ ki cihân durdukça
Ede iḳbâlini Ḥaḳ câh-ı ṣadâretde mezîd

---

45 a. beni saçıñ gibi sen atdın: perçemiñ gibi bizi atma C.

47 Şâir sonradan bu beyti tenkîd ederek ikinci mısra'ın zincirleme tamlamalar sebebiyle fesâhattan uzak olduğunu söylemiştir. *Tezâkir*, IV, s. 22.

7

4a Ḳaṣîde berâ-yı Şeyḫulislâm ʿÂrif Ḥikmet Bey*
(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fâilün)

1. Bikr-i fikrime felek eyler iken ʿarz-ı vedâd
Olmadım ḫacle-i ʿâlemde ferîḥ u dilşâd

2. Gonce-i maṭlabımı açmadı bâd-ı iḳbâl
Girih-i müşkilimi etmedi eyyâm küşâd

3. Felek etdi beni âvâre-i dest-i ḥayret
Rûzigâr eyledi gülzâr-ı karârım berbâd

4. Vaḥşet-i zelzelesi şûrîş-i ḥaşri uyudur
Her ne dem eylesem efsâne-i aḥvâlimi yâd

5. Dîde-i tâliʿimiñ böyle neden ḫîreliği
Baña cevr etmeğe gerdûn neden oldu muʿtad

6. Çekemez mi güher-i ḳadrimi mîzân-ı felek
Yoḫsa nîl-i emele bende mi yok istiʿdâd

7. ʿİzz ile mesned-i fetvâya dahi gelmiş-iken
Böyle bir ehl-i hüner ḳadrini añlar naḳḳâd

8. Yine yâr olmadı ḥayfâ baña baḫt-ı nâ-sâz
Ḳaderim yâver olup etmedi ʿavn u imdâd

9. Böyle pâ-beste-i peygûle-i derd u gam iken
Hâtif-i gayb beni etdi bu gûne irşâd

---

* Bu kasîde A'da 40a'dadır. Cevdet Paşa bu kasîdeyi Şeyhulislam Ârif Hikmet Bey"e kafi miktarda maaş edinmek amacıyla takdim ettiğini ve bu amacına eriştiğini söylemektedir. Bk. *Tezâkir*, IV, s. 19-20. Birinci ve ikinci beyitler arasında A'da iptal edilen şu beyit vardır:
"Görmedim ḫacle-i dehre gireli rû-yı murâd
Bikr-î fikrime felek eyler iken 'arż-ı vedâd"

10. Ki ey üftâde-i girdâb-ı muḥîṭ-i ḥayret
Ey ciğer-çâk u yegâne güher-i isti'dad

11. Pister-i ye'se düşürmüş seni ḫâb-ı gaflet
Galaṭ-ı fâḥişiñ etmiş seni zâr u nâ-şâd

12. Şîve-i 'aṣra niçün âgeh olup etmezsin
O ḫudâvend-i keremkâre varıp istimdâd

13. 'Ârif-i nükte-i ser-beste-i baḥs̱-i vaḥdet
Vâḳıf-ı mes'ele-i ma'rifet-i Rabb-ı 'ibâd

14. Enverî-nâṭıḳa niḥrîr-i Ḫarîrî-ḫâme
Muḥteşem-şöhret Ehlî-dil u 'Örfî-inşâd

15. Muḳtedâ-yı fużalâ dâd-penâh-ı 'ulemâ
Bû Ḥanîfe-şiyem u ḳadr-şinâs u naḳḳâd

16. Ya'ni Ḥikmet Beyefendi-i kerâmet-girdâr
Ki odur ḳâfile-sâlâr-ı kirâm u emcâd

17. Müftî-i devr u zamân 'Ârif-i âlişân kim
Ṣıyt-ı nâmı ile pür olmada âfâḳ u bilâd

18. Câmi'-i cümle feżâil ki ne mümkün etmek
Naẓm u nes̱r ile kemâlâtını ḥaṣr u ta'dâd

19. Ṭab'-ı ṣâfı ṣadef-i ser-ḫudâvend-i Ṣamed
Dil-i pâkı der-i gencîne-i 'irfân u reşâd

20. Âstîn-i keremi kâfi-i aṣḥâb-ı emel
Âsitân-ı himemi kâfil-i feyż u irşâd

21. Ṣubḥ-ı ṣâdıḳ leme'ân etdi sanırlar etse
Pertev-i re'yini ki bâm-ı felekde îḳâd

---

18 Bu beyit yalnızca A'de vardır.
19 Yalnızca A'da olan bu beyit çizilmiştir.

22. 'Ârif-i nâm-ı verâ zât-ı celîl'ul-ḳadra
Ey ẖudâvend-i keremkâr u 'inâyet-mu'tâd

4b 23. Faẖr eder ẕât-ı şerîfiñle maḳâm-ı fetvâ
Çâk eder ceyb u girîbânı gürûh-ı ḥussâd

24. Oldu pesmânde zamânında bütün nâ-ehlân
Eylediñ luṭf ile ehl-i hüneri ẖurrem u şâd

25. Ben dahi bu demi fırṣat bilip etdim fi'l-ḥâl
Ma'raż-ı şerḥa perîşâne-i ḥâlim îrâd

26. Bu vesîleyle ṣalıp vâdi-i şi're fikri
Eyledim ṣûret-i şeḳvâda ḳaṣîde inşâd

27. Yoẖsa eş'âr ile faẖr etme değil âr ederim
Etseler Cevdet şâ'ir deyu ger nâmımı yâd

28. Hiç tenezzül mü eder şi're hümâ-yı ṭab'ım
Evc-i taḥḳîḳa ederken per-i da'vâ-yı küşâd

29. N'ideyim lâne-i mihnetde tükendi ṣabrım
Kırdı dökdü per ü bâlim sitem-i seb'-i ṣidâd

30. Hey'et ü hendeseden yazdığım eşkâl u ṣuver
Oldu beyhûde yere dağdağa-baẖşâ-yı fu'âd

31. Şimdi bir zâviye-i râḥat-ı dil yok gerçi
Eyledim zâviye teşkîline itlaf-ı midâd

32. 'İlm u fażl ile ben etdikçe teraḳḳî ḳadrim
Zîr u pest olmada mânend-i küsûr-ı a'dâd

---

22 a. celîlu'l-ḳadrâ: felâṭun-ḳadrâ A.
27 a. yoẖsa: yoḳsa A.
b. nâmımı: ismimi A.
29 a. nideyim: neyleyim A.
31 C'de bu manzûmenin ilk otuz beyti yoktur. Bu beyitten sonrası C'de 9a'dadır.

33. Ne vaẓîfem idi âdâba emek ṣarf etmek
Olmayınca cihet-i vaḥdet-i 'ayşa îrâd

34. Ben uṣûl-i hüner u ḥikmetde sa'y etdikçe
Rûzigâr eyledi evrâḳ-ı ḫayâlim berbâd

35. Neler etdi baña gec devr-i felek şerḥ edemem
Edemem çekdiğim âlâmı şumâr u ta'dâd

36. 'Âḳıbet ġâile-i dehr ile oldum şâ'ir
Deyn u ḳarż etdi benim ṭab'ımı ḳarża mu'tâd

37. Bir ḥarf-i câiz de sipâs-ı ḫulûṣ-ı dil ile
Eyledim vaṣf u s̱enânı dile ḫayru'l-evrâd

38. Bu sebeble der-i dergâhını ta'cîz etdim
Eyleyip ḥażretine ḥâl-i perîşânımı yâd

39. Söz tamâm oldu yeter gayrı du'ayı ey dil
Edelim 'arż-ı der-i bârgeh-i Rabb-ı 'ibâd

40. Tâ ki aṣḥâb-ı kerem ḫurrem ede ehl-i dili
Dâd-ḫân ede tâ dest-i felekden feryâd

41. Ede iḳbâlini Mevlâ o veliyyü'n-ni'amıñ
Câh-ı vâlâ-yı meşîḫatde füzûn u müzdâd

---

34 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
36 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
37 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

8

5a Bahâriye berâ-yı şadr'azam Reşîd Paşa*
(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)

1. Ḫuceste vakt-i şafâ kim erişdi faşl-ı bahâr
Cihânı eyledi ferḫunde vü feraḥ-âsar

2. Dem-i Mesîḥ gibi tâze can verir çemene
Nesîm-i şubḥ-dem etdikçe lâle-zâra güzâr

3. Kudûm-ı verdi ḫaber verdi nefḫa-i nefesi
Şafâ-yı râyiḥâsı ḫâki etdi 'anber-bâr

4. Bu müjdelerle gelince berâ-yı müjde-behâ
Eder şukûfelerin pâyine nisâr eşcâr

5. Şukûfelerle çemen olmuş öyle rengârenk
Ki bâd-ı şubḥ-dem etdikçe mevcler iẓhâr

6. Ṭaraf ṭaraf döşenir ḫâke ferş-i bukâlemun
Döner dükkânçe-i gevher-fürûşa her kûhsâr

7. Zemîni urd-ı bihişt eyledi bihişte bedel
Zamâna luṭf-ı hevâ verdi inbisâṭ u mesâr

8. Ġubâr-ı ġuşşayı seyl-i şafâya vermek içün
Hücûm-ı şevkle her dem akıp gelir enhâr

9. Dem-i ḫazanda neler çekdiğin ḥikâye içün
Şikeste-beste çıkıp geldi bâğa bülbül-i zâr

10. Dizildi sanma ki berk-i gül üzre şebnemler
Dür-i sirişkini bülbül nesîme etdi nisâr

---

* Bu kaside A'da vr. 39a'da, C'de vr. 18b'dedir.

9 a. ḥikâye: ḥikâyet C.

10 A'da ve C'de bu beyitten sonra 13. ve 14. beyitler yazılmış; B'de ise bu iki beyit çizilerek tehir edilmiştir.

11. Ḳudûm-ı faṣl-ı rebiʻ ile rû-yı gül h̲andân
Gülüñ ḳudûmüne şükrâne-gû hezâr hezâr

12. Terâne-i leb-i her cûybâr faʻtebirû
Zebân-ı bülbülüñ evrâdı yâ ʻuli'l-ebsâr

13. ʻAle'ṣ-ṣabâḥ ki peyk-i ṣabâ-yı gâliye-sâ
Gezer gönülleri taṭyîb içün diyâr diyâr

14. O demde ḳâdime-cünbân olur çemen be-çemen
Gürûh-ı ehl-i temâşa olup ḳaṭar ḳaṭar

15. Cihân bu vech-ile h̲urrem cihân-yân bî-gam
Zamâne luṭf-ı ʻamîm-i H̲udâ'ya şükr-güzâr

16. Görünce bu es̱er-i feyżi ṭabʻ-ı nâmiyede
Benim de ṭabʻıma düşdü bu gayret âh̲ir-i kâr

17. Ki ben de âṣâf-ı aṣrıñ şemîm-i evṣâfın
Cihâna neşr u beyân ile olayım fah̲h̲âr

18. Ya ben niçün olayım pây-bend-i ḳayd-ı kelâl
Niçün bu şevḳle olmam kümeyt-i ṭabʻa süvâr

19. Revâ mı gonca gibi böyle beste-leb olayım
Niçün açılmaya gül gibi ṭabʻı gevher-bâr

20. Velî-niʻmetiñ tâ ki feyż-i medḥiyle
Ṣabâ gibi edeyim dehre bû-yı müşk îs̱âr

21. O âṣaf-ı ʻaẓamet vâye-i hümâ-sâye
Müşîr-i Cem-ḥaşem u h̲oş-liḳâ vü h̲oş-eṭvâr

---

12 "faʻtebirû yâ ʻuli'l-ebṣâr" bk. Kur'an-ı Kerim, Haşr Suresi 2. ayet. Anlamı: "Ey akıl sâhipleri ibret alınız."

17 Bu beyit C'de yoktur.

18 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

19 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

20 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

21 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

22. Penâh-ı güm-şüdegân-ı bevâdi-i ḥayret
Niẓâm-ı mülk u milel melce-i ṣıġâr u kibâr

5b 23. Cihân-ı cûd u kerem âsmân-ı rif'at u şân
Muḥîṭ-i 'âlem-i 'ilm-i edeb kerem-girdâr

24. Cenâb-ı ṣadr-ı mükerrem Reşîd Paşa kim
Şemîm-i şöhreti neşr olmada diyâr diyâr

25. Vez̲îr-i a'ẓam u ekrem ki dem be-dem re'yi
Olur zamâneye müşkil-küşâ vü kâr-güz̲âr

26. Felek-şukûh u ḳadr ḳudret u zemîn temkîn
Küşâde-bah̲t u bülend-i'tibâr u ehl-i vaḳâr

27. H̲uceste re'yi esâs-ı uṣûl-i ṣulḥa müdîr
Elinde h̲âmesi naẓm-ı umûr-ı mülke medâr

28. Reşâşe-i ḳalemi reşk-i çeşme-i ḥayvan
Selâset-i süh̲anı selsebîl-i sâniḥâ-bâr

29. Per-i melek der-i dergâhına serâperde
Felek o bârgeh-i ġayża köhne bir kilâr

30. 'Aceb mi yerde beşer târem-i felekde melek
S̲enâsın eylese yâd ü du'âsını tez̲kâr

31. Ki âfitâb-ı felektâb-ı fikri etmişdir
Cihânı çarh̲a ḳadar rûşenâ vü pür-envâr

32. Ne dem ki naẓm-ı umûr-ı ümem içün verse
Debîr-i feyż u fetvâḥâne ruh̲ṣat-ı izbâr

33. Verir ṣafâ-yı h̲ıyâbânı ṣaff-ı erḳâmı
Olur ṣaḥîfe-i tesdîd sahâ-ı gülzâr

22 a. penâh: melâẕ A.
23 a. kerem: seh̲â C.
26 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
29 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
31 Bu beyit yalnızca A'da ve C'dedir.
32 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
33 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

34. O rütbe 'âleme âs̲ar-ı 'adli sârî kim
Ġazâle pençe-i şîr oldu dest-i istiẓhâr

35. Duyup şemâim-i h̲ulḳun o şevḳ u ḥasret ile
Celâ-yı mevṭın-ı Çin etdi nâfe-i Tatâr

36. Havaya etse es̲er luṭf-ı ṭab'ı eylerdi
Şîtâyı mevsim-i ṣayf u h̲azânı faṣl-ı bahâr

37. Per tâb-ı ḳahr u celâli dokunsa gülzâra
Olurdu reşḥa-i şebnemleri şerâre-i nâr

38. Soğuk mu'amele gösterse gülşene yâhud
Nigâh-ı kerem ile etse imâle-i enẓâr

39. Donardı yah̲çe gibi h̲avfla gül-i nesrîn
Yanardı şu'le gibi şermle şukûfe-i nâr

40. Gedâ-yı dergehi eflâke eyler istiğnâ
Ġanî-i luṭfu olan bir dahi görür mü h̲asâr

41. Ġubâr-ı pâyine ṣıdḳ ile yüz süren gûyâ
Çeker dü çeşmine kuḥlü'l-cevâhiri'l-baṣâr

42. Bahâr-ı ma'deletâ iftih̲ar-ı ehl-i dilâ
Eyâ hünerver-i ḥikmet-şinâs u mihr-âs̲âr

43. Kemâl-i 'aḳlına ḥayran olur felâṭunlar
Zekâ-yı ṭab'ını ehl-i ḥikem eder iḳrâr

---

34 Bu beyit yalnızca A'da ve C'dedir.
35 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
36 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
37 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
38 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
39 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
40 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
41 Bu beyit yalnızca A'da ve C'dedir.
42 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
43 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

44. Seniñ iṣâbet-i re'y-i rezîniñe taḥsîn
Ki etdi rezmgeh-i dehri emn ile gülzâr

45. Seniñ ḳalemle eylediğiñ kârı kahraman edemez
Sinâna ḥüsn-i beyân şimdi olmada faḫḫâr

46. Felek de ḳadrini bildi ki kâfir-i ni'amıñ
Kim olsa etmede der-ber-i felâkete dûçâr

47. Cihanda maẓhar-ı elṭâfın olmadık yokdur
Olur 'inâyetini bilmeyen zamâne de ḫôr

48. Ḳaziyye-i keremiñ herkese celî vü 'ıyan
Bu müdde'âmı benim kimse edemez inkâr

49. Kemine bendesi dergâh-ı luṭfuñuñ bu kulların
Ġarîk-i baḥr-i 'inâyetiñ olmada her bâr

50. Edâ-yı şükrüne dâir ne söylesem bilmem
Buña ne dil ola ḳâdir ne ḫâme-i eş'âr

51. Faḳat bu naẓm ile haylice derd-i ser verdim
Ki bâri eyleyim 'acz ile 'özrümü iẓhâr

52. Uzatma gayrı yeter mâcerâyı ey Cevdet
Hemân o âṣafıñ eyle du'asını tekrâr

53. Cihanda nâ-mütevârid ola bu çâr-fuṣûl
Ola bu vechile dergâhı mülteca-yı kibâr

54. Cenâb-ı Ḥaḳ ede kilki ucundaki mûyu
'Arûs-ı ma'nîye müjgân u çeşm-i düşmene ḫâr

---

44 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
45 Bu beyit yalnızca A'da ve C'dedir.
46 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
47 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
48 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
49 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
50 Bu beyit yalnızca A'da ve C'dedir.
51 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

9

6a Târîẖ-i Ṭab'-ı Sefînetu'ş-Şu'arâ*

(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)

1. Fehîm Efendi-i deryâ-dil ü güher-zâ kim
Eder sefîne-i ṭab'ı yem-i hünerde şinâ

2. Verince ẖâme-i ter deste ruhsat-ı tahrîr
Bırakdı lücce-i ma'nâya zevrâḳ-ı ra'nâ

3. Ne zevraḳ ol dolu güherle belki dürc-i süẖan
Ne dürc-i dürre-i yektâ-yı ḥoḳḳa-i ma'nâ

4. Ne dürre baḥr-i güher kim naẓar olunsa çıkar
Kenâr-ı mevce-i her saṭrına dürr-i yektâ

5. Ki sergüzeşt-i selef serîr-i 'ayân oldu
Ḥadîs̱-i tenezzül raḥmetle medḥ olunsa sezâ

6. Müsâ'id oldu hevâ-yı hüner bu eyyamda
Gider deryâ-yı kemâle Sefînetu'ş-Şu'arâ

7. Bu sâl sâḥil-i itmâma geldi ṭab'ı şükür
Olunca himmet-i H̱âḳân-ı bâd-bân-ı vefâ

8. Cenâb-ı Ḥażret-i 'Abdülmecîd-i Cem-pâye
Şeh-i serîr-i hilâfet-i hidiv-i bî-hemtâ

9. Basıldı sâye-i luṭfunda çün bu genc-i hüner
Bütün hünerdir 'âlem sevindi buldu ṣafâ

10. Sürûr ile dedi Cevdet de cevherîn-i târîẖ
Basıldı müjde temâmen Sefînetu'ş-Şu'arâ

Sene 1259

---

* Bu manzûme A'da vr. 31b'dedir.

10

Târîḫ-i naḳl-i be-nev Bâb-ı 'Âlî*
(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. Zihî kilk-i güher-bâr-ı ṣaḥâif kim şehenşâhıñ
Demâdem naẓmider evṣâfını silk-i emâlîye

2. O şâh-ı Cem-mehâbet Ḥażret-i 'Abdülmecîd Ḫân kim
Yürür fermânı bâd-ı feyz ile cümle ḥavâlîye

3. Hele çîn-i cebîni cevher-i tîg-i mehâbetdir
Cihâd-ı ḥaṣm içün hâcet mi var seyf-i nıṣâlîye

4. Cihân-dâr-ı Süleyman-menḳabet kim Bâb-ı 'Âlî'ye
Ḳavî bünyâd ile reşk-âver etdi çarḫ-ı 'âlîye

5. Zihî luṭf-ı şehenşâhî ki ḥaḳḳâ gördü şâyeste
O bâb-ı âṣâfîyi ḥażret-i ṣadr'ul-e'âlîye

6. Cenâb-ı ḥâmil-i ḫâtem Râuf Paşa-yı âṣaf-câh
Ki reşk-âver olur re'yi onuñ siḥr-i helâlîye

7. Zamân-ı naḳline Cevdet dedim bu tâm târiḫi
Bu mâh-ı 'ıyd-es̱erde naḳl olundu Bâb-ı 'Âlîye

Sene 1260

* Bu manzûme A'da vr. 32a'da, "müceddeden inşâ kılınan Bâb-ı 'Âlîye nakl olunduğuna târih" başlığı altındadır. C'de ise vr. 4a'dadır.
4 a. cihândâr-ı: cihândâr u C.

11

7a Bahâriye Berâ-yı Şeyhulislâm 'Ârif Hikmet Bey*
(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)

1. Bahâr bâz cihânrâ bikerd mehbet-i nûr
Kenâr-ı bâg pür ez-nûr şud çü vâdî-i Tûr

2. Çerâġ-ı lâle ber-efruht bağbân be-çemen
Çemen zi-serv ber-efruht râyet-i Mansûr

3. Demîde nergis u sünbül şukûfte lâle vü gül
Zi-feyż-i nâme her kûşe geşt bezm-i hużûr

4. Zi-ceyb-i hud yed-i beyżaş gül küned gülbün
Numûd mu'cize-i 'İsevî saba vü debûr

5. Zaman be-neşr-i şemîm-i şukûfehâ [-yı] 'attâr
Zemîn be-lâle vü gül teng-i 'anber u kâfûr

6. Kenâr-ı bâġ-ı cenân ez-mey-i safâ lebrîz
Meyân-ı râġ-ı zıyak pür zi-'ıyş u nûş u hubûr

7. Girift bâde-kesâd u kenâr-ı cû kıymet
Harâb geşte harâbât u deşthâ ma'mûr

8. Be-pâ-yı serv-i çemen dilberân-ı sîm-beden
Numûne îst zi-tûbâ-yı huld u tal'at-ı hûr

---

* Bu kasîde C'de vr. 20b-23a'dadır. Tercümesi şöyledir:

1 Bahar, dünyayı tekrar nurun beşiği yaptı. Bağın kenarını Tur vadisi gibi ışıklarla doldurdu.

2 Bağban bu lâle çerağını çemende tutuşturdu. Çemen ise serviden bayrak yaptı.

3 Bu beyit yalnızca C'dedir. Nergis ve sünbül serpilmiş lâle ve gül açılmıştır. Nâmenin feyzinden her köşe huzur meclisi olmuştur.

4 Gül ağacı yakasından yed-i beyzaya benzer bir gül türetti. Sabah rüzgârı ve batıdan gelen rüzgâr İsa mucizesi gösterdi.

5 Zaman bu açılmış güllerin kokulu neşteri ile attarlık yapmaktadır. Yer, lâle ve gül ile anber ve kâfur dengi hâline geldi.

6 Bu beyit yalnızca C'dedir. Cennet bahçelerinin kenarı, safâ meyi ile doldu. Dıyak dağının eteği yaşama, içme ve yazı doludur.

7 Şarap kesatlaştı, ırmak kenarı ise kıymetlendi. Meyhâneler harap oldu, sahrâlar ise mâmur oldu.

8 Çemendeki servinin altında güzeller, Cennet'teki Tûba'dan bir numûnedir.

9. Be-her kenâr şeved bülbülân zi-gül şâkir
Be-şâhsâr şeved zikr-i tâirân meşkûr

10. Be-her kocâ guzerî işret-est u bezm-i tarab
Be-her taraf bengerî nâle-i ney u tanbûr

11. Çünân taraf be-taraf kûhsâr pür keşt-est
Zi-sûret-i bülbül u kumrî zi-nağmehâ-yı tuyûr

12. Demîde tâb zi-dil-i ehl-i hûşrâ be-çemen
Perîr hûş zi-ser-i zühre-râ zi-rû-yı sürûr

13. 'Ale'ş-sabah ki rûzi be-kunc-i bâğ bûdem
Enîn u ez-elem-i çarh haste vü rencûr

14. Hemî sürûd hezâr u zi-rû-yı pend be-guft
Ki ey zi-hud be-ğam uftâde vez tarab mehcûr

15. Çünîn bahâr ki her kûşe reşk-i bâğ-ı İrem
Çünîn bahâr ki herkes zi-'ıyş-i o mesrûr

16. Hilâf-ı 'akl buved hem şi'âr-ı hud râvî
Nizâr u zâr nişesten be-hayfgâh nebuved

17. Be-din terâne dirigâ zi-'ıyş mahrûmî
Be-în çegâne fusûsâ zi-nûş bûden dûr

---

9 a. şeved : heme C. Çemenin her tarafındaki bülbüller, güle teşekkür etmekteler. Dallar arasındaki kuşların zikri meşkûr olur.

10 Bu beyit yalnızca C'dedir. Nereden geçersen geç işret ve neşe meclisi ile doludur. Ne tarafa baksan ney ve tanbur seslerini duyarsın.

11 Bu beyit yalnızca C'dedir. Bülbül ve kumru sûretinden, kuş nağmelerinden her taraf ekin doludur.

12 Bu beyit yalnızca C'dedir. Çemende akıllı kişinin gönlünden aydınlık yükselmiştir. Zührenin ise başından aklı, yüzündün mutluluğu uçtu.

13 Bir sabah erkenden bağın bir köşesinde, feleğin verdiği elemle, yaralı ve hasta halde inliyordum.

14 Bülbül ötüyor ve yüzündeki örtüyü kaldırarak şöyle nasihat ediyordu: "Ey kedere ve üzüntüye kapılıp eğlenceden uzak kalan kimse!

15 b. o : vey C. verdiği dirlik ile herkesi sevince garkeden ve her köşesi İrem bağı olan böylesine bir baharda

16 Bu beyit yalnızca C'dedir. Kendini beğenen aklın hilâfına göre davranır. Ağlama ve inleme ile üzüntü yerinde oturmak olmaz.

17 Böyle bir terâne içinde yazık ki sen bu dirlikten mahrumsun. Saz ve çalgı içinde içmekten de uzaksın.

18. Be-în neşâṭ herânkes lehîf-i uffin lehû
Derîn bisaṭ herânkes melûl-i murde-i gûr

19. Ganîmetest leb-i cûybâr fevt me-kon
Bi-keş mey u me-nişîn dilşikeste vü maḫmûr

20. Şinev zi-cû "ve mine'l-mâ'i külle şey'in ḥayy"
Şinev zi-ṣavt-ı sebû "inne rabbünâ le-gafûr

21. Be-guftem ey ki zi-ḥâl-i derûn bi-çizî
Zi-fehm-i sırr-ı 'ıyân-ı cihân tû-yı be-ḳuṣûr

22. Zi-rû-yı ma'zereteş dâdeem cevâb çu âb
Ki ey hevâ be-ser dâstanserâ-yı tuyûr

23. Çemen eğerçi zi-gülbank-ı şevḳ-i tû pür şud
Felek zi-dûd-ı dil-i dağdâr-ı men rencûr

24. Tû ez-viṣâl-i gül ender-ḫurûş âmedeî
Men ez-şarâb-ı ezel mest-bûdem u şûr

7b 25. Ez an şarâb ki ez-reng ü bû-yı belkefaeş
Hemî derîd girîbân-ı ḫîş ġonce bezûr

26. Ez an şarâb ki ey-feyż-i keyf-i te's̱îreş
Nihâl-i tâk hemî serkeşed be-bâm-ı ẓuhûr

27. Ez an şarâb ki Âdem be-şevḳ-i teşne-i vey
Behişt z̲evḳ u ṣafâ-yı behişt u şud mehcûr

---

18 Sevince rağmen üzülenlere yazıklar olsun. Bu yaygı içinde herkes mezardaki ölü gibidir.

19 Irmak kenarını ganîmet bil ve elden kaçırma! Şarap iç, gönlü kırık oturma.

20 Irmaktan "herşey su ile diridir"; testiden de "şüphesiz rabbimiz bağışlayıcıdır" sözünü dinle."

21 Bu beyit yalnızca C'dedir. Dedim ki ey kişi, içinde ne var? Cihanın apaçık sırrını anlamıyorsun.

22 Bu beyit C'de yoktur. Ondan özür dilemek için su gibi cevap vermişim ki: "Ey hevâ ve hevesi olan bu kuşların hikâye okuyucusu!

23 Çemen her ne kadar senin şevkinin gülbankıyla doluysa da felek benim dağlanmış gönlümün dumanından rahatsız oldu.

24 Sen gülün visâli ile çoşmuşsun, ben ise ezel şarâbı ile mest ve heyecanlıyım.

25 O şarabın rengi ve kokusundan gonca kendi yakasını güçlükle yırtıyordu.

26 O şarap ki, onun feyzinin tesiriyle bu üzüm çubuğu zuhur damına çıkar, yükselir.

27 O şarap ki, Âdem onun şevkinden Cennet'in zevk ve safâsını bırakıp uzaklaştı.

28. Ez an şarâb ki ez-reng u bû-yı o bûdest
Şafâ-yı reng u ziyâ-ı şarabhâne-i Tûr

29. Ez an şarâb ki der-haclegâh te'sîreş
Derîde dâmen Yûsuf koseste târ-ı hużûr

30. Ez an şarâb ki der-çeşme-sâr bî-kerdeş
Sebû-yı neng-i Zelîha şikeste vü meksûr

31. Ez an şarâb ki der bezm-gâh-ı 'arbede eş
Burîde est eyâdî vü çeşmhâ bî-nûr

32. Ez an şarâb ki keyfeş zi-rû-yı yek-reng-est
Ki mest cür'a-i veyrâ be-çeşm-i 'akl u şûr

33. Kesî ki cür'a-keşed zan rehîk-i yekrengî
Hemî şeved zi-şu'ûnât-ı feyż-i o medhûş

34. Şeved bahâr hazâneş çu peyk-i gül-i ra'nâ
Buved be-mertebe yek-reng reng-i mâtem u sûr

35. Humâr-ı men ne-feyż-i bahâr mi-şkened
Zi-tab'-ı men ne-bered nağme-i hezâr fütûr

36. Neşât u neş'e ne-dârem zi-feyz-i fasl-ı bahâr
Zi-tab'-ı men ne-bered nağme-i hezâr fütûr

---

28 O şarabın renk ve kokusundan Tur şaraphanesinin aydınlığı ve temizliği oldu.

29 Bu beyit yalnızca C'dedir. Haclegâhta tesir eden o şaraptan Yusuf'un eteği yırtılmış ve huzur târı kırılmıştı.

30 Bu beyit yalnızca C'dedir. Pınar başında îmal edilen o şaraptan Zeliha'nın utanç kadehi kırılıp paramparça oldu.

31 b. Çi desthâ şode kat' vü çi çeşmhâ bî nûr C.
O şarap ki, onun beğenilmeyen eğlence meclisinde eller kesilmiş ve gözler görmez olmuştur.

32 Bu beyit yalnızca C'dedir. Tek renk olan o şarâbın bir yudumunu içenin akıl ve şuur gözü mest olur.

33 Bu beyit C'de yoktur. Ondan bir yudum için kimse, onun saflığından ve tek renkliliğinden dehşete kapılır.

34 Baharda ve sonbaharda parlak bir gül olunca, bu mâtem ve eğlence rengi de tek renk olur.

35 Bu beyit yalnızca C'dedir. Benim sarhoşluğum baharın feyzini kırmıyor ve tabiatım bülbülün nağmesine fütur getirmiyor.

36 Bahar mevsiminin feyzinden sevinç ve neşe beklemekteyim. Bülbülün nağmesi benim tabiatımdan üzüntüyü götürür.

37. Ṣafâ-yı ḫâtır-ı men nîst cüz be-himmet-i ân
Ki ost ṣadr-nişîn-i bîsâṭ-ı bezm-i ḥużûr

38. Ṣafâ-yı dil ne merâh-est ḫaber be-dest key
Ki ost ṣadr-nişîn-i bisâṭ-ı bezm-i ḥużûr

39. O râst behre zi-'irfân be-ẓâhir u bâṭın
O râst ḥıṣṣe zi-envâ'ı fażl-ı nâ-maḥṣûr

40. Ez o girift mübâhât mesned-i fetvâ
Ez o ḳalem-rev-i ma'nî vü ma'rifet-i ma'mûr

41. Cenâb-ı 'Ârif Ḥikmet Bey-i ḥükm-perdâz
Emîn-i şer' u kerâmet-şi'âr u faḫr-ı ṣudûr

42. Cihân-ı cûd-ı kerem âsmân-ı feyż u himem
Muḥîṭ-i dâniş u himmet muḥâṭ-ı fehm u şu'ûr

43. Felek-şukûh u 'Utarid-ḳalem [u] ḳader-ḳudret
Melek-nihâd u melik-vaż' u Müşterî-destûr

44. Ḫudâyegân-ı kerem-pîşe vü yem-i 'irfân
Ki ḳatre-i zi-füyûżât-ı dest-i ost buḥûr

45. Ve rast-dest-i seḫâ çün seḥâb der-behmen
Ve rast-ṭab' çu mihr-i münîr-i çeşm-i nûr

---

37 Benim gönlümün, onun baş köşede oturması ve huzur içinde olmasından başka safası yoktur.

38 u beyit yalnızca C'dedir. Haber kimin elinde? Benim gönlümün onun huzur içinde olmasından başka safâsı yoktur.

39 İçte ve dışta onun irfandan nasîbi ve türlü fazîletlerden sayısız hissesi vardır.

40 Fetva mesnedi onunla övündü, mânâ ve marifet ülkesi onunla mamur oldu.

41 Hüküm koyan şeriatın emîni, kerâmet gösteren ve baş köşede oturanların övünç kaynağı Ârif Hikmet Bey.

42 Bu beyit yalnızca C'dedir. Dünyanın cömertliği ve keremini, göğün feyz ve himmetlerini, himmeti ve ilmiyle çevirmiştir, anlayış ve şuurla ihata etmektedir.

43 Bu beyit yalnızca C'dedir. Felek yüceliğinde, Utarid kader kudretinin kalemindedir. Melek tabiatlı, melik huylu ve Müşteri kanunludur.

44 a. yem-i 'irfân: bahr-i endîşe C. Onun bana bahşettiği şey irfandır. Onun feyizlerinin bir damlası denizler büyüklüğündedir.

45 Bu beyit yalnızca C'dedir. Cömert sağ eli Ocak ayı bulutu gibidir. Düzgün yaratılışı, nur çeşmesi gibi parlayan güneşe benzer.

46. Be istanu u himmet hemî şeved mebẕûl
Zi-bârgâh-ı o be-girift mekrumet-i menşûr

47. Be cünb-i himmet u dehr mu'arref ber-raḳṣ
Be pîş-i minnet u baḥr-ı mu'arref be-kuṣûr

48. Ne zi-her sâye-i luṭfeş kes ez-ḳadr-i şâkî
Ne der-himâye-i 'adleş ez-ḳażа ma'dûr

49. Müdbir-est ki ber vefḳ-i re'y-i o imżâ
Keşed felek be-ser-i defteri sînîn u şuhûr

50. Zi-ḥilm u luṭf-i o ṣad berk şermsâr şeved
Vaḳâr-ı o kemer-i kûhrâ koned be-fütûr

51. Kesî ki nîş ẖored ez-celâl u ḳahreş yâ
Kesî ki nûş koned şehd-i luṭf-ı o be-ḥużûr

52. Be-çeşm-i ân şode 'âlem çu la'ne-i kejdum
Dimâg-ı în şode şîrîn çü ẖâne-i zenbûr

53. Girifte ez-keremkeş behre her vazî'-i şerîf
Rubûde ez-himemeş zerre mihr u ḳatre-i buḥûr

54. Zi-re'y-i ṣâ'ib-i o melekrâ furû şevket
Be-fikret-i ṡâḳıb-ı o beste-est naẓm-ı umûr

---

46 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun ülkesinde himmet boldur, cömertlik onun sarayından ferman aldı.

47 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun himmetinin hareketiyle zaman raks öğrendi, iyiliğinin önünde, bilenen deniz bile eksiktir.

48 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun lutfunun gölgesinde kişi kaderden şikâyetçi değil, adâletinin himâyesinde hâkimin hükmünden mâdur değildir.

49 Bu beyit yalnızca C'dedir. Öyle tedbirlidir ki, felek onun reyine uygun olarak senin ve ayların defteri üzerine imzasını atar.

50 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun yumuşaklığı ve lutfundan bütün yapraklar utanır. Vakarı dağların kemerini çökertir.

51 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun celal ve kahrından iğne yiyen kişi, o huzurdan lütuf balını içen kişi gibidir.

52 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun gözünde âlem akrem yuvasına dönmüştür. Bu koku ile arı kovanı tadlanmıştır.

53 Bu beyit yalnızca C'dedir. Her mübarek görünüş onun kereminden nasip almış. Onun himmetleri ile denizden katre ve güneşten zerre çalmış.

54 İsabetli düşüncesi nedeniyle işlerin düzeni, onun bu parlak fikrine bağlıdır.

55. Ez o bikerd kesâdî nişeste câme-i cehl
Ez o bîşud heme kâlâ-yı ma'rifet meşhûr

56. Zi-be-važîfe be-devân vey-est ḫayr-ı ḫalef
Zi-Bûyezid girift-est zühd-râ nuşûr

57. Zi-ḥikmeteş be-Felâṭun füted ḥicâb u ḥayâ
Zi-dikkateş be-Aristo-beyân 'acz u ḳuṣûr

58. Ḥalâvet-i suḫaneş ḫân be-kâm-ı ḫalḳ resîd
Be-geşt şöhret câmî şikeste vü meksûr

59. Zi-reşk-i naẓm-ı o fîrûze-renk bî-gerded
Ḳalem be-dest-i naẓîrî be-mülk-i Nişabûr

60. Eger bedîd Ḥarîrî nesîc-i guftâreş
Şudi zi-ġâyet taḥsîn şikeste târ-ı ġurûr

61. Çünân zi-kilk-i o siḥr-i hilâl mîrîzed
Ki 'aḳl-ı kül şode ber-naẓm u neṡri vey mesḥûr

62. Cûd-est o be-ḳalem âferin be-ḫâned çarḫ
Çu kilk-i o be-raḳam çeşm-i ḥâsidâneş kûr

63. Şeved felek be-vifâḳ u keşed ḳader imżâ
Ber-ân çi ez-reh-i fermân ez o be-kerd ṣudûr

---

55 Cehalet elbisesi, ondan ötürü bulunmaz oldu. Onun yerine marifet kumaşları meşhur oldu.

56 Bu beyit yalnızca C'dedir. Ebû Yezid'den zühd için ferman almıştır.

57 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun hikmetinin derecesinden Eflâtun hayâ eder. Onun dikkati karşısında Aristo aczini ve kusurunu beyan eder.

58 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun sözünün tatlılığı halkın muradına uygun sofra oluşturdu. Şöhreti bir kadehi kırıp parçaladı.

59 Nişabur'da onun şiirine nazire yapanın elindeki kalem kıskançlıktan firûze renkli olur.

60 Bu beyit yalnızca C'dedir. Eğer Harîrî onun söz dokusunu görseydi, gurur târı kırılır ve en yüksek noktada beğenisini bildirirdi.

61 Bu beyit yalnızca C'dedir. Onun kaleminden hilâlin büyüsü dökülüyor, akl-ı kül onun nazmı ve nesri ile büyülenmiş oluyor.

62 Bu beyit yalnızca C'dedir. Felek onun cömertliğine âferin yazıyor. Onun kalemi kıskananları kör ediyor.

63 Bu beyit yalnızca C'dedir. Felek onun arzularını yerine getiriyor; kader onun fermanını imzalıyor.

64. Büzürg-vârâ deryâ-dilâ felek-ḳadrâ
Tûyî yeğâne-i ʻaṣr u tûyî ferîd-i duhûr

65. Zamâne medḥ-i tû râ kerde-est vird-i zebân
Be-her zebân s̱enâ-yı cemîl-i tû meẕkûr

66. Ez an şodest deret kıblegâh-ı ehl-i recâ
Ki saʻy-i tû heme ber-ḫayr buved u saʻy-ı şukûr

67. Rubûde ez-keremed sehm-i ḫud vażiʻ u şerif
Girifte ez-himmeted ḥıṣṣe kehterân u ṣudûr

68. Be-ḥal-i Cevdet-i rencûr yek-naẓar bâyed
Ki şod-est zi-nâ-sâzî-i felek maḳhûr

69. Be-ḥażreted zi-felek ṣad şikâyet-est merâ
Ne-mâned ṣabr u dil u ber-beyân şodem mecbûr

70. Merâ be-câm-ı tehî barhâ girift felek
Serab-râ be-numâyed merâ şarâb-ı ṭahûr

71. Eger felek bî-dehed kâse-i be-defʻ-i ḫumâr
Zamâne zehr ber-âmîz-veş zi-rû-yı gurûr

72. Zi-tîrhâ ki şikest-est ber-ciger-i gerdûn
Şikeste bâl u perem ḫak-ber-serem zi-duhûr

---

64 Ey ulu kişi, ey deryâ gönüllü, felek kadar yüce kıymetli! Sen zamanın yegânesi ve tekisin.

65 Zaman senin zikrini diline vird edinmiştir. Her dil seni güzelce anmaktadır.

66 Bu beyit yalnızca C'dedir. O sebeple kapın ehl-i ricânın kıblegâhı oldu. Senin çalışman tamamen hayırlı ve sa'yin meşkûr olur.

67 Bu beyit C'de yoktur. Şerefli-şerefsiz, küçük-büyük her insan senin kereminden payını almıştır.

68 Feleğin uğursuzluğundan kahrolan bu hasta Cevdet'in hâline bakmak gerekir.

69 Benim sana felekten yüzlerce şikâyetim vardır. Sabrım tükendiği için ifâdeye mecbur kaldım.

70 Felek boş kadehle beni çok kere aldattı. Bu temiz şarabı bana serap gösterdi.

71 Bu beyit yalnızca C'dedir. Felek sarhoşluğu kaldırmak için bir kase sunarsa, zamâne gurur yüzünden ona zehir katar.

72 Bu beyit yalnızca C'dedir. Feleğin ciğer yaran okları kolumu kanadımı kırdığı gibi, devirlerin toprağı başıma dökülmüş.

73. Çigûne beş şikâyet konem zi-çarh-ı becâst
Eger zi-rû-yı be-derem cîb hûr şevem ma'zûr

74. Şada-yı sem'-i şerîfet egerçi dâdem bîş
Be-bahş u ez-kerem-i hud be-kon merâ manzûr

75. Niyem egerçi revâ-yı nazar-ı tû kon keremî
Niyem egerçi tû fermâ sezâ-yı ders-i huzûr

76. Eger be-gufte-i men şad-hata vü şad halâl-est
Be-zeyl-i 'afv be-fermân zi-lutf-ı hud mestûr

77. Hadîs-i medh u senâyet hikâyet-est dırâz
Kez izdihâm ne-kunced be-cilvegâh-ı sutûr

78. Eger be-vâdi-i midhat çi dest u pâ zedem
'Inân koseste şodem bâz u mu'arref be-kusûr

79. Be-râh-ı vaşf-ı tû şebdîz-i hameem bî-tâb
Tarîk-ı medh-i tûrâ kat' kerden ez-men dûr

80. Merâ ne 'arż-ı kemâl u hüner bud-est ġaraż
Berâ-yı bendegîst in çi kerdem mestûr

81. Suhan dırâz şud ey hâme mâcerâ bes kon
Ki tab'-râ ne-dihî bîş ezîn kelâl u futûr

---

73 Bu beyit yalnızca C'dedir. Felekten ne kadar şikâyet etsem yeridir; ne kadar yakamı yırtsam ma'zur sayılırım.

74 Bu beyit yalnızca C'dedir. Her ne kadar layık değilsem de senin mübârek sesini çok işittim; beni bağışla ve kerem kıl.

75 Bu beyit yalnızca C'dedir. Gerçi senin kıymetli nazarlarına lâyık değilim ama sen huzur dersinde bulunmayı bana lâyık görüp emir verdin.

76 Bu beyit yalnızca C'dedir. Sözümdeki yüzlerce hata ve yanlışlardan ötürü gizli lutfunla benim bağışlanmamı emret.

77 Seni övmek öyle uzun bir hikayedir ki satırlara sığmaz.

78 Bu beyit yalnızca C'dedir. Övgü vadisinde fazlaca el-ayak salladım (yol aldım). Bu sebeple dizgini kopardım. Kolum kusurlu kaldı.

79 Seni anlatmak yolunda benim atım halsiz kaldı. Bu övgü yolunu katetmek benden uzaktır.

80 Bu beyit yalnızca C'dedir. Benim niyetim kemal ve hüner göstermek değil, kulluk içindir. Bunu niçin gizleyeyim.

81 Ey kalem, söz uzadı; mâceraya son ver. İnsan tabiatına daha fazla yorgunluk ve bıkkınlık vermeyesin.

82. Zamân-ı şükr u şikâyet guzeşt u vakt-ı du'âst
Bidâr dest be-dergâh-ı lutf-ı Rabb-i şekûr

83. Bahâr tâ ki dehed şerh-i gülistan-ı safâ
Hezâr tâ ki şeved dâstanserâ-yı surûr

84. Çü gül derûn-ı velîyyu'n-ni'am güşâde şeved
Teneş be-sıhhat u tab' ez-fütûr dureş dûr

85. Bud hasûd-ı o telhîn mizâc-ı nîş-i kelâl
Şeved sadîk-ı o şîrîn dimâğ-ı şehd-i huzûr

---

82 Şükür ve şikayet zamanı geçti, duâ zamanıdır. Hadsiz teşekküre lâyık olan Rabbin lutuf deryasına elini kaldır.

83 Temiz gül bahçesi için bahar dedi ki; bülbül bu sevincin destan okuyucusu oldukça,

84 Velî-nimetin içi gül gibi açılsın. Vücudu sıhhatle dolsun ve mizâcı sıkıntılardan uzak olsun.

85 Onu kıskanan, acı mizaçlı ve âciz; ona sadâkat gösteren tatlılık ve huzur içinde olsun.

12

9a Ḳaṣîdetü Şeyẖulislâm 'Ârif Ḥikmet Bey*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fa'lün)

1. El-ḳalbu mużṭarimun min ẕikr-i cîrânî
Yâ medme'ıyye bi-dem'âti ecîrânî

2. Yâ lehfe ḳalbin şevethu nârun iltehebet
Min iştiyâḳi ehillâni ve aẖdânî

3. Men li tebe'siyetün 'ani'z-zamâni meḍâ
Fi dâr-ı ṣıbâ min eleẕẕ-i aḥyânî

4. Ve ḳâle lemmâ ra'â hevâhu yühlikünî
Veyḥan li-haẕa'l-fetâ ḳavlen fe aḥyânî

5. Eyyâme 'ayşin meḍat ke'l-berḳi lem'atüha
Ve ẕikruhâ el-yevme ke'l-müznâni ebkânî

6. Temürru ke'l-berḳi eyyamu'ṣ-ṣafâi ke-mâ
Yuṭavvilu leyleten âlâmun ve aḥzânî

7. Ve kem leyâlin serâ tayfu'l-ceybi bi-hâ
Fe'an bisâṭ-ı na'imi'n-nevmi elhânî

8. Uriḳu dem'an yuḥâki 'ındema bî-demin
Ehinnu şevḳan ilâ eṭlâli ẖıllânî

---

* Cevdet Paşa, maaş ve maîşet elde etmek amacıyla dönemin şeyhulislâmı Ârif Hikmet Bey'e bir arîzayla birlikte bu kasîdeyi takdim ettiğini ve neticede istediği zammı aldığını belirtiyor. Bk. *Tezâkir*, IV, s. 19-20.

1 Bu kasîdenin tercümesi şöyledir:
Kalp komşularını yâdetmekten muzdariptir. Ey gözpınarlarım gözyaşlarıyla (birlikte) beni kurtarınız.

2 Ey kalbin ateşi! Dostların ve sevgililerin aşkından kaynaklanan ateş onu kızarttı.

3 Geçmiş zamandakilere ne oluyor. Zamanların en hoş olanları, çocuklukta geçti.

4 Nefsin beni helâk ettiğini görünce bu gence yazıklar olsun dedi. Bu söz beni diriltti.

5 Güzel günler şimşek gibi geçti; onu hatırlamak yağmur bulutları gibi beni ağlattı.

6 Elemler ve hüzünlerimin geceyi uzatmasına rağmen, safa günleri yıldırım gibi geçti.

7 Sevgilinin hayâli defâlarca dolaşarak beni uyku nimetinden alıkoydu.

8 Kanla karışık gözyaşı dökerek, sevgililerin konup göçtükleri yerleri arzuluyorum.

9. 'Afven ve ṣafḥan li-men yeldumini bi-hevâ
Lev kâne ya'rifu aḥzâni leġazzânî

10. İẕâ sehirtu ve 'aynu'n-necmi nâimetun
Fe kevkebu'ṣ-ṣubḥi bi'l-esḥâri eslânî

11. Sâfertu 'an vaṭanî bi'l-iştiyâkî ilâ
'Ulâti menziletin ve rif'ati'ş-şâ'ni

12. Raḍiytu min maġnemin bi'l-'avdi mübtekiran
Lemmâ erâ zemenî yes'â li-ḫiẕlânî

13. De'avtu dehren limâ emseytu âmuluhu
Ve'd-dehru eṣbaḥa bâdânî ve sâfânî

14. Ehebtu umniyyeten ve'n-nefsu ġâfiletun
İnne'l-âmâni bi'l-ev'âdi tensânî

15. Ṭûli'l-emânî ve'l-âmâli et'abenî
Ve'l-'aczu 'an derk'il-evtâri a'yânî

16. Feleyte şi'ri li-mâ lâ-ehtedî rüşden
Lübabü men hüve fi'l-aḥvâli mi'vânî

17. Müfti'l-enâmi'l-leẕi şâ'at mekârimuhu
Ve huve'l-ferîdu bi-efḍâli ve iḥsânî

---

9 Beni isteğimden ötürü kınayan kimsenin affına ve hoşgörüsüne sığınırım. Zirâ benim üzüntülerimi bilseydi, bana taziyede bulunurdu.

10 Yıldızlar bile uyurken ben sabahlıyorum. Seher vakti beni sabah yıldızı teselli ediyor.

11 Yüce şâna ve üstün makama doğru, büyük bir istekle vatanımdan yola çıktım.

12 Zamanın beni perişan etmek için çabaladığını görünce, erken dönerek kazandığımla yetindim.

13 Akşamladığım şey için zamânı çağırdım. O benimle çatıştı ve beni helâk etti.

14 "Nefis gaflette olsa da benim bir emelim vardı. Fakat emeller alçak kimseler arasında beni unuttu.

15 Arzu ve isteklerin uzaması beni yordu. Halleri idrak etmekten acze düşmek beni acz içinde bıraktı.

16 Akıl benim her hâlûkârda yardımcım olduğu halde neden hâlâ doğru yolu bulamıyorum?

17 Fazîletleri her tarafa yayılan müftü'l-enâm, ihsan ve fazîlette feriddir.

18. Ve 'Ârifu ḥikmet'il-ḫalḳı ve Ḫâlıḳıhı
Fîmâ cerâ ve bedâ fî dâr-i imkâni

19. Maḥaṭṭu râḥiletin el-âmâlu menziluhu
Li-külli ẕî-hacetin min ehl-i 'irfâni

20. İz mâ yukârimu kirâmu'd-dehri yükrimuhum
Ve fâḳa faḍlen 'alâ a'yân-i ezmâni

21. Ya ẓahra külli elîmî'l-keşhi min emelin
Ve ya mu'îne ẕevi ye'sin ve ḥirmâni

22. Mâlî sivâke ẓahîrun esteğîsu bihi
İz mâ ramâ [nî] dehrun sehme 'udvâni

23. Ṭûbâ lî-Cevdetin en-tenẓura ileyhi bi-'ay-ni
Re'fetin hüve mâ ercû ve ḥusbânî

24. Ve en ye'ud minke fî ye'sin ve metrabetin
Veyḥan lehu beyne a'vânin ve aḫvâni

25. La ziltu fî meḳ'adi'ṣ-ṣıdḳı 'alâ şerafin
Hâẕâ recâî min elṭâfi raḥmâni

---

18 O, bu dünyada olan ve görülen şeylerde yaratılanın ve yaratıcının hikmetini bilendir.

19 İhtiyaç içinde olan irfan sahibi kimselerin kervanları O'na uğrar, emelleri onda makes bulur.

20 Devrin şerefli kimseleri ikram ederse o da eder. Hepsinden daha faziletlidir.

21 Ey gizli elem çekenlerin destekleyicisi, ye'se düşenlerin ve mahrumiyet içinde olanların yardımcısı.

22 Zaman bana düşmanlık oklarını fırlattığında, senden başka bir dayanağım yok ki, ondan yardım isteyeyim.

23 Şefkat nazarıyla (kendisine) baktığın için Cevdet'e ne mutlu! Benim de umduğum şey bu idi.

24 Sende aradığını bulamaz ve ızdırapla dönerse, dostlar ve kardeşler arasında ona yazıklar olsun.

25 Şerefle dürüstlük koltuğunda olmaya devam ettim. Rahmanın lutfundan da ricam budur.

13

8b Lofça'dan cevâb olarak yazılmışdır.*
(Mefûlu / mefâîlu / mefâîlu / feûlun)

1. Ḫoş geldi kerem-nâme-i Gâlib Beyefendi
Her bendeye luṭf etmeye râğıb beyefendi

2. Ol rütbe kerem-pîşe ki gâyet kereminden
Her bîkesi şâd etmeye ṭâlib beyefendi

3. Gam görmeye âlemde beni eyledi memnûn
Feryâd-res-i ehl-i metâ'ib beyefendi

4. Maḫdûm-ı reşîdu'l-vüzerâ ḫayr-ı ḫalef kim
Medḥinde ne söylense münâsib beyefendi

5. Hem 'âḳıl u hem ehl-i hüner ferd-i zamâne
Aḳrânına emsâline gâlib beyefendi

6. Nev-sâle iken farṭ-ı zekâsı ḥasebiyle
Vaṣṣâf ile Veysî gibi kâtib beyefendi

7. İs'âf-ı suâl etmek ile nâsa peyâ-pey
Ed'iyye-i ḫayriyyeyi câlib beyefendi

8. Bir vaḳt-i mübârekde erişdi baña Cevdet
Ferḫunde peyâm-ı 'Ali Gâlib Beyefendi

---

* Bu gazel Cevdet Paşa'nın, Reşid Paşa'nın Ali Gâlib Bey'den aldığı bir kıt'a iltifatnâmeye yazdığı manzum cevaptır. A'da vr. 27a'dadır.

14

Tercüme-i Ḳasîde-i Rızḳullah el-Ḥalebî el-Ermenî
berâ-yı Ṣadra'ẓam Reşîd Paşa*
(Fâilâtün / mefâilün / fa'lün)

1. Ezheret fî senâ cumânin naḍîdin
rutebu'l-mecdi tezdehî ber-raşîdi
Feyż-i re'y-i Reşîd Paşa'dan
Pertev ile merâtib-i 'âlem
'Aḳd-i gevher gibi olup manẓum
Ḫâk-i pâyiyle faḫr eder her dem

2. Ve tecellâ cîdu'z-zamâni bi-'ıḳdin
ṣîga min mutḳani'n-niẓâmi'l-cedîdi
Pûte-i nev-niẓamda 'âlem
O ḳadar buldu zînet u rif'at
Yeniden 'aḳd olundu gûyâ kim
Gerden-i dehre 'aḳd-i faḫriyet

3. Lebiset ḥullehu'l-emâni's-ṣayâṣî
ve ra'â'ḍ-ḍa'nu ve'ẓ-ẓıyâbu bi-bîdi
Giydi emn u emân ḫil'atini
Mülk-î İslâm'daki beḳa' vü ḳal'a
Geziyorken demiş bir yerde
Kalmadı ravża-i cihanda niza'

4. Ve bede'e'l-bişru fi'l-enâmi feḫâlû
Külle evḳâtihim mevâsime 'ıydin
Nâs içinde ṣafâ vü ẕevḳ u sürûr
O ḳadar oldu âşikâr u bedîd
Her günü farṭ-ı şevḳ u neş'e ile
Sandılar vaḳt-i 'ayş u mevsim-i 'ıyd

---

* Bu manzum tercüme yalnızca C'de vr. 11b'dedir.

5. Ve bisâmî sağâ'iki'l-ğurre eḍḥav
bi's-s̱ene'i yunşidûne beyte'l-ḳaṣîdi
Ḫalḳa ẕikr-i cemîl-i 'âṭıfetiñ
Oldu vird-i zebân ṣubḥ u mesâ
Şâh-beyt-i s̱enâñı naẓm ederek
Medḥiñle ṣabaḥladı şu'arâ

6. El-vezîru'l-kebîru ṣadru ṣudûri'
l-mecdu bedru'l-'ulâ ve ğays̱u'l-cûdi
Ṣadra'ẓam u vezîr-i efḫam kim
Sâyesi faraḳ-ı 'âleme memdûd
Mihr-i devlet münîr-i burc-ı kerem
Mâh-ı evc-i 'aṭâ seḥâb-ı cûd

7. Cudte bi'l-mâli ḥattâ enseyte mâ ḳad
kâne 'asru ca'ferin ve'r-raşîdi
Muḳteżâ-yı seḫâ vü luṭfuñla
O ḳadar ḫalḳa eyledin in'am
Unutuldu zamânı Hârun'uñ
Bermekîler bütün olup kem-nâm

8. Midte fî ḥikmetin ve ṣâ'ib-i ra'yin
ẕî reşâdin muberhenin ve sedîdin
Fażl u ḥikmetde merteben 'âlî
Re'y-î pâkiñe Bû 'Ali ḥâir
Sensin ol 'âḳıl u reşîd-i zamân
Rüşdüñ 'âlemde müs̱bet u ẓâhir

9. Ve 'izâ câ'e müşkilu'l-emri temḍi'l
ḥükme bi'l-muḳteḍâ bi-lâ terdîdin
Rüşdüñ ol rütbe kim ẓuhûr etse
Saña bir emr-i müşkül u düşvâr
Hiç tereddütsüz eyleyip imża
Lâyıḳıyla verirsin oña ḳarar

10. Ve tekâdu'l-umûru tunbîke cehran
'An havâtımihâ bi-külli 'anîdin
Câm-ı gîtî-nümâ-yı efkârıñ
Öyle rûşendîr ey güzîde-i Rûm
Her umûr-ı huṣûṣuñ encâmı
Evvelinden olur saña ma'lum

11. Batalun mâ ḥakâhu fi'l-baṭşi İsken-
deru ev Ḳayṣerun bi-cem'in 'adîdin
Sensin ol câmi'i cemî'-i şiyem
Ki şecâ'atde dahi bî-hemtâ
Benzemez saña baṭş u himmetde
Ne Skender ne Ḳayṣer u Dârâ

12. Ve leke'n-naṣru eynemâ sirte hudnen
Bi-fehhârin munevvebedi't-te'bîdi
Ḳande 'azmeylesem olur hem-râh
Saña 'avn u 'inâyet u nuṣret
Tâ ebed sendedir şeref ile şân
Yakışır eylesen de fahriyet

13. Ru'te bi'l-'adli külle haṣmin eleddin
Tunhilu'ẓ-ẓâlimîne ve radde'ṣ-ṣadîdi
İçirip zâlimîne hûn-âbını
Ciğer-i haṣmı eyledin pür-hûn
Cû-yı 'adli akıtdın âfâḳa
Eylediñ dîn u devleti memnûn

14. Hademe's-seyfu tâ'i'an emrake'n-nâ-
fiẕe fi'n-nâsi dirhemi ve 'abîdin
Emr u fermânıñla olup münḳâd
Serfirû etdi seyf-i hizmetiñe
Rezmgâh-ı cihanda cümle enâm
Râm olur böyle emr-i devletiñe

10 d."senindir" kelimesi üzerine "güzîde-i" yazılmıştır.

15. Fe ez̲akte'l-'ıdâ'r-radâ bi-sinânin
s̲âbit-i 'azmuhu ve be'sin şedîdin
Nîze-i nev-nihâl-i ma'deletin
Oldu ağyâra âşikâr u bedîd
Tatdılar telḫ-kâri-i mergi
Gördüler 'adlin eyler nâsı şedîd

16. Ve beleğat el-'ulâ bi-câhin 'arîḍın
ḥîne nilte'l-munâ mubâ'a medîdin
Yed-i tûlâ-yı re'y u tedbîriñ
Eyleyip her murâdıñı ḥâṣıl
Manṣıb-ı 'âli-i ṣadâret ile
Olduñ evc-i merâtibe vâṣıl

17. Keyfe yaḫşâ mustağribuke minhu
Ḥasûdin 'aduvvin mubârizin ev 'anîdin
H̲âk-i pâ-yi meded-resânıñdan
Meded u merḥamet niyâz eden
Bir dahi h̲avf eder mi olsa bile
Düşmanı bir 'anûd-ı şer-efken

18. Ḳad ce'altu'l-melâz̲e bâbeke ruknen
Ḥarame'l-mustecîri emne'ṭ-ṭarîdi
Câ-yı inse dâmân olan bâbıñ
Kıblegâhıdır ehl-i âmâliñ
Ben de me'vâ vü melce'im etdim
Âsitan-ı bülend-i iḳbâliñ

19. Ve enahtu'l-âmâle fî ẓıllıke'l-vâ-
rifi musta'ṣımen bi-sîmâ'l-'abîdi
Sâye-i 'arş-ı pâyene sığınıp
Eyledim 'arz-ı hâcet u maḳṣûd
Bendenem bende-i h̲ulûs-verem
Luṭf edip etme bendeñi merdûd

20. Nâşirun mâ ḥayeytu ṭybe s̱enâ'in
fâ'iha'l-'arfi muṭriben bi'n-neşîdi
Ben ki medḥiye-ẖân-ı ḥażret olup
Tende oldukça tâ ki cân bâki
Neşredip bû-yı gül gibi vaṣfıñ
Ederim pür şemim-i âfâḳı

21. Fes̱enâ'î 'alâ ṣıfâtike lâ ray-
be bihi mis̱lu kilmeti't-tevḥîdi
Lâfẓ-ı tevḥîd olup baña medḥiñ
Şüphesiz ey vezîr-i Cem-fermân
Ederim tâ erince peyk-i ecel
Böyle vaṣf u s̱enâñı vird-i zebân

22. Dumte fî ẕirveti'l-'ulâ lâ-yezâlu's -
sa'du yudnâ ileyke neyle'l-ba'îdi
Dâ'im ol evc-i şân u rif'atde
Ḥaḳḳıñ elṭâfına olup maẓhar
Râh-ı âmâlini yakın etsin
Saña baẖt-ı sa'îd olup yâver

23. Mâ şedâ bülbülün ve câde ḳarîḍun
Muḥkemu'n-naẓmi fî 'ulâke'l-ferîdi
Bülbülân nağme vü sürûd ederek
Seyr-i bağ u bahâra gitdikçe
Şâ'irân dergeh-i 'inâyetiñe
'Arz-ı kâlâ-yı naẓm etdikçe

15

10a Ṣadra'ẓam müsteşârı Fuâd Efendi'nin Petersburg'dan avdetinde şitâ-muḥted olarak mevsim-i baharda havâle açılmadığından bahis̱le söylenmiş olan (Bahariye)*
(Mefâilün / Feilâtün / Mefâilün / Feilün)

1. Eğerçi nâmiyeniñ söylenürse de nâmı
Es̱er görülmedi gitti bahar eyyâmı

2. Midâd-ı h̲âme-i şâ'ir gibi 'aceb doñdu
Nevâ-yı nâle-i bülbül de nağme hengâmı

3. Donandı sanma ki ezhâr ile görüp bâğı
Ağardı kar ile her şâh-sârıñ endâmı

4. Sebeb nedir ki bu Kânûn 'âlem olmadı germ
Taḳarrub eylemiş-iken bahârıñ encâmı

5. Nedir bu çehre-i zâhid gibi cihân-ı târıñ
Açılmadı feleğiñ cebhe-i siyeh-fâmı

6. Meğer burûdet-i enfâsı h̲uşk-ı zühhâdıñ
Zemîni kapladı belki bu heft ecrâmı

7. Şitâ zamânı henüz gelmemiş ola ẓannım
Yalana çıkdı gibi rûz-ı Ḥıżrıñ i'lâmı

8. Bu bir felâket-i devr-i felekdir ey sâḳî
Getir telâfî-i mâ-fât içün sen ol câmı

9. Beni şarâb ile ser-germ-i keyf u şevḳ eyle
Feleğe faṣl edeyim ben de bâri da'vâmı

---

* Bu kasîde A'da vr. 44ª'da, C'de 17ª-18ª'dadır.
3 b. kar: pejm C.
4 a. henüz: yâhud C.
8 b. Ki koydu hayrete hayli 'uḳûl u evhâmı C.
9 Bu beyit yalnızca C'de vardır.

10. Revâ mı bekleyelim tâ ki bir bahârı dahi
Getir telâfi-i mâ-fât içün sen ol câmı

11. Olup o âteş-i seyyâle ile germiyyet
Çekip ṣaḥîfe-i taḥrîr-i 'arża aklâmı

12. Ḥużûr-ı ḥażret-i 'âlîcenâba eyleyeyim
İfâde ḥâl-i dil-i bî-karar-ı nâ-kâmı

13. Bu şevḳle ben o âlîcenâba 'arż edeyim
O yok iken geçen eyyâm-ı ġuṣṣa-fercâmı

14. Küşâde-baḫt u şeref-mend u Müşterî-ṭal'at
Ki tutdu şöhreti serḥadd-i Rûm u A'câmı

15. Ḫuceste re'y u 'Uṭârid-es̱er ki naẓm eyler
Umûr-ı devleti mânend-i saṭr-ı erḳâmı

16. O şems-i burc-ı ma'ârif ki ḥadd-i maşrıḳdan
Diyâr-ı mağribe dek söylenir bütün nâmı

17. Cenâb-ı ṣadr-ı keremkâr-ı müsteşâr kim
Aña sezâ vü revâdır bu pâye-i sâmî

18. Fuâd Efendi-i ferruḫ-liḳâ ki ehl-i dile
Ziyâdedir kerem u iltifât u ikrâmı

19. O nüktedân u deḳâyık-şinâs-ı 'âlem kim
Peyâm-ı emn ile güldürdü rû-yı eyyâmı

20. 'Aceb mi eylese nes̱r-i selîs u eş'ârı
Şikeste şöhret-i Vaṣṣâf u İbn-i Ḫayyâm'ı

---

10 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
11 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
12 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
13 Bu beyit C'de yoktur.
20 a. nes̱r-i selîs u eş'ârı: naẓm-ı selîs u inşâsı C.

21. Ṣafâ-yı ṭab'ına dem-beste Sâib u Şevket
Raḥîḳ-i re'yine ḥayran u teşnedir Câmî

22. Sehâb-ı cûd u mürüvvet kef-i kifâyetidir
Sevâd-ı sürme-i devlet midâd-ı aḳlâmı

23. Nüvîd u ṣulḥ u selâmet beyân u güftârı
Kilid-i genc-i sa'âdet benân u aḳlâmı

10b 24. O rütbe re'yi müeṣ̱ṣir ki tâk-ı nisyâna
Bırakdı bâriḳa-i rezm u seyf-i ṣamṣâmı

25. Yazılsa berk-i güle dâsıtân-ı evṣâfı
Olurdu bülbülüñ evrâdı ṣubḥ hengâmı

26. Şemîm-i ḫulḳunı yâhud getirse bâğa ṣabâ
Bulurdu şem ile mürg-i çemen dilârâmı

27. Ḫudâyegân-ı kirâmî-güher ḫudâvendâ
Eyâ mükemmil-i nâmus-ı mesned-i sâmî

28. Seyâhat u seferiñ müntic-i refâh oldu
Ki silm u ṣulḥ ile buldu umûruñ encâmı

29. Saña hezâr hezâr âferîn ki kandırdıñ
Kelâm ile bir alay pür-dilân-ı ḫodgâmı

30. Seni s̱enâ edemem lâyıḳıyle etsem de
Ne deñli ṭab'ıma tîğ-i ḳalemle ibrâmı

31. Değil ḳalemle seniñ cümle-i feżâiliniñ
Lisân ile dahi mümkin değildir ifhâmı

---

22 b. midâd-ı aḳlâmı: ġubâr-ı aḳlâmı C.
23 Bu beyit yalnızca C'de vardır.
27 a. ḫudâyegân-ı kiramı: hudâyegan u kirâmı A.
30 a. seni senâ idemem: senâmı eyleyemem C.
31 a. cümle-i feżâiliniñ: bî-nihâye midḥatiniñ C.
b. ifhâmı: i'lâmı C.

32. Kemiyyet-i ḫâmeyi tehzîz u sevḳ ile edeyim
Hemân tarîḳ-i taġazzülde bâri iḳdâmı

33. Yanında olmayıcak 'âşıḳıñ dilârâmı
Çemende olsa da olmaz oña dil ârâmı

34. Küşâd-ı verd-i emel kaldı sâl-i âtîye
Bu yıl da sûz ile geçdi bahar eyyâmı

35. Hevâ-yı kâkül̈i bir başlı derd iken serde
Getirdi kara ḫaberler ḫaṭṭ-ı siyeh-fâmı

36. Gören sanır ki gümüş servidir o serv-i ḳaddin
Yem-i şirişkime düşdükçe 'aks-i endâmı

37. Uzatma ṭurra-i dilber gibi sözü Cevdet
Ḳaṣîde vü ġazeliñ erdi vaḳt-i itmâmı

38. Du'âya başla açıp dergeh-i Ḫudâ'ya eliñ
Ḫitâm-ı misk ile bulsun kelâmın encâmı

39. Dem-i baharda tâ âb u tâb-ı nâmiyeden
Bu bâğ-ı dehrde serv ü semen ola nâmî

40. Cenâb-ı Ḥaḳ vere şevḳ u ṭarab Fuâd'ımıza
Çihânı nağme-i bülbül gibi tuta nâmı

32 a. Hemânkemiyyet-i ney-ḫâmeyi edip taḥrîk C.
b. Edem tarîḳ-i teġazzülde bâri iḳdâmı C.

40 a. Oña keremde Ḥaḳ ṭûl-ı 'ömr ile ṣıḥḥat C.

16

11^{a} Reşîd Paşa'nın ṣadâretden infiṣâlinde tesellî-yâb
olmasıyçün tanẓîm u taḳdîm olunan Terkîb-i Bend*
(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

I

1. Dünyâ kederin terk et 'âlem kuru kavgadır
Dünyâ dediğin ancak bir beyh̲ûde sevdâdır

2. Bu gördüğün âlâyiş hep cümlesi ru'yâdır
Râh̲at yeri vâr ise peygûle-i anḳâdır

3. Bu kâse-i gerdûn kim bir sâġar-ı h̲ulyâdır
Derd-i serine değmez keyfi bu ne minâdır

4 Dünyâda ṣafâ yokdur bir kûşe-i mihnetdir
Bir fikr ile herkes de sergeşte-i ḥayretdir

II

5. Bir vâr ise bir yokdur keyf u keder-i 'âlem
Ne gam ile maḥzûn ol ne devlet ile h̲urrem

6. Geçmekde gam u ẕevḳi bir sâye gibi her dem
Bir çâh-ı felâketdir câhı bu cihânıñ hem

7. Zindân-ı gam-ı dehre ger düşse dahi âdem
Yûsuf gibi olsun hep âzâde-i derd u ġam

8. İdbârına gam çekme iḳbâliñe aldanma
Aḥvâlini bu devriñ hep böyle gider sanma

---

* Bu terkîb-i bend A'da 46^{a}-46^{b}'dedir. C'de yalnızca üç bendi 10^{b}'dedir.

7 b. olsun hep: olmalı C.

III

9. Devriñ saña verdiği iḳbâle dayanırsın
Ebnâ-yı zamânıñ sen mekrîne inanırsın

10. Bilmem ki ferd-i mâyelerden ne kazanırsın
Bu ḫalḳ-ı cihânı hep sen dost mı sanırsın

11. Erbâb-ı müdârâya sen sanki yaranırsın
Sen sonra ḥaḳîḳî dostundan da usanırsın

12. 'Âlemde vefâ yokdur herkesden ümîdiñ kes
Tervîcine sa'y eyler kendi işiniñ herkes

IV

13. 'Âlemde vefâ olsa olurdu o zî-şâne
Kim 'ayn-ı 'inâyetdir Ḥaḳ'dan o bu âvâne

14. Hiç gelmedi aḳrânı bu 'âlem-i imkâne
Bir âṣaf-ı ṣâdıḳdır şâhenşeh-i devrâne

15. Ma'lûmdur elbette ağyâr ile yârâne
Kim şöhreti gitmişdir Îran ile Tûrân'e

16. Ol âṣâf-ı âlîşân-ı meşhûr Reşîd Paşa
Rûşen-dil u ferruḫ-dem düstûr-ı cihân-ârâ

---

9 a. dayanırsın: dayanırsıñ C.
b. inanırsın: inanırsıñ C.
10 a. İylikler edib halka düşmen mi kazanırsıñ C.
b. Bu halkı görüp cümlesin dost mı sanırsıñ C.
11 a. Dünyaya yarandım sanma sonra utanırsıñ C.
b. 'Âlem ne demek sen canıñdan usanırsıñ C.

V

17. Çün gelmeden ol ehl-i luṭf u kerem u himmet
Ḥussâd-ı bed-endîşiñ bağrın üzerek elbet

18. Şâhenşeh-i devrânıñ nezdinde bulup ḥurmet
Evvelki gibi eyler kesb-i şeref u rif'at

19. A'lâ olur a'lâdan Mevlâ verecek nuṣret
Sen vird-i zebân eyle bu beyti hemân Cevdet

20. Tevfîk ile fetḥetsin her müşkilini Bârî
Her ḥükmünü 'âlemde kılsın su gibi cârî

17

12a Târîḫ-i Sâl Berâ-yı Şeyḫulislâm 'Ârif Ḥikmet Bey Efendi*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün)

1. Sâl-i şer'î ḥamdü lillâh kim teceddüd eyledi
Sâye-i şâhânede etsin ṣafâ ile mürûr

2. Sâl-i nev olsun bize sermâye-i feyż u şeref
Maḥfel-i müftiyyu'l-enâma mâye-i şevḳ u ḥużûr

3. 'Ârif-i ḥikmet-şinâs u 'umde-i ehl-i kemâl
Râz-dâş-ı 'aḳl-ı evvel ma'den-i rüşd-i vüfûr

4. Mâh u sâl etdikçe tâ böyle teceddüd dem be-dem
Devr-i sa'd-i devleti olsun demâdem pür-sürûr

5. Sâl-i ferruḫ-ḥâlini tebrîk içün ṣad-şermle
Cevdetâ târîḫ-i ṣâfî yazdı kilk-i pür-ḳuṣûr

6. Ṣafdır âyine-i ṭab'ı gibi târîḫi de
Ḥikmet üzre 'izz ile her devr-i nev ede mürûr

Sene 1263

* Bu manzûme A'da 22b'de, C'de 4b'dedir.

18

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)*

1. Geldi ṣulb-i pâk-i şâhenşâhdan
Dehre bir şehzâde-i ferruḫ-nihâd

2. Ya'ni hem-nâm-ı Muḥammed pâk-nâm
Pâk-dem sulṭân-ı pâkize-fuâd

3. Verdi bâğ-ı 'âleme ẕevḳ u sürûr
Ol gül-i nevreste-i nâz-i'tiyâd

4. Görmeye hiç rûzigârıñ şiddetin
Tâ ki devr etdikçe bu seb'-i Şeddâd

5. Tâm - târîḫiñ bu beyt ile ḳalem
Cevdetâ naḳş etdi ber-vefḳ-i merâm

6. Mevlid-i Sulṭan Muḥammed müjde kim
Etdi hep dünyâyı memnûnu'l-fu'âd

Sene 1264

---

* Bu manzûme yalnızca C'de 5ª'da vardır.

19

(Mefâîlün / mefâîlun / mefâîlün / mefâîlün)*

1. Mübârek ṣulb-ı şâhenşâhdan Ahmed Kemâleddin
Ḳımât-ı dehre geldi feyż-i Rabb-i müste'ân ile

2. Edip Sulṭan Muḥammed ṭal'atiñ ta'ḳîb mîlâdı
Şeref-baḫş oldu âfâḳa o sa'deyn iḳtirân ile

3. Cihan durdukça Ḫân 'Abdülmecîd'i taht-ı şâhîde
Ḫudâ-yı lem-yezel dâim ede şehzâdegân ile

4. Hezârân 'acz ile Cevdet dedi bu tâm târîḫi
Kemâlin buldu ḥaḳḳâ mehd-i devlet yümn u şân ile

Sene 1264

---

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 5^a'dadır ve çizilerek iptal edilmiştir.

20

Târîh-i Şadr'azam şoden Veliyyu'n-ni'am Reşîd Paşa*
(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. Yine esdi nesîm-i şubḥ-ı elṭâf-ı ḫudâvendi
Yine güller gibi güldü cihânın rûyı sertâpâ

2. Yine buldu suyuñ mecrâ-yı devlet 'adl u dâd ile
Yine buldu ṭarâvet ile revnâḳ-ı ravża dünyâ

3. Cihânı kaplamışdı serteser ebr-i siyâh-ı gam
Küşâde etdi şimdi bâd-ı feyż-i ḥażret-i Mevlâ

4. Küşâd oldu yine pâzâr-ı 'irfân müjde yârâna
Metâ'-ı ma'rifet buldu bahâ vü ḳıymetin zîrâ

5. Kerâmet eyleyip ya'ni o şâhenşâh-ı 'adl-âyin
Yine ol âṣafa kıldı ṣadâret mührünü i'tâ

6. Aristo-re'y u İskender-'adalet Bû 'Ali - ḥikmet
Felâṭun-fikr u deryâ-dil vezîr-i memleket-ârâ

7. Zihî âṣaf ki şâh-ı Cem Celâl-i Rûm'a râm oldu
Onuñ te'sîr-i re'yiyle serâpâ milket-i San'â

8. Vücûdu bir der-i nâ-yâb iken olmuşdu bir müddet
Eğerçi dürc-i âsâyişde zîb-i kûşe-i iḫfâ

---

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 5^{b}-6^{a}'dadır.

9. Şükür kim zerger-i devrân yine ol gevheri kıldı
Nigîn-i câh-ı vâlâ-yı ṣadâretde żiyâ-baḫşâ

10. Budur ehl-i diliñ Ḥaḳ'dan hemân ed'iye-i ḫayrı
Ki mîr'ât-ı derûnu görmeyip kerd-i keder aslâ

11. Meḫâdim-i kirâmıyle ṣadâretde ṣa'âdetle
Olalar dâimâ revnâḳ-ṭırâz-ı mesned-i vâlâ

12. Sürûr ile dedi Cevdet kulu târîḫ-i cevherdâr
Yine bâ-luṭf-ı ḥaḳ devletle ṣadr oldu Reşîd Paşa

Sene 1264

21

Târîḫ-i dîğer*
(Fâilâtun / feilâtün / feilâtün / feilün)

1. Âṣaf-ı devr u zaman ya'ni Reşîd Paşa kim
Ṣadrı teşrîf edip vermiş iken dehre ṣafâ

2. Bir zaman râḥat u âsâyişe iḳbâl edip
Gerçi olmuş idi vaḥdete rağbet-fermâ

3. Görmeyip oñu revâ şâh-ı 'adâlet-âyin
Yine kıldı o kerimu'ş-şiyemi ṣadra sezâ

4. Ḥamdu lillâh ki ol mihr-i münîr-i şerefiñ
Verdi ẕâtı yine burcu'ş-şeref ṣadra żiyâ

5. Ḥâsîd div-menişler ḥasediyle yansın
Ṣâḥibiñ buldu yine mühr-i vekâlet ḥaḳḳâ

6. Câh-ı vâlâ-yı ṣadâretde hemân bi't-te'bîd
Sa'd u ṣıḥḥat ile dâim ola maḥfûẓ-ı Ḫudâ

7. Tâm târîḫini bu şevḳ ile yazdı Cevdet
Mühr aldı yine ṣad-müjde reşîdu'l-vüzerâ

Sene 1264

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 6a'dadır.

22

Ṣadr'aẓam Reşîd Paşazâde 'Ali Gâlib Bey Efendi'nin
âmedî odasına me'muriyeti târiḫidir.*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Ṣadr-ı deryâ-dil u pâkize-güher
Âṣaf-ı devr u zamân-ı 'adl-ârâ

2. Ya'ni düstûr-ı Reşîd Paşa kim
Etmede re'yi cihânı iḥyâ

3. Kevkeb-i gökkubbe-i iḳbâli
Gün be-gün olmada pertev-efzâ

4. Def'a-i s̱âniyede ṣadra gelip
Yine aṣḥab-ı hüner buldu ṣafâ

5. Buldu kâlâ-yı hüner kıymetini
Gayrı erbâb-ı kemâlâta ṣılâ

6. Gelmedi bir dahi gelmez dehre
Öyle naḳḳâd-ı kerâmet pîrâ

7. Nûr-ı çeşmi 'Ali Gâlib Bey'i de
O hüner-perver-i 'âlem maḥżâ

8. Hüner ü ma'rifeti ḥaḳḳıyla
Âmedî odasına gördü revâ

---

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 6b'dadır.

9. Ḥabbez̲â h̲ayr-ı h̲alef pâk-güher
Vaṣfı naẓm ile olunmaz imlâ

10. Nev-nihâl-i ḳalem-i maʿrifeti
Sürûr-ı neş'e-i bâğ-ı inşâ

11. Böyle nev-sâle iken Ḥaḳ kılmış
Oñu serh̲ayl-i kirâm u udebâ

12. Öyle mah̲dûm-ı maʿârif-perver
Böyle destûr-ı ḳadr-dânâ sezâ

13. Eyleye mah̲faẓa-i ḥıfẓında
Bed-naẓardan añı mah̲fûẓ H̲udâ

14. Bende-i muh̲liṣi Cevdet kıldı
Şevḳle cevher-i târîh̲ imlâ

15. ʿAli Gâlib Bey'i ʿilm u hüneri
Âmedî odasına kıldı revâ

Sene 1264

23

Târiḫ berâ-yı vilâdet-i Muḥammed Sa'idzâde Kemâl Efendi*
(Müfteilün / feilün / müfteilün / feilün)

1. Şâ'ir-i şîrîn-zebân server-i naẓm-âverân
Vâḳıf-ı sırr-ı 'ayan ehl-i kemâl-i mezîd

2. Ehl-i dil u yem-himem ṣâḥib u fażl u ḥikem
'Âḳıl-ı vâlâ-şiyem ṣaḥib-i re'y-i sedîd

3. Fâżıl-ı rengîn-maḳal her sözü zîb-i meâl
Muḫliṣ-i pâk-i kemâl kâmil-i 'aṣr u ferîd

4. Bu sene-i hoş vürûd etdi bir oğlu velûd
Ẕât-ı ṣafâ-yı şuhûd nâmı Muḥammed Sa'id

5. Revnaḳ-ı mehd-i cemâl zîb-i ḳımât-ı kemâl
Maḳdem-i ferḫunde-fâl kevkeb-i baḫt-ı sa'îd

6. Reşk-i ṣafâ-yı güher gevher-i baḥr-i hüner
Maẓhar-ı sırr-ı peder ḳâbil-i feyż-i mecîd

7. Kevkeb-i burc-ı ṣafâ dürre-i tâc-ı zekâ
Cânib-i Ḥaḳ'dan 'atâ oldu o ẕât-ı reşîd

8. Öyle ki ḫayru'l-ḫalef görmedi miṡli selef
Nâil-i mecd u şeref ṣâḥib-i ẕihn-i cedîd

9. Baḫtını mes'ûd ede ẕikrini maḥmûd ede
'Ömrünü memdûd ede ḥażret-i Rabb-ı Vaḥîd

10. Bendesi Cevdet dedi cevher-i târîḫini
Doğdu ziḥî fevz u elṭâf ile nûr-ı sa'îd

Sene 1264

---

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 9b'dadır.

24

12b Esbaḳ Bağdad müftüsü Âlûsîzâde Maḥmud Efendi
Dersa'âdet'e geldikde Fuâd Efendi'nin yalısı
ḥaḳḳında söylemiş olduğu
Ḳıṭ'a Ṭaşṭîri*

1. Leḳad vaṣafe'r-raḥmânu li'n-nâsi cenneten
Ve ḥûren ġazîzen ṭarfuha ve ku'ûsen
Kevâ'ibe etrâben veke'sen dihaḳan
Fe şuvviḳa min külli'l-'ibâdi nüfûsen

2. Vemâ küntü edrî enne fi'l-arḍi naḥveha
İlâ en raeynâ ḥavle beytike maġrûsen
Velem nerâ dâren leyse fîhâ naḳîṣatün
İlâ en raeynâ bi'l-bâbike me'nûsen

---

* Bu kıt'a taştîri A'da vr. 29b'de, C'de ise vr. 2a'dadır. Tercümesi şöyledir:

1 "Rahman insanlar için, gözlerini başkalarından çeviren başkalarına bakmayan) hûrîleri ve dopdolu kadehleri olan bir cenneti anlattı. Böylece bazı insanları cennete teşvîk etti."

2 "Ben senin evinin etrâfındaki koruyu görünceye kadar bu cennetin bir benzeri olabileceğini bilmiyordum. Senin kapında bu hoş karşılamayı görünceye kadar, böylesine kusursuz bir köşk görmemiştik."

25

Yine Maḥmud Efendi'nin Fuâd Efendi
bahçesindeki mermerden ma'mûl istatüye dâir söylediği
Ḳıṭ'anın Taştîri*

1. *Hazihi'd-dâru yuḥâkî*
Türbehâ misken yürâm
Cennetu'l-me'vâ'l-muḥâkî
Ḥüsnühâ dâru's-selâm

2. *Ġayra enne'l-ḥûra fîhâ*
Ġayrâ mâ yednu'l-enâm
İnne havrâe ḥimâhâ
Ḳad tecellet min ruḫâm

26

Tażmîn

Es-sehvü 'üzrün aleyhi'n-nâsü mecbûlü
Ve'l-'üzrü 'inde kirâmi'n-nâsi maḳbûlü**

---

* Bu kıt'a taştîri A'da vr. 29b'de, C'de ise vr. 2a'dadır. Tercümesi şöyledir:

1 "Bu sarayın toprağı, aranan miski ve Cennetu'l-me'vâyı andırır. Güzelliği ise Dâru's-selâm gibidir."

2 "Ne varki orada insanlara benzemeyen hurîler vardır. Onun korusunda kimselere görünmeyen gelin, mermer gibi parlar."

** Tercümesi şöyledir: "Yanılmak insanların yaradılışında olan bir kusurdur. Mazeret ise şerefli insanlar katında makbuldür."

27

13a Târîh-î Musammat berâ-yı Vilâdet-i Sabiha Sultan*
(Mefûlü / fâilâtün / mefûlü / fâilâtün)

1. Hakân-ı bî-mu'âdil gîtî-sitân-ı pür dil
'Abdülmecîd-i 'âdil Cem-mesned u cihân-bân

2. Şâh-ı serîr-i şevket sultân-ı câh-ı nasfet
Sertâc-ı mülk u millet sahib-kıran-ı devrân

3. Sulbünden oldu bu sâl bir duhter-i şeref-fâl
Zîb-i kımat-ı ikbâl ya'ni Sabiha Sultan

4. Ol gevher-i yegâne verdi safâ cihâne
Ser tâ be-ser zamâne oldu ferîh u şâdân

5. Mânend-i subh-ı sâni tenvîr edip cihânı
Bi'l-cümle bendegânı etdi ferahla handân

6. Dâim Hudâ-yı ma'bud 'ömrünü ede memdûd
Bahtını kıla mes'ud ikbâlini firâvân

7. Târîh-i tâm yazdı Cevdet kulu ferahla
Yümn ü şerefle geldi dehre Sabiha Sultan

Sene 1264

---

* Bu manzûme A'da 33a'de, C'de 9b'dedir.
5 Bu beyit yalnızca C'dedir.
6 Bu beyit yalnızca C'dedir.

28

Târîḫ-i Vilâdet-i Şehzâde Muḥammed 'Âbid*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Dâver-i dârâ ġulâm-ı Skender-i şevket-meʾâb
Şâh-ı Keyḫusrev-nişân u şâh-ı şâhân-ı duhûr

2. Ya'ni ol şâh-ı Süleyman-menḳabet 'Abdülmecid
Aña nisbetle kalır sâir şehân mânend-i mûr

3. Âfitâb-ı 'adli âfâḳa edip neşr-i fürûğ
'Âlemiñ eyyâmı etmekde meserretle mürûr

4. Ṣulb-i pâkinden cihâna geldi bir şehzâdesi
Maṭla'-i şevketden etdi guyiyâ bir meh ẓuhûr

5. Ya'ni şehzâde Muḥammed 'Âbid-i 'âlî-ḥaseb
Maḳdem-i sa'dıyla verdi 'âleme şevḳ u sürûr

6. Ḥabbeẕâ mehpâre-i pâkîze-ṭal'at pür-şeref
Kim cebîn-i pâkidir serçeşme-i ḫurşîd-i nûr

7. Ol bihiştî-rûya dâye olmak içün şüphesiz
Can atar mehd-i zemîne inmeğe cennetde ḥûr

8. Cevdetâ tebrîk içün bu mıṣra'ın târîḫ-i tâm
Kıldı mehd-i 'âlemi Sulṭan Muḥammed pür-sürûr

9. Cevdetâ yazdım iki târiḫ iki mıṣra' ile
Evveli cevher-nis̱âr ikinci tâm u bî-ḳuṣûr

10. Ṭal'at-ı Sulṭan 'Âbid etdi hep eflâḳı şâd 1264
Kıldı mehd-i 'âlemi Sulṭan Muḥammed pür-sürûr 1264

---

* Bu manzûme A'da 33^{b}'de, C'de 10^{a}'dedir.

1 a. ġulâm-ı Skender: cenâb-ı Skender C.
b. Ḫusrev u Şîrîn-liḳâ şâhenşeh-i 'aṣr u duhûr C.

5 a. Ya'ni kim Sulṭan Muḥammed 'Âbid 'âlî-ḥaseb C.
b. şevḳ: ẕevḳ C.

29

Târîh-i Vilâdet-i Sulṭan Muḥammed Burhaneddîn*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Ḫân-ı İskender-ḫaşem ḫâḳân-ı Keyḫusrev-ḥadem
Ya'ni şâh 'Abdulmecîd-i Cem-'alem naṣfet-güzin

2. Mâh-ı gerdûn-ı kerem şâhenşeh-i rûşen-żamîr
Âfitâb-ı re'yi reşk-i nücûm çarh-ı çârumîn

3. Sâye-i luṭfunda ol şâh-ı ḫilâfet-ma'deniñ
Gün be-gün mağrûr olmada dünyâ vü dîn

4. Ṣulb-i pâkinden ḳımaṭ-ı rif'ate basdı ḳadem
Şân ü devlet ile bir şehzâde-i 'izzet-ḳarîn

5. Ḥabbeẕâ şehzâde-i ferḫunde-kevkeb-i mehlikâ
Ya'ni kim Burhâneddin hem-nâm-ı faḫrü'l-mürselîn

6. Tâli'î mes'ûd u 'ömrü ẕevḳ ile memdûd olup
Ola dâim maẓhar-ı elṭâf-ı Rabbu'l-'âlemîn

7. Cevdetâ şevḳ ile yazdım bî-bedel târîḫini
Sa'd ile kondu ḳımâṭ-ı devlete Burhaneddîn

Sene 1265

---

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 16ª'dadır. 5. ve 7. beyitlerdeki "Burhaneddin" kelimesi vezin zarûreti dolayısıyla "Burhan-ı dîn" şeklinde okunacaktır.

30

Târîḫ-i diğer*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)
Cevdetâ bu tâm târîḫi niṭâḳ-ı çarḫa as
Verdi dehre yümn ile Sulṭan 'Âbid nâm u şân

Sene 1264

31

Berâ-yı Vilâdet-i Şehzâde Muḥammed Vâmıḳ**
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Ḥażret-i ḫân-ı Mecîdu'ş-şân kim
Olmamış misli cihanda sâbıḳ

2. 'Adl u naṣfetde kerem-verlikde
Cümle şâhân-ı cihâna fâiḳ

3. Doğdu bir pâk-i güher ṣulbünden
Ki oña mehd-i sa'âdet vâmıḳ

4. Öyle şâhenşeh-i deryâ-kereme
Böyle bir gevher-i yektâ lâyıḳ

5. Âgâh-ı şâh-ı ebed-şevkete de
Ede 'ömr-i ebed iḥsân Ḫâlıḳ

6. Ḫame-i bende-i kemter-i Cevdet
Tâm târîḫini oldu nâmıḳ

7. Mecd u devlet ile dünyâya zihi
Geldi Şehzâde Muḥammed Vâmıḳ

Sene 1266

* Bu târih yalnızca C'de vr. 10b'dedir.
** Bu manzûme yalnızca C'de vr. 16b'dadır.

32

Târîḫ-i berâ-yı Teehhül-i Maḫdum-ı Ṣadr-ı ʻâlî
Aḥmed Bey Efendi*
(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. Cenab-ı ṣadr-ı aʻẓam âṣâf-ı ʻâlî himem yaʻni
Reşîd Paşa ki meşhûr-ı ümemdir luṭf u himmetle

2. Reîs-i meclis-i vâlâ olan ẕât-ı keremkârı
Sezâ kim eyledi mensûb-ı ṣıḥriyyet saʻâdetle

3. O ḫurşîd-i keremdir bu meh-i gerdûn-ı rifʻatdir
Ede Ḥaḳ mesnedinde dâim iḳbâl ile rifʻatle

4. Onuñ maḫdûm-ı vâlâ-gevheri oldu buña dâmâd
Kedersiz ẕevḳini sürsün cihânıñ hep meserretle

5. Zihî maḫdûm-ı vâlâ ḥabbeẕâ maḫdûm-ı bî-hemtâ
Serefrâz-ı zamandır ʻaḳl ile hem ḥüsn-i ḫaṣletle

6. Ḳırân edip iki necm-i saʻâdet burc-ı rifʻatde
Hemân mirât-ı gerdûnuñ yüzü güldü bu sûretle

7. Bu târiḫ ile Cevdet bendesi cevher-feşân oldu
Tezevvüc etdi Aḥmed Bey zihî ʻizz ile devletle

Sene 1266

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 23b'dadır.

33

Mahdûm-ı hażret-i veliyyu'n-ni'am 'Âli Gâlib Paşa efendimiz hażretleriniñ Fâṭıma Sulṭan'a namzedliğiyle meclis-i vâlâya me'muren rütbe-i vâlâ-yı vezâret ve meşîhat aldığına târihdir.*

(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / feilün)

1. Habbezâ devr-i dilârâ-yı Mecîdî ki cihân
Olmada mâide-i şevk u ṭarabla dilsîr

2. Âferîn baht-ı bülendine o hâkanıñ kim
Dem be-dem düşmede re'yine muvâfık takdîr

3. Eser-i tali'-i şâhâne değil mi bu kim
Hâmil-i mühr oña bir böyle hıredmend-i vezîr

4. O felek-mertebe destûr-ı reşîdu'l-vüzerâ
Âṣaf-ı devr u zamân ṣadr-ı Felâṭun-tedbîr

5. Devlete eylediği bunca büyük hizmetler
Olmuş ol mertebe münteşîr u 'âlemgîr

6. Kih-rütbe kalem ıṭnâb-ı makal etse yine
Edemez biñde birin vaṣfını şerh u tefsîr

7. Devlet u dîne yetişdirdi zihî hayr-ı halef
Ki eder şânını hep cümle 'âlem tevkîr

8. Ehl-i dil ehl-i kalem Veysî-i vaṣṣâf-ı rakam
Münşi-i nâdire-güftâr Harîrî-tahrîr -

---

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 24a-24b'dedir.

9. Ṣaḥib-i fażl u ma'ârif 'Ali Gâlib Paşa
Ki edip fażl u kemâlin şeh-i 'âlem taḳdîr

10. 'İzz ile namzed-i Fâṭıma Sulṭan ederek
Eyledi meclis-i vâlâya da me'mur u vezîr

11. Nev-civân gerçi velî ṣıyt-ı kemâl ü hüneri
Olmada 'aks-ber-i endaẖte-i çarẖ-ı es̱îr

12. Lâldir ẖâme-i işkeste zebân-ı medẖinde
Tenkdir vaṣfına pehnâ-yı beyân u ta'bîr

13. Her ne söylense onuñ medḥine dâir azdır
Cevdetâ eyleme beyhûde sevdâ-yı teks̱îr

14. O kerîmu'ş-şiyemin bende-i dîrînesiyem
Düşmez elbet baña da'vâ-yı s̱enâsın taḳrîr

15. Bilir ammâ ki onuñ rif'at-i ḳadr u şânıñ
Ne ḳadar var ise ehl-i dil-i 'irfan-semîr

16. Hemân iẖlâṣ-ı derûn ile anıñ içün
Eyle bir dâşte-i dergeh-i mevlâ-yı Naṣîr

17. Saklaya maḥfaẓa-i ḥıfẓ-ı ilâhîsinde
Gevher-i zât-ı kerîmânesini Rabb-i Ḳadîr

18. Eşk-i şâdî ile cevher saçarak eṭrâfa
Beyt-i târîẖini bu şevḳile etdim taḥrîr

19. Namzedlik ile Sulṭan'a 'Ali Gâlib Bey
Oldu fevz u kerem-i Rabb-i Kebîr ile vezîr

Sene 1267

34

14a Ġazel-i Mülemma'*

(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)

1. O şehsüvâra ki sertâc ola bu Avrupa saç
Sezed begîred eger ez-diyâr-ı Mıṣr ḫarâc

2. O mehliḳâya bütün ḫalḳ müşterî ammâ
Ki ez-metâ'-ı viṣâleş hemî sitâned bâc

3. Ciğerde tîğ-i nihânıñ ne yâreler açdı
Diger be-tîg keşîden-i tû nistî muhtâc

4. Nigâhın etse ne gam şerḥa şerḥa sînemizi
Dehed muferraḥ la'let be-raḥm-ı ġamz-ı 'ilâc

5. Hevâ-yı zülfüdür aḳṣâ-yı ârzû Cevdet
Sevâd-ı ṭurra-ı 'Âbid merâ şeb-i mi'râc

---

* Bu gazel A'da vr. 3a'dadır.

1 b. Mısırdan haraç almak ona yakışır.

2 b. Kendisine gelen maldan vergi alıyor.

3 b. Artık sen kılıcını çekmeye muhtaç değilsin.

4 b. Dudakların ferahlık verir, bakışların ilaçtır.

5 b. Abidin kâkülünün siyahlığı bana miraç gecesi gibidir. Bu beyit için bk. Belâgat-ı Osmaniye, s. 179.

35

(Müstefilâtün / müstefilâtün)*

1. İklîm-i Mıṣr'a oldu sezâ kim
Ḥaḳḳıyla vâlî 'Abbas Paşa

2. Ol mihr-i devlet çarḫ-ı sa'âdet
Burc-ı 'inâyet destûr-ı yektâ

3. Yûsuf-şiyemdir nîl-keremdir
Mıṣr-himemdir yok oña hemtâ

4. Naẓm ile vaṣfı temrîr olunmaz
Mis̱li bulunmaz bir ẕât-ı vâlâ

5. İstanbul'a teşrîfiyle verdi
Yümn u sa'âdet bî-ḥadd u iḥṣâ

6. Her bâr etsin baḫtını mes'ûd
Vaṣfını maḥmûd Rabbu'l-berâyâ

7. Yazdı ṣafâ-yı ḳalb ile Cevdet
Bu beyt ile bir târîḫ-i zîbâ

8. Oldu zihî ki yümn ile ḥâkim
İklîm-i Mıṣr'a 'Abbas Paşa

---

* Bu manzûme yalnızca C'de vr. 15a'dadır. Çizilerek iptal edilmiştir.

36

15a 'Abbas Paşa'nıñ Mıṣır valîliğine*

Târîḫ

(Müstefilün / Feûlün / Müstefilün / Feûlün)

Cevdet ziḫî şâyândır taḥsîne bu tarîḫ-i tâm
'Abbas Paşa vâlî-i Mıṣr oldu fevz-i Ḥaḳ'la

Sene 1265

37

Târîḫ-i berâ-yı lıḥye-küşâden-i Neş'et Bey**

(Müfteilün / Feilün / Müfteilün / Feilün)

1. Neş'et Bey'in lıḥye-i pâki çıkıp rûyine
Ehl-i diliñ neş'esin eyledi maḥv u tebâh

2. Girdi siyeh-câme-i mâteme ruhsâresi
Hüzn ile üftâdeler hep giye s̱evb-i siyâh

3. Ka'be-i ruḫsârına sanki asılmış gibi
Nûr-ı siyehden serâ-perde-i ṣun'-ı ilâh

4. Söyledi Cevdet teessüf ile târîḫini
Çıkdı o ḫaṭṭ-ı siyeh neş'mizi bozdu âh

Sene 1266

---

* 1265 yılında Mısır vâlisi olan Abbas Hilmi I için yazılan bu târîh C'de vr. 15a'dadır.

** Cevdet Paşa'nın kayınbirâderi Neş'et Bey için yazdığı târîh A'da vr. 34a'da, C'de vr. 23 b'dedir.

38

'Ali Gâlib Paşa'nıñ vezâret ve ṣıhriyyetine*
(Mefâîlün / Mefâîlün / Mefâîlün / Mefâîlün)

Sürûr u şevḳ ile Cevdet oku bu tâm târîhi
'Ali Paşa vezîr u 'izz ile Sulṭan'a ṣıhr oldu

39

15b Ṭrablusgarb'da inşâ olunan hastahâne için
Târîh**
(Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilün)

1. Ḥażret-i 'Abdulmecîd Hân kim vücûd-ı şevketin
Dâimâ luṭfuyla Ḥaḳ maḳrûn-ı ṣıḥḥat eyleye

2. Hastahâne yapdı luṭfen askerîne Ḥaḳ dahi
Her kederden dâim iḥsân-ı selâmet eyleye

3. 'Ömr u şân u şevketin efzûn edip Ḥaḳ dâimâ
Sâyesinde böyle 'âlem istirâḥat eyleye

4. Cevdetâ ṭarz-ı du'â üzre iki târîh-i tam
Söyledim Allah maḳrûn-ı icâbet eyleye

5. Dâr-ı ṣıḥḥat yapdı iḥsânıyle cünde pâdişâh 1269
Asker-i İslâm'a Ḥaḳ iḥsân-ı ṣıḥḥat eyleye 1269

---

* 'Ali Gâlib Paşa için söylenen târih A'da vr. 34b'de; C'de vr. 24b'dedir.

** 'Ṭrablusgarb'da yapılan hastahane için yazılan târîh A'da 34b'dedir.

40

Ṭrablusgarb'da binâ olunan Topçu Kışlasının târîḫidir.*
(Müstefilün / müstefilün)

1. Sulṭânu'l-İslâmi benâ
Mîn luṭfihi hażâ'l-binâ

2. 'Abdu'l-mecîdi'l-mübteḳâ
Fî külli emrin raḥibenâ

3. Sulṭânuna'l-ġâzi'l-ḳaviyy
El-a'ẓami fîmâ ye'tenî

4. 'Adlün şefîḳun mün'imun
Envâ'u ḫayri aḥsenâ

5. Ve'hve imâmu'l-müslimîn
El-ferdu fî ḥaḳḳı's-ṣenâ

6. Ẓıllun ẓalîlun li'l-verâ
Şemsun bi-eflâki's-senâ

7. Min seyfihi efnâ'l-a'dâ
Elṭâfuhu 'ammet lenâ

---

* Bu târih yalnızca C'de vr. 26a'dadır. Tercümesi şöyledir:
1 "İslâm Sultanı lutfundan bu binâyı yapmıştır."
2 "Dâima Abdulmecîd, yaptığımız herşeyi hoş karşılamıştır."
3 "Gâzi Sultanımızın karar verdiği işler konusunda irâdesi kuvvetlidir."
4 "En güzel hayır çeşitlerini ihsân eder, âdildir ve şefkatlidir."
5 "Övgü hususunda da eşsizdir. O müslümanların lideridir."
6 "Devamlı gölgesi olan bir ağaç gibidir. Feleklerde parlayan güneştir."
7 "Onun kılıcından düşmanı Allah yok etmiştir. Lutfu hepimizedir."

8. A'lâ ledeyhi ḳıyemu
İ'lâmu şer'in a'lenâ

9. Enşee lî-cündi't-ṭubciye
Meşten menî'an emtenâ

10. Târîḫun emlâ Cevdetün
Yetlûhu cündün bi'l-finâ

11. Hellâ bina Sultânuna
'An cûdihi'l-meştâ benâ

Sene 1272

---

8 "Onun katında, bildirilen şerîat değerleri yüceldi."
9 "Topçu askerine sağlam bir kışla yaptırdı."
10 "Askerin avluda okuduğu târîh, Cevdet'in yazdığı tarihtir."
11 "Yüce sultanımız, cömertliğinden bize bu kışlayı yaptı."

41

Bu dahi[*]
(Failâtun / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1.	Ḥażretu's-sulṭâni mebsû-	ṭu'n-nedâ 'Abdülmecîd
2.	Eṣbaḥa'n-nâsu ve emsâ	minhu fi'ş-şükri'l-mezîd
3.	Ḳad benâ dâre devâin	ceyyidin tevve cedîd
4.	Sâlimen'askeruhu min	külli mâ yeblî'l-'abîd
5.	Felehu ḥukmün 'arîzu'l-	bisâṭi ve'l-bâ'i'l-medîd
6.	Cevdetun erraḫahu min	cevheri'l-beyti'l-ḳaṣîd
7.	Eşkürû beyte şifâin	ḳad benâ 'Abdülmecîd

Sene 1269

* Bu manzûme A'da vr. 35a'da, C'de 25a'dadır. Tercümesi şöyledir:
1 "Cömertliği çok iyi bilinen Hazret-i Sultan Abdulmecîd'e"
2 "İnsanlar sabah-akşam çokça teşekkür ettiler."
3 "Tamamen yepyeni güzel bir hastahâne yaptırdı."
4 A'da yok. "Ordugâhı insana zarar veren herşeyden uzaktı."
5 A'da yok. "Onun kudret kolu uzundur, geniş bir sahaya hükmediyor."
6 "Cevdet ona beytu'l-kasîd cevherinden târih düşürdü."
7 "Abdûlmecîd'in yaptırmış olduğu bu hastahane için ona teşekkür edelim."

42

16a Sa'deddin Efendi'niñ meşîhatına
Târih*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Cevherîn târîh ile tebrîk eyle Cevdetâ
Câh-ı fetvâ şâni-i Sa'd ile buldu revnakın

Sene 1275

43

Sultan 'Abdülazîz'in culûsuna
Târih**
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Taht-ı 'âlî-baht-ı 'Osmânî'yi teşrîf eyleyip
Devlete verdi yeniden tâb u fer 'Abdülazîz

2. Mesned-ârâ-yı hilâfet âb-ı rû-yı saltanat
Hażret-i Hakân-ı memdûhu's-siyer 'Abdülazîz

3. Makdem-i sa'diyle baht-ı tahtı bîdar
Dâver-i şâhib-kırân-ı dâd-ger 'Abdülazîz

4. İşte ümmîd-i terakkî şimdi geldi devlete
Tâze can verdi cihâna ser-teser 'Abdülazîz

5. Şark u garba hükm-i hikmet-zâsını kılsın revân
Pâdişâh-ı şehr-i yâr-ı bahr u berr 'Abdülazîz

6. Cevdetâ tenvîr eder âfâkı bu târîh-i tâm
Verdi evreng-i cihândâriye fer 'Abdülazîz

Sene 1277

---

* Sa'deddin Efendi'nin müşîhatına düşürülen târîh A'da vr. 35a'dadır.

** Sultan 'Abdul'azîz'in culûsuna düşürülen târih A'da vr. 37a'dadır. 3. ve 4. beyitler yalnızca *Tezâkir*, II, s. 143'tedir.

44

16b Ġazel*
(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)

1. Mütâlâ'amca baña ḫoş göründü 'âlem-i râḥ
Ki ehl-i ġuṣṣadan âzâdedir mesâ vü ṣabâḥ

2. Gelirse bezm-i ḥarâma eğer o zâhid-i ḫuşk
Olur fedâ hep ehl-i ṣafâ da nefyi mübâḥ

3. Yeter bu nâz u tegâfül ḳadeḥ ver ey sâḳî
Bahar mevsimidir hem de sâl-i ṣulḥ u ṣalâḥ

4. Seyâhat ehli eder iktibâs-ı nûr-ı şeref
Bu şevḳle dolaşır çarḫı mâh olup seyyâh

5. Nedîm'e gerçi sezâdır lâṭife-gû olmak
Yakışmaz ehl-i kemâl u vaḳâra farṭ-ı mizâḥ

6. Çeker miyim feleğiñ imtinânını Cevdet
Fuâd Efendi edince suâlimi incâḥ

* Bu gazel A'da vr. 3b'dedir.

45

(Mefûlu / fâilâtü / mefâîlü / fâilün)*

1. Verdi ucuzca bûseye hatt-ı 'izâr narh
Kâlâ-yı vaşla sen de kes ey şîvekâr narh

2. Çıkdı şarâb-ı lebleriñ âteş bahâsına
Yakdıñ cihânı eyledi hadden güzâr narh

3. Çok bî-hüner 'azîz u hüner-mend hor olur
Vermez felek bu sûk-ı cihâna yarar narh

4. Verdim bütünce vârımı bir nîm gamzeñe
Olmaz bütün nigâhıña cân-ı hezâr narh

5. Cevdet de müşterî geziyor nakd-i cân be-kef
Söyle nedir visâline ey meh-'izâr narh

* Bu gazel yalnızca A'da vr. 4a'dadır. Çizilerek iptal edilmiştir.

46

17a Tahmîs-i Ġazel-i Şeyhulislâm 'Arif Hikmet Bey
Harfu'd-dâl*
(Müstefilâtün / müstefilâtün)

1. Her ebr-i dil guher ne-dâred
Her şah be-dûş ber-ne-dâred
Her hâm hevâ be-ser ne-dâred
Her saht-ı heves hüner ne-dâred
Her seng-i be-dil şerer ne-dâred

2. Ey peyk benâme çün derâyî
Efzûn konı ġam-ı cüdâyî
Kender reh-i 'ışk u mübtelâyî
Cüz yâd-ı firak âşinâyî
Kâşıd haber diger ne-dâred

3. Şubh talebem ne-buved lâmi'
Kin baht-ı siyah buved mâni'
Hûn şud çu şafak zi-dîde sâtı'
Şad ceyb derîdeem zi-tâli'
Şâmem haber ez-seher ne-dâred

---

* Bu manzûme A'da vr. 5a'da "Tahmîs-i Ġazel-i Şeyhulislam 'Ârif Hikmet Bey" başlığı altındadır. Ârif Hikmet Bey'in gazeli için bk. Şeyhulislâm Ârif Hikmet Bey, *Dîvân-ı Hikmet*, İstanbul 1283, s. 89-90. Tercümesi şöyledir:

1 "Her bir gönül bulutunda inci olmaz
Her dal sırtında meyve olmaz
Her ham kişinin başında kavak yeli olmaz
Her çok isteyende sanat olmaz
Her taşta alevli bir gönül olmaz."

2 "Ey haberci, ne vakit benim mektubumu getirirsen
Ayrılık kederimi arttırırsın
Aşk ve kapılma yolunda
Sâdece ayrılık gamı âşinâdır
(Bundan böyle) habercinin haberi yok."

3 "Sabahı isterim aydınlık olmaz
Bu kara bahtım buna engel oluyor
Gözden fışkıran kan şafak gibi oldu
Talih için bin cep paralamışım
Akşamımın seherden haberi yok."

4. 'Aşık ki şeved zi bî-hod-i mest
Şûyed zi-heme cihâniyân dest
Ez-ışk-ı şerâre bordeş cest
Zâhid dil-i tû ne câ-yı 'ışkest
Her seng-i siyeh şerer ne-dâred

5. Dil hayf be-'ışk an bütem reft
'Omrî be-hevâ-yı sûretem reft
Rûşen guherî be-hasretem reft
'Omr-ist nefes be-hayretem reft
Âyine cüz in hüner ne-dâred

6. Der râh-ı fenâ be-derd u ġam bâş
Bâyâd zi-hûş dem be-dem bâş
Biydar çü şem'-i subhdem bâş
Âmâde-i menzil-i 'adem bâş
İn reh haber ez-sefer ne-dâred

7. Üftâde be-pâ-yı tust Cevdet
Bî-pâ vu serest ez-hevâyet
Ya hâhiş-i rişte-i visâlet
Ġaltîde çü guherest Hikmet
Der râh-ı tû pâ vu ser ne-dâred

---

4 "Âşık kendini kaybederek mest olur
Bütün dünyâlıklardan elini yıkar
O aşktan kaynaklanan kıvılcımı götürdü
Zâhid senin gönlünde aşka yer yoktur
Her siyah taşın kıvılcımı olmaz."

5 "Heyhat o sevgilinin aşkıyla gönül gitti
Bir ömür suretimin aşkıyla gitti
Parlak bir inci hasretimle gitti
Ömür bir nefesdir hayretimle gitti
Aynada bu sanattan başkası yok."

6 "Fena yolunda derdli ve gamlı ol
Zaman zaman güzeli yâd et
Sabah mumu gibi uyanık ol
Yokluk menziline hazır ol
Bu yolun seferden haberi yok."

7 "Cevdet vuslat ipi ricâsıyla
Elsiz ayaksız senin ayağına düşmüştür
Senin yolunda elsiz ayaksız
Hikmet cevher gibi yuvarlanmıştır."

47

17b Ġazel*

(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

1. Ye's âteşine yanmaz ise dâne-i ümmîd
Cennet görünür âdeme virâne-i ümmîd

2. Ger ye's ẖumârın verecek ise soñunda
Evvelce şikest olsun o peymâne-i ümmîd

3. Her kârı döner idi 'Arab saçına dehriñ
Ger etse ıṣlâḥ oñu şâne-i ümmîd

4. Gül mevsimi geldi geçiyor mürde-dilâna
Açılmadı ḥâlâ der-i kâşâne-i ümmîd

5. Biz düşmez idik dûzaẖ-ı endîşeye ammâ
Ḥırṣ âteşi etdi bizi pervâne-i ümmîd

6. Sevdâ-yı lebiñ terk ile dil kâküle düşdü
Bağlansın o zencîre bu dîvâne-i ümmîd

7. Derd-i sere bâdî değil eflâk bizi
Hep eyledi sergeşte-i ẖumẖâne-i ümmîd

8. Cevdet ne kadar çekse ẖumarın yine 'âlem
Elbette olur rehrev-i meyẖâne-i ümmîd

---

* Bu gazel A'da vr. 4b'dedir.
3 a. dehriñ: dehrin A.
6 a. lebiñ: ruẖın A.
7 Bu beyit A'da yoktur.

48

18a Ḥarfu'ẕ-ẕâl*

19b (Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)**

1. Ẓan etme hemân çehre-i zerdimde es̱er var
Hicrân eleminden dil-i zârımda neler var

2. Ey bâd-ı ṣabâ uğramaz olduñ bu diyâra
Gel söyle Stanbul ṭarafından ne ẖaber var

3. Var ḥâl-i perîşânımı 'arz eyle o yâre
Zîrâ o ṭarafdan ne gelir var ne gider var

4. Taḳrîr edemem sûz-ı dil ü derd-i derûnum
Söyletme beni ẖâṭır-ı zârımda keder var

5. Yok ḥâlimi 'arz eylemeğe tâb u tüvânım
Cevdet ser-i şûrımda bu dem derd-i sefer var

---

* B'de bu başlık altında şiir yazılmamıştır.

** Bu gazel A'da vr. 9b'dedir. Çizilerek iptal edilmiştir.

1 a. Ẓan etme çehre-i zerdimde es̱er var A. Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 69.

2 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 100.

3 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 100.

4 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 69 ve 107.

5 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 69 ve 104.

49

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Olmuşam ol rütbelerde dâğdâr-ı intiẓâr
Sînem oldu ser-te-ser bir lâle-zâr-ı intiẓâr

2. Dil tef u tâb-ı hevâ-yı Mıṣr ile bî-tâb iken
Oñu da billah unutdurdu bu nâr-ı intiẓâr

3. Sen getir bâri Stanbul'dan ḥavâdis̱ ey ṣabâ
Cânıma kâr etdi zîrâ rûzigâr-ı intiẓâr

4. Goñceyi koklar yine feryâdı kesmez 'andelîb
Bağrına batmış gibi onuñ da ḫâr-ı intiẓâr

5. Dîde-dûzem öyle kim Cevdet peyâm-ı 'avdete
Çeşmime kendi müjemdir ḫâr-ı zâr-ı intiẓâr

---

5 Bu beyit *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 45'te örnek verilmiştir.

50

20[a] 'Ârif Ḥikmet Bey Efendi'nin Ġazeline Naẓîre*
(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. Göçüp geçmişse de ehl-i ṣafânın nâmı kalmışdır
Cem'iñ bezm-i cihanda bunca yıllar câmı kalmışdır

2. Nigâhı mest ammâ neş'e-i ḥüsnü geçip şimdi
Melâḥat bezminiñ ancak acı bâdâmı kalmışdır

3. Cihandan ferş-i himmet tay olunmuşdur faḳaṭ ḫalḳıñ
Dilinde Ḫâtem'in efsâne-i in'âmı kalmışdır

4. Ṣafâsı kalmamış bu ṣayd-gâh-ı 'âlemin ancak
Hevâ-yı câh nâmında kuru bir dâmı kalmışdır

5. Esîr-i fırṣat olma kim nice bâlâ-rev-i iḳbâl
Uçup hayli per-i naḫvet ile encâmı kalmışdır

6. Gümüş servi temâşâ etsin ol meh baḥr-i eşkimde
Gözümde çün ḥayâl-i ḳad-i sîm-endâmı kalmışdır

7. Ne Cem kaldı ne câmı neş'esi var bezm-i 'âlemde
Faḳaṭ sâḳîlerin resmîce bir ibrâmı kalmışdır

8. Yemiş içmiş selef bezm-i süḫandan şimdi aḫlâfa
Tenaḳḳul etmeğe es̱mâr-ı naẓmıñ ḫâmı kalmışdır

---

* Bu gazel A'da vr. 9[a]'dadır. Şeyhulislâm Ârif Hikmet Bey'in
"Nigâh-ı mestiniñ ne tâb ne ârâmı kalmışdır
Tenaḳḳul etmeğe işkeste dü bâdâmı kalmışdır" matlâ'lı gazeline nazîredir. Bk. Şeyhulislâm Ârif Hikmet Bey, *Dîvân-ı Hikmet*, İstanbul 1283, s. 145.

1 Bu beyit için bk. Ziyâ Paşa, *Harâbât*, İstanbul 1292, s. 74.

5 Bu beyit A'da yoktur.

9. Benim naẓmımda yok evvelki Cevdet ṭab'ımıñ ancak
Reh-i ḥikmetde pûyân olmağa iḳdâmı kalmışdır

10. O faḫr-ı câh-ı fetvâ 'Arif-i ḥikmet-şinâs-ı 'aṣr
Ki medḥiñ etmedin bir ferd-i müsteṡnâ mı kalmışdır

11. Hüner-mend-i eslâfı geçip naẓm ile inşâda
Yanında Ṣâib u Vaṣṣâf'ın ancak nâmı kalmışdır

10 Bu beyit A'da yoktur.
11 Bu beyit A'da yoktur.

51

20b (Mefûlü / mefâilü / mefâilü / feûlün)

1. Gîsuları gerçi dile zencîr-i cünûndur
Sevdâ-yı bahâr-ı h̲aṭṭı bilmem ne füsûndur

2. Sen gerçi ġazâl-i ḥarem-i cânsın ammâ
Serpençe-i ʻaşkıñda pelengân zebûndur

3. Perverde-i nâz etmek içün mürg-i h̲ayâliñ
Sînem ḳafes u dâne süveydâ-yı derûndur

4. Ṣad dâġ-ı cefâ ile tenim oldu çerâġan
Her lâle-i çeşmim oña fevvâre-i h̲ûndur

5. Perçem gibi yâr atdı omuzdan bizi ey dil
Bilmem naẓarı böyle niçün ʻâşıḳa dûndur

6. H̲âk-i ḳadem-i Mevleviyân olalı Cevdet
Âs̲âr-ı ney-h̲âmesi iʻcâz-nümûndur

52

(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)*

1. Ḳalemrev-i dile dânâ gider gezer de gelir
Yerinde rehrev-i ma'nâ gider gezer de gelir

2. Garîb olan bârgehiñ ḫâk-i kûyine her gün
Vaṭan vaṭan deyû cânâ gider gezer de gelir

3. Şikâr-ı dâne-i ḫâl-i lebiñ olan âdem
Cinâna varsa da faraża gider gezer de gelir

4. Uyup hevâsına lâbüd giden Stanbul'dan
Yine çü geşti-i deryâ gider gezer de gelir

5. Vaṭanda seyr ile devrân edenler eflâke
Miṣâl-i ḥażret-i Monlâ gider gezer de gelir

6. Lebîb'e peyrev olup esb-i ṭab'ımız Cevdet
Diyâr-ı bâṭına gûyâ gider gezer de gelir

---

* Bu gazel A'da vr. 14a'da, "Tanzîr-i gazel-i Lebîb Efendi" başlığı altındadır.
2 Bu beyitte "olan" kelimesi çizilmiştir.
3 Bu beyitten sonra yazılan iki beyit, okunamayacak şekilde karalanmıştır.
5 b. monla: molla A.

53

21a 'Ârif Hikmet Bey Efendi'nin Gazeline Nazîre*

(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. O şuhuñ dîde-i meygûnu sanma 'işret etmişdir
Hemân 'uşşâk kanın içmeyi bir 'âdet etmişdir

2. Göñül eğlencesi tıfl-ı sirişkimden olup dilgîr
O âhu-peçe merdüm-zâdelerden vahşet etmişdir

3. Olur şebnem gibi revnak-tırâz gülşen-i meclis
O kim ahbâb içinde terk-i vaż'-ı külfet etmişdir

4. Bu şûret 'âleminde kesret-i timsâle aldanmaz
O kim dil-hânesin mir'ât-ı sırr-ı vahdet etmişdir

5. Gubâr-ı hattı gelip 'âyine-i ruhsâr-ı dildâre
Siyeh rûzân-ı 'aşkı dîde-dûz-ı hayret etmişdir

6. Tenezzül 'ayn-ı rif'atdir onuñçün şun'-i Yezdânî
Makâm-ı kâkülü bâlâ-yı çeşm-i 'izzet etmişdir

7. Gurûr-ı 'afv-ı 'âlî-i Hudâvendî ile Cevdet
Reh-i hikmetde küstâhâne nazma cür'et etmişdir

8. Cenâb-ı Şeyhulislâm 'ârif-i esrâr-ı hikmet kim
Hüner-perverliği kendüye vaż' u 'âdet etmiştir.

---

* Bu gazel A'da vr. 8a'dadır. Çizilerek iptal edilmiştir. Bu gazel 'Ârif Hikmet Bey'in
"Leb-i gülgûnı yâriñ nûş-ı câm-ı 'işret etmişdir
Soruldukça onuñçün keşf-i râz-ı haclet etmişdir" matlâ'lı gazeline nazîredir. Bk. Şeyhulislâm Ârif Hikmet Bey, *Dîvân-ı Hikmet*, İstanbul 1283, s. 136-137.

2 Bu beyit çizilmiştir.

5 Bu beyit çizilmiştir.

6 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 65.

7 a. hudâvendî: keremkârî A.

54

Bursa'da iken müsteşâr-ı ṣadr-ı 'âlî Fuâd Efendi ile müştereken söylenmişdir.*

(Fâilâtün / mefâîlün / fâilâtün / mefâîlün)

1.	Dîde fevvâre dil-î zâr suyuñ bâşıdır	Cevdet
	Bu Teferrüc'de akan gözlerimin yâşıdır	Fuâd
2.	Sîm-bâzûların andıkca Gümüşsuyu'nda	Fuâd
	Gözlerim sanki Burûsa'da Pınarbâşıdır	Cevdet
3.	Der-i dükkânçe-i vaṣlında kumaşcı peçeniñ	Cevdet
	Pister-i râḥat-ı 'âşıḳ eşiği tâşıdır	Fuâd
4.	Kaplıca suyu gibi âteş-i seyyâle-i eşk	Fuâd
	'Âşıḳıñ bak eṣer-i âh-ı şerer-pâşıdır	Cevdet
5.	Ulucâmi'deki miḥrâbı ne yapsın 'âşıḳ	Cevdet
	Ḳıble-i vaḥdet oña yâriñ iki ḳâşıdır	Fuâd
6.	Reh-i nâ-refte Burûsa'da açıp kilk-i	Fuâd
	Bendesi Cevdet onuñ peyrev u yoldâşıdır	Cevdet

* Bu gazel A'da vr. 11a'dadır. Şiirin başında şu açıklama vardır: "Ṣadr-ı 'aẓam müsteşârı Fuad Efendi (Fuâd Paşa) ile berâber Bursa'da iken Teferrüc nâm mesîrede bir su başında idik. Suların şarıltısı silsile-i efkârı bozub naẓm-ı eş'âra mâni' olurmuş derler. Li-ecli't-tecrübe tabi'atlarımıza zor iderek bir gazel söyleyelim deyip bu ġazel-i müştereki söylemiş idik."

55

21b (Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)*

1. Añılsın yâr ile hem-pâ-yı seyrân olduğum yerler
O luṭf etdikçe ben maḥsûd-ı yârân olduğum yerler

2. Tüter dâim gözümde ḥaşre dek ḫulyamdan çıkmaz
O şuḫuñ âteş-i rûyiyle sûzân olduğum yerler

3. Akıp cûlar gibi çağlar sirişkim yâda geldikçe
Gezîp ol serv-i ḳâmet ile ḫandân olduğum yerler

4. Baña sünbül gerekmez ḫâṭıra geldikçe ey gül-rû
Seniñ sevdâ-yı zülfüñle perîşân olduğum yerler

5. Baña bâğ-ı iremden dahi yeğdir ol semen-bûyuñ
Temâşâsı ile bî-ṣabr u bî-sâmân olduğum yerler

6. Tecellîḫâne-i ḫulyâda kaldı Cevdetâ ancak
Bakıp mir'ât-ı ruḫsârına ḥayran olduğum yerler

---

* Bu gazel A'da vr. 12a'dadır.
6 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 51.

56

(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)*

1. Añılsın yâr elinden câm-ı mey nûş etdiğim demler
Neşâṭ-ı vaṣl ile dehri ferâmuş etdiğim demler

2. Añılsın bâri şimdi bizim yârân Stanbul'da
Boğaziçinde mevc-i mey gibi cûş etdiğim demler

3. Baña zindân olur Mıṣr'ın sarâyı yâda geldikçe
O Yûsuf-ḥüsnü ḥasretle derâğûş etdiğim demler

4. Ḥarâm olmaz mı zevḳi Ümm-i Dünyâ'nıñ añıldıkça
Dil-i râzı o Rûmî -peççeye dûş etdiğim demler

5. 'Aceb gülşende olsun ḫâṭır-ı aḥbâba gelmez mi
Hezârı âh u feryâdınla ḫâmûş etdiğim demler

6. Tararken ṭurrasın yâdına gelsin bâri canânıñ
O sevdâ ile 'aḳlım ḫâne-berdûş etdiğim demler

7. Meğer sermâye-i şâdî imiş kû-yı dilârâda
Sirişkim naḳdini ḫâk ile mağşûş etdiğim demler

---

* Cevdet Paşa'nın Mısır'da can sıkıntısı ile söylediğini belirttiği bu gazel (bk. Tezâkir, IV, s. 59) A'da vr. 13a'dadır.

3 Bu beyit çizilmiştir.

5 A'da üçüncü beyittir.

6 A'da ikinci beyittir.

7 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 82.

8. Añıp Istanbul'u feryâdım ile eylerim âhenk
Burada 'ud u ḳânun perdesin gûş etdiğim demler

9. Sirişk-i âlimi gör bâri ẓâlim yâdıña gelsin
Seniñ şevḳ-i lebiñle h̲ûn-ı dil nûş etdiğim demler

10. Gelince yâda Cevdet ağlarım ṣadr-ı keremkârın
Der-i lûṭfunda ekdârı ferâmûş etdiğim demler

11. Reşîd Paşâ-yı deryâ-dil ki Nîl-âsâ akar eşkim
Gelip yâda mey-i feyżî ile cûş etdiğim demler

12. Ṣafâ-yı mevsim-i Şemmu'n-nesîm Mıṣr'a râciḥdir
Düşüp pâyine pûs-i h̲âk-i pâpûş etdiğim demler

13. Akar mânende-i Nîl eşk-i çeşmim yâda geldikçe
O Yûsuf ṭal'ati Cevdet derâġûş etdiğim demler

---

8 Bu beyit çizilmiştir.
9 Bu beyit A'da beşinci sıradadır.
10 Bu beyit çizilmiştir.
11 Bu beyit A'da yoktur.
12 Bu beyit çizilmiştir.

57

22a Tahmîs-i Gazel-i Hoca Fehîm*

(Mefâîlün / feilâtün / mefâîlün / feilün)

1. Seherde bâd-ı şabâ müjde-i hâra gider
Hezâr-ı zâr ile bülbül de gonce-zâra gider
Birer hayâl ile herkes birer kenâra gider
'Ale'ş-şabah cihân halkı kâr u bâra gider
Belâ-keşân-ı muhabbet de kûy-ı yâre gider

2. Devâ-yı dâdımıza olmazsa lâle-gûn-ı sirişk
Sevâd-ı dîdemiz ey dil olur zebûn-ı sirişk
Olur mu bezm-i hevâda şafâ bi-dûn-ı sirişk
Kebâbı laht-i ciğerdir şarâbı hûn-ı sirişk
Müretteb 'işret edenler bizim diyâra gider

3. Gelince zîb-i zenahdâna nev hatt-ı cânân
Cihân olur Kızıl Elma'ya dek Frengistan
Oturdu bâle hayâl-i 'izâr ile kara kan
Humâr-ı bâde-i 'aşkıñ çeken siyeh-mestân
Hevâ-yı la'l-i lebiñle Kızıl Hişâr'a gider

4. Berâ-yı dağdağa-i devr-i dûn etme cedel
Ki hep fuşûlü teselsül-ırâz-ı tûl-i emel
Eder müşâdere şartınca cân u câhı ecel
Gider seniñle berâber cezâ-yı cins-i 'amel
Nukûd u malı kıyâs eyleme mezâra gider

5. Karîn-hân-ı 'inâyet olur mu şâdık olan
Şehâdet uşbu'i dendân yer muvahhid iken
Rumûz-ı vahdeti ketm eyle Cevdet açma dehen
Bu dâr içinde Fehîmâ kelâm-ı hakkı diyen
Mişal-i hazret-i Manşûr pâyidâra gider

---

* Bu manzûme çizilerek iptal edilmiştir. Cevdet Paşa Tezâkîr IV s. 23'de ikinci mısradaki "zâr ile" ifâdesinin galat olduğunu, doğrusunun "zârî ile" olması gerektiğini, ancak bunun da vezne uygun olmadığını, dolayısıyla bu şiiri divanından "tayy" ettiğini söylemektedir.

58

Tahmîs-i Gazel-i Şeyhulislam 'Arif Hikmet Bey*
(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. Ciğerde gerçi zahm-ı çeşm-i hûn-âşâmı kalmışdır
O mest-i nahvetiñ de hüsnünüñ encâmı kalmışdır
Melâhat bezminiñ mahmurluk hengâmı kalmışdır
Nigâh-ı mestiniñ ne tâb u ne ârâmı kalmışdır
Tenakkul etmeğe işkeste bir bâdâmı kalmışdır

2. O rütbe derd-i ser çekdim bu bezm-i rezm-i 'âlemden
Ki göñlüm ürker oldu şimdi ism u resm-i 'âlemden
Safâ maslûb olmuş bezm-i germâ-germ-i 'âlemden
Bisât-ı neş'e-i Cem tayy olunmuş bezm-i 'âlemden
Hemân bu kubbe içre bir tanîn-i câmı kalmışdır

3. Vücûd-ı ehl-i cûdı kezâlik merg etse de imhâ
Mübârek dâsıtânı 'âlemi eyler yine ihyâ
Nice ehl-i kerem geçmiş ki nâmı söylenir hâlâ
Ecel tay eylemiş tomâr-ı 'ömr-i Hâtem'i ammâ
Eyâdî-i cihânda defter-i in'âmı kalmışdır

4. Teneffüs kûşesi yokdur bu beyt-i târ-ı dünyânıñ
Tahassür revzenidir rahnesi dîvâr-ı dünyânıñ
Pes u pîşiñ gözet altında kalma bâr-ı dünyânıñ
Der u dîvârı gitmiş köhne resm-i dâr-ı dünyânıñ
Felâket-rîz u mâil bir muzahref bâmı kalmışıdır

---

* Bu manzûme A'da vr. 10a-10b'dedir. Ârif Hikmet Bey'in gazeli onbir beyit olup sekiz beyti tahmis olunmuştur. Bk. Şeyhulislâm Ârif Hikmet Bey, *Dîvan-ı Hikmet*, İstanbul 1283, s. 145.

22b

5. Sakın iḳbâline aldanma olma ḥazımdan ḫâlî
Cihânıñ bir ḳarâr üzre gider mi hiç bir ḥâli
Ḫumârı neş'esin idbârı iḳbâlin olur tâlî
Nice ẕû-naḫvetiñ esb-i serîu's-seyr-i iḳbâli
Tarîḳ-i gam-refîḳ-i câhda encâmı ḳalmışdır

6. Beni giryân eden ẓan etme bir beyhûde ḫulyâdır
Sirişk-i çeşmime bâiṡ ne ḫulyâdır ne ru'yâdır
Çemende olsa da dil-i çağlar câ-yı temâşâdır
Mecârât-ı sirişkim cûy ile ẓan etme bî-câdır
Ḫayâlimde o şûḫuñ ḳadd-i sîm-endâmı kalmışdır

7. Yemiş evvel gelenler naḫl-i naẓmıñ meyve vü bârın
Mecârî-i ḫayâlin çiğnemişler hep çemen-zârın
Derip devşirmiş eslâf-ı ḥikem-pîrâ bütün vârın
Muḳaddem çîre-destân çîde etmiş puḫte eṡmârın
Meżâmîniñ riyâż-ı ma'rifetde ḫâmı kalmışdır

8. Dil-i Cevdet şarâb-ı nâb ile ẕevḳ u ṣafâ bulmaz
Çemende olsa da bülbül gibi giryân olur gülmez
Ḳadeḥ lebrîz-i ṣaḥbâ olsa da dil şevḳle dolmaz
Gönül Ḥikmet ḳadeḥ-peymâ-yı ümmîd-i neşâṭ olmaz
Bu bezm-i gam-fezâda neş'e-ver ṣaḥbâ mı kalmışdır

59

Ṣadra'ẓam Reşîd Paşa'nıñ muḳaddemen söylemiş olduğu bir ġazeliniñ taḫmîsidir.*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Geçdi ol dem kim baña 'arż-ı cemâl eylerdi yâr
Gâhîde cevr ile cismim bî-mecâl eylerdi yâr
Böyle luṭf u ḳahr ile taḥvîl-i ḥâl eylerdi yâr
Hey şeb-i deycûr-ı ḥasret kim celâl eylerdi yâr
Melce-i ümmîdime sedd-i cidâl eylerdi yâr

2. Âh o gül-rû hezârân ḫâre rağbet eyleyip
Nâlemi gûş etmedi eşrâra rağbet eyleyip
Her zaman bir kâr-ı nâ-hemvâra rağbet eyleyip
Ben niyâz etdikce ol ağyâra rağbet eyleyip
Dâimâ nâmûs-ı 'aşḳı pây-i mâl eylerdi yâr

3. Âh ol hengâme-i rûz-ı taḥassür kim dirîğ
Ya'ni ol hengâm-ı dil-dûz-ı taḥassür kim dirîğ
Vaḳt-i cangâh-ı gam-efrûz-ı taḥassür kim dirîğ
Ol siyeh rûz-ı ciğer-sûz-ı taḥassür kim dirîğ
Dûd-ı âhımla şeb-i ẓulmet miṣâl eylerdi yâr

4. Dergeh-i vâlâ-yı 'uzlet kim müsâvî vaṣl u hicr
Dâr-ı iḳbâl u sa'âdet kim müsâvî vaṣl u hicr
Câ-yı râḥat-zâ-yı vaḥdet kim müsâvî vaṣl u hicr
Âh ol künc-i ferâğat kim müsâvî vaṣl u hicr
Sûr u mâtem bir iken bilmem ne ḥâl eylerdi yâr

---

* Bu manzûme A'da vr. 7^a-7^b; C'de vr. 14^a'dadır.

1 d. ḥasret: ḥayret C.

5. Elde câm-ı mey gelip verdikçe bezme âb u tâb
'Aks-i rûyundan ḥicâb eylerdi mâh u âfitâb
Dilde şevḳ u dîdede nem Cevdetâ bende ḥicâb
Ḥayf ol meclis ki mir'ât-ı cemâli der-niḳâb
Ṭuṭî-i ṭab'-ı Reşîd-i zârı lâl eylerdi yâr

6. Ṣadr-ı deryâ-dil ki her fende kemâli âşikâr
Ḫâmesinden reşḥadır çün kim bu naẓm-ı âbdâr
Eyleyip taḫmîsine min ġayr-ı ḥaddin ictisâr
Eylerim vird-i zebân ben de oñu leyl u nehâr
Ḫâtıra geldikçe eski ḫâlet-i dâr u diyâr

---

6 Bu bend A'da yoktur.

60

23a Ḥarfu'ẓ-ẓâu*

24a Taḫmîs-i muẓarraf li-ġazel-i Ḫoca Süleyman Fehim Efendi**
Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. Giderdik kâr-ı 'aḳlı re'y u tedbîre peşîmânız
Cünûn-ı 'aşḳ ile âvâre olmuş sâde-levhânız
Ki sırr-ı baḥs̱-i ḥikmetden geçen âzâde rindânız
Heyulâ-yı hevesden dûr olan bir cevher-i cânız
Bakıp biz ṣûret-i âyine-i taḳdîre ḥayrânız

2. Ezel nûş eyledik câm-ı sitem-âmîz-i dildârı
Ciğer kanıyla ḳâni' olmuşuz şimdi şafaḳ-vârî
Şeb-i ḥayretde her dem ḫûn-ı eşk-i çeşmimiz cârî
Bizi ḫuşyâr eder sanma bu câm-ı çarḫıñ edvârı
Ṣabâḥ-ı ḥaşre dek bîḫûd olan mestâne rindânız

3. Bize sensiz per-i pervânedir bâlîn-i râḥat âh
Düşürdü pister-i derde bizi bu sûz-ı ḥasret âh
Göñül tâb u tef-i hicriñle oldu pür-ḥarâret âh
Bize beytü'l-ḥazandır ġayrı fânûs-ı selâmet âh
Şeb-i târîḳ-i firḳatde serâpâ şem'-i sûzânız

4. Çıkar dûd-ı taḥassür sûz-ı 'aşḳıñla ser-i dilden
'Aceb mi başımızda yansa âteş aḫker-i dilden
Dimağ-ı âsûde-i 'od-ı ṣafâyız micmer-i dilden
Kelûgîr oldu nâle şîşe-i rûşen-ter-i dilden
Çekip âh-ı firâkıñ her nefes nârıñ-la nûşânız

5. Bize 'arż-ı cemâl etmez mi Belḳîs-ı emel âḫir
Göñül kâşânesinde şân-ı şevket vâyemiz ẓâhir
Ṣafâmız var Sebâ-yı dilde feyż-i 'uzlete dâir
'Uluvv-i câh ile biz Cevdet-âsâ olmayız fâḫir
Fehîmâ ḫâtem-i dâġ-ı muhabbetle Süleymânız

---

* B'de bu başlık altında bir şiir yazılmamıştır.

** Bu manzûme A'da vr. 15-15b'dedir.

5 b. şevket: haşmet A.

61

24b (Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / feilün)*

1. Pür olunca yed-i taḳdîr ile mînâ-yı heves
Kendi tab'ıyla gelir neş'e-i ṣahbâ-yı heves

2. H̱aṭ gelip cevher-i ferd deheniñ öpmekden
Ṣûret-i ye's-peẕîr oldu heyûlâ-yı heves

3. Şâhid-i kâm ile geçmez ḳader olmazsa eğer
Tutsa da dâmen-i tedbîri Zelîḫâ-yı heves

4. Kendini ḳâide-yi 'aḳl ile vur hendeseye
Olma beyhûde yere zâviye-peymâ-yı heves

5. Kimseniñ bâşına devlet kuşu konmaz ey dil
Ḳays-veş olma dilbeste-i Leylâ-yı heves

6. Göz karartır saña ağyâr-ı siyeh-dil ey şûẖ
Olma âhû gibi âvâre-i ṣaḥrâ-yı heves

7. Oldu endîşe-i dürc-i deheniñ şevḳıyle
Ṣadef-i sîne-i Cevdet de güher-zâ-yı heves

---

* Bu gazel A'da vr. 16a'dadır.
2 Bu beyit iptal edilmiştir.

62

26a (Mefâîlun / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)*

1. Yine ol şehsüvâr-ı nâz pür-çîn-i cebîn olmuş
Nigâh-ı dîdesi hançer be-dest-i hışm u kîn olmuş

2. Savul ey dil yolundan câna ḳaṣdı var gibi yâriñ
Ki tîr-i gamzesi kâkül ucunda der-kemîn olmuş

3. O da kendi gibi bir kâfire meftûn mudur bilmem
Bugün çâk-ı girîbân eyleyip endûh-gîn olmuş

4. Ne kâfir kişisin kim naḳd-i ṣabr u dîni 'uşşâḳıñ
Bütün hep bir nigâh-ı nîmiñe ẓâlim rehîn olmuş

5. Dayanmaz tâb-ı ruhsârıña nûr-ı dîde ey meh-rû
Onuñçün çeşmimiz muḥtâc-ı câm-ı dürbîn olmuş

6. 'Aceb kaç biñ cihânı pâyimal-i nâz eder Cevdet
Yine ol şehsüvârım böyle pür-çîn-i cebîn olmuş

---

* Bu gazel A'da vr. 16b'dedir.

5 Bu beyit çizilerek iptal edilmiştir.

63

29a Tanẓîr-i Ġazel-i 'Aṭâ Bey*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Mevc-i meydir cevher-i âyîne-i esrâr-ı feyż
Ḳulḳul-ı ṣavt-ı sebûdur ṭûṭi-i gülzâr-ı feyż

2. Biz ḫumâr-ı neş'e-i vuṣlat ile sergeşteyiz
Câm-ı ṣahbâdan gelir zâhid bize âs̱âr-ı feyż

3. Delmedikçe bağrını gevher gibi çarḫ-ı felek
Eylemez hiç kimseyi şâyeste-i pâzâr-ı feyż

4. İstiḳâmetle bulunmaz merkez-i iḳbâl kim
Şimdi gecrevlikdir ey dil devre-i pergâr-ı feyż

5. Olma serv-âsâ sakın serkeş ki bâġ-ı dehrde
Şâḫ-ı pür-berk-i tevâżu'dur veren hep bâr-ı feyż

6. Cevdetâ râh-ı 'Aṭâ'da ḫâme ihdâ eyledi
Bezmgâh-ı 'âleme bir sâġar-ı serşâr-ı feyż

---

* Bu gazel A'da vr. 17a'dadır. Atâ Bey'in
"Gayrı etme iltica Allah'dan gayra 'Atâ
Ol 'Aẓimu'ş-şândır iḫsân eyleyen şân ile feyż" makta'lı gazeline nazîredir. Bk. 'Atâ Bey, *Dîvân-ı 'Atâ*, İstanbul Millet Kütüphânesi, Ali Emîrî, manzum 301, vr. 37a.

35b Ḥarfu'l-kâf*

64

(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)**

1. H̱ayâl-i yâr ile cism-i nizârım oldu ẖayâl
Baña viṣâli ise ol şehiñ ẖayâl-i muḥâl

2. Bugün yârın deyû ümidvâr olup kaldık
Kibar va'desine döndü gitdi va'd-i viṣâl

3. Ümîd-i 'ıyd-i viṣâliñle ey hilâl-ebrû
Tutar fütâdeleriñ her zaman ṣavm-ı viṣâl

4. Bahâr-ı ḥüsnü kemâlinde tam çağında
Temâyül etmedi ḥâlâ baña o tâze nihâl

5. 'İẕâra geldi bahâr-ı ẖaṭṭı yine Cevdet
Temâyül etmedi gitdi baña o tâze nihâl

6. O bir ġazzâl-i Ḥaremdir olur mu ṣayd-ı mübaḥ
Düşündüğüñ ise Cevdet bütün ẖayâl-i muḥâl

---

* Bu başlık altında şiir yazılmamıştır.

** Bu gazel A'da vr. 17b'dedir.

2 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 111.

3 Bu beyitten sonra yazılan iki beyit okunamayacak şekilde karalanmıştır.

5 Bu beyit çizilerek iptal edilmiştir.

65

(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / feilün)*

1. Devr edip dâire-i ḥayreti her-bâr gönül
Oldu sergeşte vü dermânde çü pergâr gönül

2. Yâr aḥvâlimi bilmez mi teġafül mü eder
İşte bu şüphe beni eyledi bîzâr gönül

3. Dâne-i ḫâli ḫayâliyle nihâyet oldu
Dâm-ı ser ḫalḳa-i gîsûya giriftâr gönül

4. Bu ḳadar düşme aman çah-ı ẕeḳan ḳaydına kim
Eder elbet seni çâh-ı gama dûçâr gönül

5. 'Arz-ı ḥâl eyleme mümkün mü 'aceb dildâre
Ki odur çâre-dih-i Cevdet-i nâçâr gönül

* Bu gazel A'da vr. 18a'dadır.

66

(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / feilün)*

1. Yâr elbette olur aḥvâliñe âgâh göñül
'Abeṣ olmaz bu ḳadar âh-ı seher-gâh göñül

2. Gâh u bî-gâh ederek ḥasret ile âh göñül
Ḥâliñi yâre duyurduñ gibi eyvâh göñül

3. Yâre te'sîr eder elbette seniñ âhların
'Abes olmaz bu ḳadar âh-ı seher-gâh göñül

4. Ṣabr-ı 'âşıḳ gibi yok ol ṣanemiñ insâfı
Ola feryâd-resiñ ḥażret-i Allâh göñül

5. Yâreni yâra beyân etmeğe yok bende mecâl
Meğer imdâd ede bu nâle-i nâgâh göñül

6. N'eylesem âh ki 'âşıḳlığımı yâre duyursam
Âh-ı şeb-ḫîz ki tâ raḥm ede ol mâh göñül

7. Cevdet'i cân u cihândan hele bîzâr etdi
Sînede gizledigin 'âteş-i cân-gâh göñül

---

* Bu gazel A'da vr. 19a'dadır. Bu beyit çizilerek iptal edilmiştir.

6 Bu beyit çizilerek iptal edilmiştir.

67

36b Lofça'ya gidildikde söylenmişdir*
(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / feilün)

1. Neden olduñ bu ḳadar ye'sile nâlân göñül
Yok mu 'âlemde seniñ derdiñe dermân göñül

2. Gizli gizli ne bu eyvâhlarıñ âhlarıñ
Añladım pek es̱er etmiş saña hicrân göñül

3. Kendiñi âteş-i âh ile 'aceb yakmadasın
Hiç demezsin ki tenim de ola sûzân göñül

4. Kendi ḥâlime bırak bâri beni sen vâr ol
Tâbiş-i ḥasret ile şem'-i şebistân göñül

5. Vaṭan iklîmine düşdüm ise de n'eyleyeyim
Oldu gitdi baña bîgâne bu ḥayrân göñül

6. Vaṭana gelmişiken bez̠l u cûd eyleyerek
Yine biñ cân ile İstanbul'u cûyân göñül

7. Ben de bilmem ki nedir bende bu ḥâlet Cevdet
Gözlerimden ediyor kanlı su rîzân göñül

8. Ẓannıma dâire-i feyż-i Reşîd Paşa'dan
Ayrı düşdüğü içün etmede efgân göñül

9. Sadr-ı pâkîze-güher kim bu ḳadar ḥasret ile
H̱âk-i dergâhını yâd etmede her ân göñül

10. Yine yüz sürmek içün ḫâk-i der-i devletine
Rûz şeb olmada bu şevḳ ile nâlân göñül

---

* Bu gazel A'da vr. 18b'de, "Rumeli'de söylenmiş gazel" başlığı altındadır.
1 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 58.
3 Bu beyit A'da yoktur.
5 Bu beyit A'da yoktur.
8 Bu beyit A'da yoktur.
9 Bu beyit A'da yoktur.
10 Bu beyit A'da yoktur.

68

37a Tanẓîr-i Ġazel-i Kâmil Paşa*
(Fâilâtün / mefailün / feilün)

1. Kendi kendine nâz eder göñlüm
Yâre ammâ niyâz eder göñlüm

2. Baḫye-kârî-i zaḫm-ı sîne içün
Târ-ı eşki dırâz eder göñlüm

3. Żabṭ olunmaz ʻınân-ı âh-ı seḥer
Çâresiz keşf-i râz eder göñlüm

4. Vaṭanı yâd ile figanlar edip
Böyle âhenk-sâz eder göñlüm

5. Duyup aġyâre yâr olduğunu
Yardan iḫtirâz eder göñlüm

6. Ḥażret-i Kâmil'e naẓîre değil
Cevdet ʻarż-ı niyâz eder göñlüm

7. Olsa maḳbûlü naẓm-ı nâçizim
Şüphesiz dehre nâz eder göñlüm

8. Cevdetâ merd-i Kâmil'iñ dâim
İltifâtına niyâz eder göñlüm

---

* Bu gazel A'da 19b'dedir.
3 Bu beyit A'da üçüncü beyittir. Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 76.
4 Beyit A'da yoktur.
6 Bu beyit iptal edilmiştir.
7 Bu beyit iptal edilmiştir.

69

38a (Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fâ'lün)*

1. Sözüñe ben seniñ ey şûh inandım kaldım
Seni inşâf u kerem şahibi sandım kaldım

2. Olmayım çâh-ı zenehdânına üftâde deyû
Rişte-i kâkül-i dildâre dolandım kaldım

3. O ġazâl-i emeli kendime râm etmek içün
Hayli cehd eyledim ammâ ki usandım kaldım

4. 'Arż-ı ḥâl eylemek ister idim ammâ n'ideyim
Dem-i vuşlatda görüp rûyin utandım kaldım

5. Çîn-i gîsularını şerḥ ederim fikriyle
Gece ḫulyâ ile Cevdet oyalandım kaldım

---

* Bu gazel A'da vr. 19a'dadır.
2 Bu beyit A'da 3. beyittir.
3 Bu beyit A'da 2. beyittir.

70

39a Tahmîs-i Gazel-i Şadra'zam Reşîd Paşa*
(Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fa'lün)

1. Cism-i elfâza revân-bahş-ı edâdır hâmem
Mehd-i hulyâya şuver-zâ-yı şafâdır hâmem
Derd-i işkâl-i me'ânîye devâdır hâmem
Haste-i nâtıkaya rûh-fezâdır hâmem
Zât-ı 'İsâ gibi i'caz-nümâdır hâmem

2. Nakşına şîşe hayâlân-ı zarâfet teşne
Nokta vü hattına her şâhib-i hikmet teşne
Katre-i reşhasına ehl-i belâgat teşne
Reşha-i feyzine erbâb-ı feşâhat teşne
Gûyiyâ çeşme-i ilham-ı Hudâ'dır hâmem

3. Sa'yi meşkûr ola kim etdi yüce âdab
Mürde-i kalbi şafâ-yı rakamıyla sîrâb
Reşâhatı harem-i câna verip âb u tâb
Oldu icrâ-yı sühan etmeğe zerrîn-mîzâb
Ka'be-i ma'nîye asılsa sezâdır hâmem

4. Gezerek meslek-i bârîk-i hayâli her bâr
Tutarım Tûr-ı tecellî-i me'ânîde karar
Her sözüm sihr-i helâl olduğiçün kim der kâr
Bîmühâba reh-i nâ-refteye gitsem de ne var
Kahr-ı haşm eylemeğe elde 'asâdır hâmem

---

* Bu manzûme A'da vr. 20a'dadır. Ayrıca bu manzûme için bk. Ziyâ Paşa, *Harâbât*, İstanbul 1292, s. 4-5.

5. Sanma kim yazdığı nażmıñ ne bün ü ne seri var
Melâmiyyet gibi başında hümâ-efseri var
Çarḫ-ı i'câza ḳadar uçmaġa bâl u peri var
Ser-i şâhenşeh-i endîşeye konsa yeri var
Evc-i a'lâ-yı ma'ârifde hümâdır ḫâmem

6. Feyż-i Nîl-i süḫana naṣb ile miḳyâs-ı cedîd
Etdi Cevdet o mecârî-i ḫayâli tecdîd
Lez̲z̲et-i şîr u şeker nażm ile nes̲rinde bedîd
Ney-şeker mi 'acaba Mıṣr-ı ma'ânîde Reşîd
Bak ḥalâvetde ṭab'-ı büleġâdır ḫâmem

7. Ḥażret-i âṣaf-ı 'âlî-himem u Cem-ḫaṣlet
Buyurup şi're tenezzül o Felâṭûn-fikret
Eylemiş bu ġazeliñ çün kim himmet
Ṭarz-ı taḫmîsi vesîle ederek ey Cevdet
Menḳabet-ḫân-ı Reşîdu'l-vüzerâdır ḫâmem

---

6 b: Etdi Cevdet o: Cevdet etdi o A.
7 A'da olmayan bu bend, parantez içine alınmıştır.

71

40[a] (Mefâilün / mefâilün / mefâilün / mefâilün)*

1. Eden vuṣlat deminde fikr-i hicrân ağlasın gülsün
Dökenler eşk-i şâdî böyle her an ağlasın gülsün

2. Gelip bezme yine biñ nâz ile âğûşa gelmezsin
Bu ḥâle sâḳıyâ şem'-i şebistan ağlasın gülsün

3. Gül-i 'ömrüñ ḫazânı kes̱ret üzre ḫande etmekdir
Gülüp güller açıldıkça hezârân ağlasın gülsün

4. Şeb-i vuṣlatda ol mihr-i melâḥat nâz etdikçe
Görüp çâk-ı girîbânım şafaḳ kan ağlasın gülsün

5. Ḫadeng-i gamzeñ ile can vermek câna minnetdir
Bu şîrîn merg ile rûḥ-ı şehîdân ağlasın gülsün

6. Peyâm-ı yâr elbet tâzeler derd u gam-ı hicri
Ṣabânıñ müjdesiyle pîr-i Ken'ân ağlasın gülsün

7. Lebi can tâzeler bîmar-ı çeşmi can alır Cevdet
O şûḫa dil veren dil-ḫaste her an ağlasın gülsün

---

* Bu gazel A'da vr. 21[a]'dadır.
1 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 156.
2 Bu beyit A'da yoktur.
7 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 65; Ziyâ Paşa, *Harâbat*, İstanbul 1292, s. 169.

41a Şarḳıyyât

72

Şarḳı*
(Mefûlü / mefâîlü / feûlün)

1. Dil verdim o gül-gonce 'iẕâra
Yakdım yine ben kendimi nâra
Lâyıḳ değilim gerçi o yâre
Göz gördü göñül sevdi ne çâre

2. Şerḥ eyleyemem kimseye ḥâlim
Yok ṣabra dahi gayrı mecâlim
Sevdimse günâhım ne a ẓâlim
Göz gördü göñül sevdi ne çâre

3. Ma'zûr görüp şâh-levendim
'Afv eyle suçum varsa efendim
Elden ne gelir serv-i bülendim
Göz gördü göñül sevdi ne çâre

4. Ol kâküle biñ can fedâdır
Reftârı levendâne edâdır
Cevdet o şeh-i nâza gedâdır
Göz gördü göñül sevdi ne çâre

---

* Bu şarkı A'da vr. 47^{a}'dadır; C'de ise vr. 15^{b}'dedir.

3 a. görüp: tutup C.
b. Cevdet kuluñ 'afveyle efendim C.

4 C'de ikinci benttir.
b. Ḫaṭṭı hele bir başka ṣafâdır C.
c. 'Uşşâḳına ammâ ki belâdır C.

73

Şarḳı
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Bir nigâh ile beni ey dil-rübâ
Zülfüñe etdin esîr u mübtelâ
Yok imiş sende meğer bû-yi vefâ
Goncesin ammâ açılmazsın baña
N'eyledim ey gülbeden n'etdim saña

2. Şîve-i reftârıña dil bağladım
Aldanıp 'aşḳıñla sînem dağladım
Rûz u şeb bülbül gibi kan ağladım
N'eyledim ey gülbeden n'etdim saña

3. Luṭf u iḥsân eyleyip gel yânıma
Merḥamet kıl dîde-i giryânıma
Ḥâlimi 'arż edeyim sulṭânıma
N'eyledim ey gülbeden n'etdim saña

4. Gör baña sevdâ-yı zülfüñ n'eyledi
'Aḳıbet ḥâlim perîşan eyledi
Vaṣlıñı vaḳtiyle Cevdet peyledi
N'eyledim ey gülbeden n'etdim saña

---

3 a. 'Afv edib 'isyanımı gel yânıma C.
c. edeyim: eyleyim C.

4 c. Zâr olup Cevdet onuñçün söyledi C.

74

41b Şarḳı*

Bursa'da iken müsteşâr-ı ṣadr-ı 'âlî Fu âd Efendi ile müştereken söylenmişdir.

(Müstefilün / müstefilün)

1. Gül devridir gülzâra gel
Gül âçıl ey verd-i emel
La'liñ müle olsun bedel
Gül açıl ey verd-i emel

2. Ey nevnihâl-i serv-i nâz
Gel gülşene salın biraz
'Aşıḳlarıñ eyler niyâz
Gül âçıl ey verd-i emel

3. Eşkim akıp mânend-i cû
Geçmekdedir bak sû be sû
Sen servi ile cüst-i cû
Gül âçıl ey verd-i emel

4. Bülbül gibi etmiş Fu âd
Cevdet'le âhı i'tiyâd
Gel eyleme cevr u 'inâd
Gül âçıl ey verd-i emel

* Bu şarkı A'da vr. 48a'dadır.

75

Şarḳı*
(Müfteilün / fâilün)

1. Dilde elem serde şûr
Ṣabrıma geldi fütûr
Lûṭf u mürüvvet buyur
Ḥâlimi bir kerre sor
Lûṭfuña şâyeste gör

2. 'Aşḳ ile âvâreyim
Derd ile pür yâreyim
Ben kime yalvârayım
Ḥâlimi bir kerre sor
Lûṭfuña şâyeste gör

3. Gayrı yeter etme nâz
Gel baña ol çâre-sâz
Etmedeyim ben niyâz
Ḥâlimi bir kerre sor
Lûṭfuña şâyeste gör

4. N'eyledi Cevdet saña
Çok sitem etdiñ oña
Cevr u cefâ bir yaña
Ḥâlimi bir kerre sor
Lûṭfuña şâyeste gör

---

* Bu şarkı A'da vr. 49ª'dadır.

76

42a Şarḳı*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. 'Aḳlımı aldı benim bir nev-civân
Dâd elinden ol perîniñ el-amân
Edemem hiç kimseye sırrım beyân
'Aşḳ ile ḥâlim yamân oldu yamân
Gayrı yok ṣabr etmeğe tâb u tüvân

2. Yansa da âteşlere cân u beden
Yare taḳrîr edemem bu ḥâli ben
Ey ṣabâ bâri bu sırrı söyle sen
'Aşḳ ile ḥâlim yamân oldu yamân
Gayrı yok ṣabr etmeğe tâb u tüvân

3. Eşk-i çeşmim ile yazsam 'arż-ı hâl
Raḥm eder mi hâlime ol nev-nihâl
Vaṣlı ḫulyâsıyla oldum bî-mecâl
'Aşḳ ile ḥâlim yamân oldu yamân
Gayrı yok ṣabr etmeğe tâb u tüvân

4. Nağmesi dem-beste etdi bülbülü
Eyledi şermende ruḫsârı gülü
Cevdet'i başdan çıkardı kâkülü
'Aşḳ ile hâlim yamân oldu yamân
Gayrı yok ṣabr etmeğe tâb u tüvân

---

* Bu şarkı A'da vr. 48b'de; C'de vr. 16b'dedir.
2 c. Ey ṣabâ bâri bu sırrı: Bâri ey bâd-ı ṣabâ sen C.
4 a. Ḳâşı üzre nâz ile eğmiş fesi C.
b. Ṭurrası başdan çıkardı herkesi C.
c. Cevdet'iñ tâ çarḫa çıkdı nâlesi C.
d. 'Aşḳ ile ḥâlim yamân oldı yaman C.
e. Gayrı yok ṣabr etmeğe tâb u tüvân C.

77

49b Şarkı*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Çözme zülfüñ bozma gönlüm lânesin
Açma göğsüñ yakma can pervânesin
Nâz ederseñ de sezâ bir dânesin
Sen melek misin 'aceb cânâ nesin
Bî-bedel gâyet güzel cânânesin

2. Öyle cânım sevdi sen şûh u şeni
Görmesem bir gün gönül özler seni
İtifâtıñla esîr ettiñ beni
Sen melek misin 'aceb cânâ nesin
Bî-bedel gâyet güzel cânânesin

3. Nâz ile gülzâre gel ey gül-'izâr
Gel yüzüñ görsün gül olsun şermsâr
Hep dizilsin seyriñe 'uşşâk-ı zâr
Sen melek misin 'aceb cânâ nesin
Bî-bedel gâyet güzel cânânesin

4. Yâlınız Cevdet değildir mübtelâ
Nev'-i insâna bütün olduñ belâ
Vâr ise misliñ gören işte şalâ
Sen melek misin 'aceb cânâ nesin
Bî-bedel gâyet güzel cânânesin

---

* Bu şarkı A'da 49b'dedir.

78

Şarḳı ki der-Serez kofte-bud*
(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

1. Göñlüm Serez'iñ ẕevḳ u ṣafâsını beğendi
Ḫoş geldi dil u ṭab'ıma gâyet Ḥiṣâr-Ardı
Dilḫâneden âlâm-ı gamı sildi süpürdü
Ḫoş geldi dil u ṭab'ıma gâyet Ḥiṣâr-Ardı

2. Ey sâḳi-i sîmin-tenim serv-i bülendim
Bu câ-yı ferahzâya buyur şâh-ı levendim
Bir câm sun aḥbâba nezâketle efendim
Ḫoş geldi dil u ṭab'ıma gâyet Ḥiṣâr-Ardı

3. Ṭûbâ gibidir her ağacıñ dalı budağı
'Ârif olan elbette kurar onda otağı
Sâḳî bu ṣafâ mevsimidir döndür ayağı
Ḫoş geldi dil u ṭab'ıma gâyet Ḥiṣâr-Ardı

4. Mehpârelerıñ raḳṣı beni eyledi meftûn
'Âşıḳ olan olmaz mı bu hengâmda mecnûn
Bu def'a dil-i Cevdet'i gördüm hele memnûn
Ḫoş geldi dil u ṭab'ıma gâyet Ḥiṣâr-Ardı

---

* C'de vr. 13b'de olan bu şarkı çizilerek iptal edilmiştir.
Serez, Osmanlı Devleti'nde Selânik vilayetine bağlı bir sancağın merkeziydi. Şimdi Yunanistan Makedonyası'nda bulunan idarî bölgelerden birinin merkezidir. Şehrin dışında Kale-ardı adlı güzel bir mesîre vardır. Bk. "Serez", *İslâm Ansiklopedisi*, X, MEB, Ank. 1964, s. 516-517.

79

42b Şarḳı*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Gâh luṭf etdiñ baña gâhî cefâ
Anma geçmiş demleri artık baña
Pek çabuk geçdi o eyyâm-ı ṣafâ
Anma geçmiş demleri artık baña[1]

2. Gerçi şîrîn lebleriñ can baḫş eder
Gamzeñ amma ok gibi bağrım deler
Doğrusu ol şîveler biñ cân değer
Anma geçmiş demleri artık baña[2]

3. Mey yerine leb sunar ol 'işve-bâz
Gâh eder türlü edâlar ile ñaz
Başka 'âlemdir dem-i nâz u niyâz
Anma geçmiş demleri artık baña

4. Ḫâṭıra geldikçe eyyâm-ı viṣâl
Ḥasreti eyler beni pek bî-mecâl
Geç geçenden etme Cevdet ḳıyl u ḳâl
Anma geçmiş demleri artık baña

---

* Bu şarkı A'da vr. 50a'dadır.

1 b. anma geçmiş : anma eski A.

2 b. bağrım deler : sînem deler A.

80

43a (Mefûlü / fâilâtü / mefâîlü / fâilün)*

1. Örterse yüz bulup ruh-ı cânânı mû be-mû
Aç ey sabâ o turre-i cânânı mû be-mû

2. Ey şâne kıyl u kâl ile tel kırmadan varıp
Şerh eyle yâre hâl-i perîşânımı mû be-mû[2]

3. Bir tel mi kırdı bâd-ı sabâ kim o şâh-ı nâz
Teftîş eder serâ'ir-i yârânı mû be-mû

4. Kıldan seçilmez ince beli ince fikr ile
Seyr et o mû-miyân-ı hırâmânı mû be-mû

5. Dîvân-ı hüsne bâri sen ey hatt-ı nev çıkıp
'Arż et siyah-nâme-i hicrânı mû be-mû[5]

6. Bilmem ki zülf-i yâre mi Cevdet dokunmuşuz
Sormaz o şûh bu dil-i nâlânı mû be-mû

7. Dikkatle yarsa tîğ-i zebân kırka bir kılı
Vasf edemezdi Hikmet-i devrânı mû be-mû

8. Müftiyyu'l-enâm u ehl-i ma'arif ki her sözü
Teşrîh eder dekâik-i 'irfânı mû be-mû

---

* Bu gazel A'da vr. 21b'derir.

2 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 65; Ziyâ Paşa. Harâbat, İstanbul 1292, s. 142.

5 Bu beyit için bk. Ziyâ Paşa, a.g.e., s. 142.

81

42b Mesnevî*
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Şems-i ruḫ-ı yâre ne mümkün naẓar
'Aynek-i rengîn ola gözde meğer

82

Müfred**
(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

Miyân-ı hâlede meh sandım ol meh-rûyı gördükte
Gece mehtâba çıkmış ferve-i zîbâ-yı ḳaḳumla

83

Müfred***
(Mefûlü / mefâîlü / mefaîlü / fa'lün)

Sen gerçi ġazâl-i ḥarem-i cansın ammâ
Ser-pençe-i 'aşḳında pelengân zebûndur

---

* A'da vr. 28b'dedir. Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 82.
** A'da vr. 30b'dedir.
*** A'da vr. 30b'dedir.

84

Müfred*

(Mefûlü / fâilâtü / mefailü / fa'lün)

Çok bî-hüner 'azîz u hüner-mend h̲or olur
Vermez felek bu sûḳ-ı cihâna yarar narh̲

85

Mıṣra'**

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Şâne-i zülf-i süh̲andır i'tiraz

86

Mıṣra'***

Şühedâ-yı 'örfüñ sâġar olur ḳandili

---

* A'da vr. 30b'dedir.
** A'da vr. 30b'dedir. Bu mısra için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 118.
*** A'da vr. 30b'dedir.

87

45a (Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fa'lün)*

1. Âteş-i terle eğer gelse cilâ-yı neş'e
Olur âyine-i dil rû-yı nümâ-yı neş'e

2. Dil-i 'âşık heves-i vasl ile olmaz mı kebâb
Çekilir âteş-i seyyâle berâ-yı neş'e

3. Hırs ile duhterezin kanın içerler tâ kim
Mürde-i devre ola hun-bahâ-yı neş'e

4. Mevc-i mey cûş edecek 'âlem-i âb içre ola
Fülk-i gam ġarka-i seylâb-ı safâ-yı neş'e

5. Her ser-i mûyum olur perde-zen-i musîkâr
Gûş-ı cânâ gelecek nağme-i nây-ı neş'e

6. Gerdiş-i çarh değil bâ'iş-i derd-i serim
Bizi hep eyledi sergeşte hevâ-yı neş'e

7. Çarhdan eyleme ümmîd-i safâ kim mahmûr
Sernigûn kâseden eyler mi recâ-yı neş'e

8. Mevc-i mey cevher-i âyine-i tab'ım olacak
Cevtedâ nazmım olur keyf-nümâ-yı neş'e

* Bu gazelin her beyti çizilerek iptal edilmiştir.

88

Ġazel-i Mülemma'*
(Mefûlü / mefâilü / mefâîlü / fa')

1. Kim koydu seni söyle bu ḥâle ey mâh
Lâ ḥavle ve lâ ḳuvvete illâ billâh

2. Gördükçe seni böyle ḥazîn u giryân
Yecrî dumu'u'l-'ayni ve ḳalbî ḳadummâh[2]

3. Añdıkça geçen bezm-i leẕîẕ-i vaṣlı
Yeşvî kebedî nârun ḥaşâ'un 'uvvâh[3]

4. Ger âb-ı ḥayât olsa da meyl etmez dil
Mâ sâle mine'l-'ayni demen ḳad rabbâh[4]

5. Cevdet olalı çeşmiñe meftûn cânâ
Lâ nevme lehû ṭûle leyâlin vallâh[5]

---

* A'da vr. 23^b'de olan bu gazel her iki nüshada da iptal edilmiştir. Arapça yazılan ikinci mısranın tercümesi şöyledir:

2 b. "Gözyaşları akar ve kalbim ne kadar çilelidir."

3 b. "Yazık ki, dehşetli bir ateş kalbimi, ciğerimi pişiriyor."

4 b. "Gözden akan kanlar onu yetiştirmiştir."

5 b. "Vallahi geceler boyunca ona uyku yoktur." Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 179.

89

45b (Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fa'lun)*

1. Bu gece peyk-i meserret gelir inşâallah
Gûşuma müjde-i vuṣlat gelir inşâallah

2. Bugün âzurde isem Ḳâhire'nin ḳahrından
Yarın âvâze-i vuṣlat gelir inşâallah

3. Bû-yı vaṣlı ile ol Yûsuf-ı gül-pîreheniñ
Remed-i dîdeye ṣıḥḥat gelir inşâallah

4. Câm-ı iḳbâl-i felek şimdi raḳîbe sunsun
Dil-i nâ-kâma da nevbet gelir inşâallah

5. Yâriñ ağzın ara ey bâd-i ṣaba der mi 'aceb
Yine Istanbul'a Cevdet gelir inşâallah

* Bu gazel A'da vr. 22b'dedir.

90

(Mefûlü / fâilâtü / mefâîlü /fâilün)*

1. Gâlib gelip ḥazân u şitâsı bahârına
Devriñ ṣafâ-yı neş'esi değmez ḫumârına

2. Gülçîn-i bûse olmaya her nev-heves deyû
Ḫaṭṭı ḥudûd çekdi riyaż-ı 'izârına

3. Akşam niyâz-ı bûseye verdi cevâb-ı red
Iṡbât-ı müddeâ-yı gamı kaldı yârına

4. Sâḳî yasak etme lebiñ geldi ḫaṭ deyû
Uymaz bu meclis-i Cem'iñ eski ḳarârına

5. Gülberk-i 'ârıżındaki reyḥânî ḫaṭṭını
Yazdım ḥikâye yollu gülistân kenârına

6. Uymaz zamâne kimseye ḥaḳḳıyla çâresiz
Lâ-ḳayd olup da gitmeli âdem uyârına

7. Lâfẓ-ı vefâyı yazsa düşünmez me'âlini
Kimse güvenmesin bu zamâne kibârına

8. Yariñ vefâsı yok dil-i aġyâr kîne-cû
Cevdet 'azîmet etmeli 'uzlet diyârına**

---

* Bu gazel A'da vr. 23a'dadır; 1., 5., 6., 7. ve 8. beyitler için bk. Ziyâ Paşa, *Harâbat*, s. 145.

1 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 115.

6 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 115.

** Cevdet Paşa bu beyti siyâset âleminin kargaşasından yorularak medresedeki sakin hayatını özlediği sırada söylediğini ifade etmektedir.. Bk. *Tezâkir*, IV, s. 62. Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 115.

91

46a Nazîre be-Gazel-i Mazlum Bey*
(Mefâilün / mefâilün / mefâilün / mefâilün)

1. Hayâl-i gamze vü ebrû-yı pür-te'sîr var dilde
Gehî zahm-ı sinân geh şerha-i şemşîr var dilde

2. Zebân bî-tâb u dil pür-tâb u çeşm-i hasretim bî-hâb
Mecâl-i iştikâ yok nâle-i şeb-gîr var dilde

3. Görüp düşte bihişt ey Yûsuf-ı gül-rû bu ma'nâyı
Şeb-i vaslıña yordum böyle bir ta'bîr var dilde

4. Recâ geçmez el ermez bir perîdir sevdiğim ammâ
Yine hülyâ bu ya bir hâhiş-i teshîr var dilde

5. Gelü-gîr oldu kaldı dâsıtân-ı âh-ı dil-sûzum
Zebân hâmuş ammâ âteşîn takrîr var dilde

6. Karâr u şevk-i bezm-i 'âlemi gerdûn tebâh etdi
Ne kimse tesliyet-yâb u ne bir tedbîr var dilde

7. Egerçi nazm-ı Fehmî'ye nazîre yazmadan Cevdet
Kalem 'âcizdir ammâ hâhiş-i tanzîr var dilde

---

* Bu gazel A'da vr. 22a'dadır.
2 Bu beyit *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 84'te vardır.
3 Bu beyit iptal edilmiştir.
6 Bundan sonraki bir beyit okunamayacak şekilde karalanmıştır.

92

Ġazel*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Dilberi çâğında sev fevt etme vaḳt-i fırṣatı
'Âḳıbet ey dil çekilmez mi bahârıñ ḥasreti

2. Oldu hem-âhenk çün âhım ile mızrâb-ı dil
Bâşına çalsın felek sâz-ı ṣafâ-yı râḥatı

3. Ebruvân üstündedir dâ'im perî-kâkülleriñ
İḳtiżâ eyler bu 'âlemde tenezzül rif'ati

4. Sâde-dil zâhid ne bilsin nükte-i keyf-i meyi
H̱aṭṭ-ı sâgardan okur rindân ders-i 'işreti

5. Bî-vücûdum [çün] nigâh ammâ yerim var dîdede
Sâye-i baẖt-ı siyah altında buldum 'izzeti

6. Bir pula almaz bu şeşder-ẖâne-i dünyâyı hiç
Cevdet-i zârıñ nedir bimem bu deñli nefreti

---

* Bu gazel A'da vr. 24a'dadır.

2 A'da beşinci beyittir.

5 Bu beyit *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 45'te vardır.

93

46b Ġazel

Tanẓîr-i Ġazel-i 'Âsım Bey*

(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

1. Dimâġ-ı câna dildânıñ bahâr-ı ḫaṭṭı bû verdi
Baña menşûr-ı iḳlîm-i cünûnu işte bu verdi

2. Nice mümkün olur nûş etmemek bir kerre inṣâf et
O câmı kim şeb-i mehtâbda bir mâh-rû verdi

3. Süḫan ehli yaman şimdi değil dil-teşne kim eslâf
Nihâl-i ḫâmeye hep eşk-i ḥasret ile su verdi

4. Ne alıp veremezsin zâhidâ sen ehl-i derd ile
Ḳader zühhâda sübḥa 'âşıḳa câm u sebû verdi

5. Cenâb-ı 'Âsım'a peyrev olup deşt-i belâġatda
Kumeyt-i ḫâmeye Cevdet de iẕn-i cüst-i cû verdi

---

* Bu gazel A'da vr. 25b'de, "Tanẓîr-i Ġazel-i 'Âsım Bey" başlığı ile yer almıştır..

94

Ġazel
(Müfteilün / müfteilün / fâilün)

1. Ol ṣanemiñ lüṭfu bütün yâda mı
Hep sitemi ʿâşıḳ-ı nâ-şâda mı

2. Ṣubḥ u mesâ ḫâke düşer ben gibi
Eşk-i dü-çeşmim dahi üftâde mi

3. Çeşmiñi maḫmûr eden ey mest-i nâz
Dâʿiye-i ʿişve midir bâde mi

4. Yardan ayırdı beni çarḫ-ı dûn
Niyyeti bilmem beni ifnâda mı

5. Ey dil-i âvâre bu cûş u ḫurûş
Sende midir neş'e-i ṣahbâda mı

6. Meclise bir büt geliyor sâḳiyâ
Bâde-keşân secdeye âmâde mi

7. Bir de beni vaṣlıña şâyeste kıl
Hep sitemiñ Cevdet-i nâ-şâde mi

---

3 Bu beyit *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 94'te vardır.
4 A'da bu beyit yoktur.

95

47a (Mefâîlün / feilâtün / mefâîlün / feilün)*

1. O yârdan haberiñ var mı bir haber geldi
Gözümden işte sürûr ile eşk-i ter geldi

2. Niyâz-ı bûseye hatt-ı lebiyle cânânıñ
Cevabnâme-i mev'ûd u muntazar geldi

3. Kitâb-ı hüsnünü şerh eyledi sabâ ammâ
Baña mebâhis-i gîsusu muhtasar geldi

4. Kolay mı dest-i muhabbetde püşt u pâ vurmak
Ser-i felâket-i Mecnûn'a bak neler geldi

5. Sıkıldım öyle ki âğûşu Ümm-i Dünyâ'nıñ
Bu Yûsuf-dile zindandan beter geldi**

6. Bizi bihişt-i Stanbul'a da'vet etmek için
Diyâr-ı Kâhire'ye bir peyamber geldi

7. Bahâr-ı hüsnü hazan-dîde olmamış Cevdet
Nesîm ile baña ol yardan haber geldi

---

* Bu gazel A'da vr. 25a'dadır.
1 b. Bu mısra iptal edilmiştir.
2 a. Bu mısra iptal edilmiştir.
** Ümm-i Dünyâ, Kâhire'nin halk ağzındaki adıdır.
6 Bu beyit iptal edilmiştir.

96

Gazel*
(Mefûlü / fâilâtü / mefâîlü / fâilün)

1. Ey bâd-ı ṣubḥ söyle diliñ yâre ḥâlini
Şerḥ et niyâz-ḫâme-i ḥasret-me'âlini

2. Uğrar iseñ Stanbul'a luṭf eyle ey ṣabâ
Ol yâre sor unutdu mu va'd-i viṣâlini

3. Ḥıfẓ eylerim bu şîşe-i cismimde can gibi
Mehcûr isem de ben o perîniñ ḫayâlini

4. La'l-i lebiñ medîḥasını yazmadan ġaraż
Beyhûde mi dökem bu gözüm eşk-i âlini

5. Bâd-ı ṣabâ teselsüle vardırdı söyleyip
Gîsu-yı yâre dâ'ir olan ḳıyl u ḳâlini

6. Ol yâr-i bî-amâna bu bî-çâre Cevdet'iñ
Ey ḫâme yaz taḥassür ile 'arż-ı ḥâlini

---

* Bu gazel A'da vr. 25b'dedir ve iptal edilmiştir.
1 Bu beyit için bk. *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 100.
2 Bu beyit için bk. a.g.e., s. 100.
4 b. dökem : döker A.

97

47b Rubâ'î*

(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

Fânus ile sâhilde oturmuş şeh-i ḫûbân
Camdan görünür sanki perî şîşede pinhan
Fânus fitil olmuş onuñ şevk-i ruḫıñdan
Pervâne gibi ṭaşrada biz bâl u per-efşân

98

Rubâ'î**

(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

Bükreş'de geçen yıl soğuk etmiş idi te'sîr
Etdim Burûsa kaplıcasıyla oña tedbir
Var ise günâhım da oralarda burası
Çün burc-ı velîdir eder elbet beni ṭaṭhîr

* Bu rubâ'î A'da vr. 27b'dedir.
** Bu rubâ'î A'da vr. 27b'dedir.

99

Rubâ'î berâ-yı teşekkür-i şal ki ez-İkbâlu'd-devle*

Ez-nerme-i İkbâl çü nâmem mesrûr
Reşk-âverem şâh-ı diyâr-ı Lahor
Der-sâye-i İkbâl istiğnâ-dârem
Ez-atlas-ı gerdûn u zer-i zi-tahur[1]

100

Kıt'a**
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Fikr-i kand-ı leb-i dildâr ile Nâzım Bey'imiz
Edip merhale-i Mısr'a kadar 'azm-i sefer
Fes kenârındaki gîsûsunu yâd eyler ise
Oradan Fas'a yâhud milket-i Sudan'a gider

101

Kıt'a***
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Tef u tâbını unutturdu hevâ-yı Mısr'ıñ
Âteş-i hicr-i ciğer tâb-ı velî ni'met
Böyle âteşler içinde yanarak yakılarak
Ölmeden Kâhire-i dûzâhı gördü Cevdet

---

* Yalnızca C'de vr. 14a'de olan rubâ'înin tercümesi şöyledir:
"İkbal'in bana olan lutfundan ötürü öylesine sevindiğim ve tâlihin gölgesinde dünyâ atlasından ve altınından o denli müstağniyim ki, Lahor diyârının şâhı dahi beni kıskanır."

** Bu kıt'a C'de vr. 14a'dedir.

*** Bu kıt'a C'de vr. 14b'dedir.

102

Rubâ'î*

(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

Hârun Reşîd ile Reşîdu'l-vüzerânıñ
Firkatde budur Cevdet re'yi üdebânıñ
O devlet u mülküyle eder idi mübâhat
Bu bâ'is-i fahr-i evvelidir devr u zamânıñ

103

Kıt'a**

(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

Hengâm-ı seher girye-i sûziş-eserimden
Agyâr benim hâlimi fehm eyledi gitdi
Şerh etmez idim yâre bile yâremi amma
N'etdiyse baña eşk-i dü-çeşm-i terim etdi

104

Rubâ'î***

(Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün)

Ey âşaf-ı 'âlî-himem ehl-i mürüvvet
Bu bende ki ehl-i hünerin eż'af-ı Cevdet
Pâ-yı meleh u mûr u Süleyman'ı edip yâd
Bu tercümeyi eyledi takdîme cesâret

---

* Bu rubâ'î vr. 27^b'dedir.

** Bu kıt'a A'da "rubâ'î" başlığı altında vr. 27^b'dedir.

*** Bu rubâ'î yalnızca C'de Reşid Paşa için yazılan kaside tercümesinin ardından yazılmış olup vr. 13^b'dedir.

105

Ḳıṭ'a-i berâ-yı muşâru'n-ileyh*
(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / fa'lün)

Merâ ki kâr be-fermân u ḥukm tûyest
Kocâ zi-dergeh-i ḥikmet reven çi suy devem
Bi-ḥaḳḳ-ı câh-ı resûl u be-ḥurmet-i mi'râç
Be-kon be-men nazarı çend bî-ḥużur şevem

106

Ḳıṭ'a**
(Fâilâtün / mefâilün / feilün)

Bezm-i meyde ḳuṣura bakma sakın
'Âlem-i âb başka 'âlemdir
Mey-i iḳbâli hażm eden ammâ
Meşrebimce ḥaḳîḳat âdemdir

107

48a Ḳıṭ'a***
(Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün)

Bu ḳaṣr-ı dil-küşâ âyine-i esrâr-ı vaḥdettir
Neẓâretden temâşâ-yı cemâl-i yâr olur maḳṣûd
Bakıp elvânına keṣretde kalma bir olur zîrâ
Ḥarîm-i Ka'be vü nüzhetiñe kâşâne de ma'bûd

---

* Yalnızca C're vr. 23a'da olan bu kıt'anın tercümesi şöyledir: "Çalışmak bizim için ferman ve hüküm senindir. Senin hikmet dergâhına nereden, hangi yönden koşayım. Allah için, Rasul'ün makâmı ve mirâcı hürmetine, beni huzursuz edecek birkaç nazar et."

** Bu kıt'a C'de vr. 28a'dadır. Bu kıt'anın son mısra'ı, "Meşrebimce hakîkat-ı âdemîdir" şeklinde neşredilmiştir. Bk. Mustafa Reşid, *Müntehabât-ı Cedîde*, İstanbul 1303, s. 56.

*** Bu kıt'a C'de vr. 28a'dadır.

108

Mazlum Fehmi Bey'in köşkünde söylenmiş olan
Kıt'a
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Kaşr-ı vâlâ-yı kerîmânesine da'vet ile
Etdi Fehmi Beyefendi bizi çünkim memnûn
Dâ'imâ hem-dem-i tevfîk olarak 'âlemde
Eyleye devlet u ikbâlini Mevlâ efzûn

109

Bursa mevlevîhânesinde söylenmiş olan
Kıt'a*
(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / fa'lün)

Nevâ-yı ney eder esrâr-ı vahdeti izhar
Bu nâyı sem'-i huzûr ile diñle mevlânâ
Ki neydüğün saña şerh ede nefha-i nefesi
Semâ'hânede sırr-ı semâ'-ı Mevlânâ

110

Kıt'a**

Keruhin li-cismi'l-meliki şadru Reşid
Yuhlîhi re'yu'l-müsteşâri Fu'âd
Eşâbe bi-şıdkı'l-kavli men kâle fîhâ
Yelîku li-hâza'ş-şadri hâza'l-Fu'âd

---

* Bursa mevlevîhanesinde söylenmiş olan kıt'a A'da vr. 27b'dedir.

** A'da vr. 28a'da kayıtlı olan bu kıt'anın son mısrâı Bağdat müftüsü Alûsî-zâde tarafından söylenmiş, Cevdet Paşa tazmin etmiştir. Bk. *Tezâkir*, IV, s. 41. tercümesi şöyledir:
"Reşid'in kalbi pâdişâhın vücuduna ruh gibidir. Müsteşarı Fuad'ın görüşleri de onu süslüyor. Bu Sadrazama bu Fuad yakışır diyenkişi, doğru söyleyerek isâbet etmiştir.

111

ve diğer kıt'a*

Câ'e Fu'âdun müsteşâren li-men
Edhâ reşîdu'r-re'yi şadru'r-Reşîd
Câ'e bi-hakkı'l-mudde'î kâilun
Lâka li-hâza's-şadri hâza'l-Fu'âd

112

Bir mecmu'a zuhuruna yazılan kıt'a**
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Ol perî-ruyuñ beyân-ı hüsn u ân u şîvesi
Şâ'irânın sığmaz aslâ mecma'-ı eş'ârına
'Âcizâne ismimi kayd eyledim Cevdet fakat
Yâdigâr olsun deyû mecmu'a-i âşârına

113

48b (Halep vilâyeti haritası tab' ile bir nüshası Fu'âd Paşa'ya takdîm olundukta zahrına yazılan)
Kıt'a***
(Fâilâtün / mefâilün / feilün)

Hâk-i pâ-yi Fu âd Paşa'ya
Bu eser 'âcizâne takdîmedir
Gerçi şâyân değil kabûle fakat
Bâb-ı ihlâşa bir mukaddimedir

---

* Bu Arapça kıt'a A'da vr. 28a'dadır. Tercümesi şöyledir: "Fuad, görüşleri sağlam olan Reşîd'e müsteşar oldu. Söze ise, 'bu sadrazama bu Fuad yakıştı' diyerek müddeinin hakkını güzelce savundu.

** Bu kıt'a C're vr. 2b'dedir.
c. Şâ'irânın sığmaz aslâ : Sığmaz aslâ şâ'irânıñ C.

*** Harita için yazılmış olan bu kıt'a A'da vr. 28a'dadır. Kıt'anın son iki mısraı yazılı olan bir kağıt C'ye iliştirilmiştir.

114

(Buña cevâben Fuâd Paşa bu kıṭ'ayı naẓmetmişdir.)

Kıṭ'a-i Fu'âd Paşa*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Gösterir cümle-i ıṣlâḥâtın
Es̱er-i himmet-i Cevdet'dir bu
'Arż-ı iḫlâṣ ile şükr eyle Fu'âd
Saña bir başka 'inâyetdir bu

115

(Fu'âd Paşa tebdîl-i hava için Avrupa'ya 'azîmet ettiği gün li'ecli'l-vedâ' bi'l-bedâhe söylenmiş olan)

Kıṭ'a**

(Fâilâtün / feilâtün / feilün)

Ne kadar telḫ ise hicriñ çekemem
Ṣıḥḥatiñdir bize aḳṣâ-yı emel
Devletiñ ḫâṣ Fu'âd'ısın sen
Git selâmet ile ṣıḥḥat ile gel

116

(Fu'âd Paşa nâ-mizac iken söylenip de ḥareme gönderilen

Mes̱nevî***

(Feûlün / feûlün / feûlün / feûl)

Hâk-i pâye süremezsem de yüzüm
Sağ u vâr ola Fu'âd ile sözüm

---

* A'da vr. 28a'dadır.
** A'da vr. 29a'dadır.
*** A'da vr. 30a'dadır; C'de 28a'dadır.

117

Mesnevî*
(Feûlün / feûlün / feûlün / feül)

Bu firkat ne yapdı ne etdi baña
Ne mümkün beyân edebilmek saña

118

Mesnevî**
(Feûlün/feûlün/feûlün/feûl)
Buyur meclis-i ünse ey mest-i nâz
Ney ü mey müheyyâ kemân dil-nüvâz

119

Mesnevî der-hakk-ı Reşîd Paşa
(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Devletiyle iftihâr eylerse Harunu'r-Reşîd
Devleti eyler Reşîd Paşa ile fahr-ı mezîd

---

* A'da vr. 30ª'dadır.
** A'da vr. 30ª'dadır.

120

Meşnevî*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Çeşm-i giryânım görüp ol meh teġâfülden gelir
Ḥâlimi bilmez değil ammâ tecâhülden gelir

121

Meşnevî**

(Mefûlü / fâilâtü / mefâilü / fâilün)

Ḫûbân-ı bî-vefâ gibi dehr-i desîse-bâz
Nâz ehline niyâz eder ehl-i niyâza nâz

122

Meşnevî***

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

Nâme-i kez ḥażret-i İḳbâl-i devlet âmedest
Ber-serem çün sâye-i iḳbâl-i devlet âmedest

---

* Bu mesnevî A'da vr. 30ª'dadır.

** Bu mesnevî A'da vr. 30ª ve *Belâgat-ı Osmâniye*, s. 62'dedir.

*** Bu Farsça mesnevî A'da vr 30ª olup, 'Bağdat'da mukim olan müteveffâ İḳbalu'd-devle'ye yazılan cevabnâmeye derc edilmiş meşnevî" kaydı altındadır. Tercümesi şöyledir:
"İkbal-i Devle'den gelen mektup, başıma devlet ikbâlinin gölgesi gibi geldi."

123

49a Ḫâtime*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Genc-i vaḥdetdir baña kâşâne-i şevḳ-i cedîd
İsteyen râḥat olur yârân u mârândan ba'îd

2. Ehl-i 'uzlet dâ'imâ ḫoş-ḥâl u ferruḫ-dem olur
Çünkü ḥalvetle olur ẕevḳ u ṣafâ-yı dil mezîd

3. Kes̲ret-i elvâna aldanmaz ḥakîm u zü-fünûn
Bâğ-ı dehri bir gül-i ra'nâ görür aṣḥâb-ı dîd

4. Bezm-i mey maṭ'ûn ṣûfî ġaybet ile müşteġil
Merd-i ṣâḥib-dil olur âzâde-i güft u şenîd

5. Ṣâf isen ṣûfî eğer cümle kebâ'irden sakın
Meclis-i ġaybetde sözden sâzı farḳ etmez reşîd

6. Çün riyâ şirk-i ḫafîdir da'ima ondan sakın
Şeyḫ-i San'an olsa da olma mürâ'îye mürîd

7. Eyle diḳḳat kâşkî dîdi güẕeşti remzine
Tevbedir ḥaḳḳ-ı inâbet olma ḫod-bîn u 'anîd

8. Nevbahâr-ı zindegânîdir dem-i devr-i şebâb
Meyve-i 'irfândır ammâ leẕẕet-i 'ömr-i medîd

---

* Hâtime A'da vr. 54a-55a'dadır.

9. Geh teğazzül geh tenâşüd eyler idim bir zaman
H̲ayli demdir olmadım ben dâh̲il-i bezm-i neşîd

10. Kâr u bâr-ı şâ‘iriyyetden ferâğat eyledim
Gelmez oldu z̲ihnime mıṣra‘ ya beytü'l-ḳaṣîd

11. Cem‘ ile taḳdîm için mevcûd olan eş‘ârımı
Ṣâdır oldu şimdi fermân-ı H̲üdâvend-i vaḥîd

12. Pâdişâh-ı baḥr u ber H̲âḳân-ı memdûḥu's-siyer
Şehriyâr-ı şehriyârân İbn-i H̲ân ‘Abdülmecîd

13. Bende-perver dâd-güster ḥâmi-i ehl-i hüner
İftih̲âr-ı âl-i ‘Osmân ḥażret-i ‘Abdülḥamîd

14. Şem‘-i cem‘-i bezm-i ‘âlem şeb-çerâğ-ı salṭanat
Mesned-ârâ-yı h̲ilâfet dâver-i dânâ ‘abîd

15. Dest-gîr-i dîn u devlet ol şeh-i şevket-me'âb
Kim odur bu ‘âleme bah̲şâyiş-i Rabb-i Mecîd

49b 16. Müşterî-ṭal‘at hümâ-h̲aṣlet hümâyun-menḳabet
Âsumân-mesned mu‘allâ-menzelet şâh-ı ferîd

17. Raḥmı çok ḳahrı mü'es̲s̲ir yâr u yâver tâli‘î
Ḥazmı çok ‘azmi ḳavî ḳalb-i Hümâyun'ı celîd

18. Luṭf u ḳahrı şâhbâz-ı şevkete iki cenâh
İntizâm-ı dehr içindir etdiği va‘d u va‘îd

19. Luṭf u ḳahrı muh̲teric berk-i gül-i ra'nâ gibi
Şemme-i h̲ulḳu güzel her ṭavr u mişvârı ḥamîd

20. Luṭf-ı ḳahrı ger felizzâta sirâyet eylese
Ma'deninde mum olurdu ṭıynet-i saht-ı ḥadîd

21. Bağ u rağa eylese fermân ḳahr-ı hasm için
Sîne-i a'dâya hançer gösterir her şah-ı bîd

22. Ḥâṣılı her yerde emri su gibi cârî olur
Ḥâdisât-ı devr-i dûn olmaz oña sedd-i sedîd

23. Pertev-i efkârı âfâḳı iḥaṭa eylese
Gündüzün olurdu şekl-i kehkeşân gökde bedîd

24. Sâye-i luṭfunda envâ'-ı ma'ârif münteşir
Luṭf-ı Mevlâ ile her sa'yi meşkûr u müfîd

25. Açdığı biñlerce mekteplerde neşr-i 'ilm için
İbn Sînâ iftihar eylerdi ger olsa mu'îd

26. Tâze köhne yine evrâḳ-ı perîşânıñ bile
Maḥvını görmez revâ ol şâh-ı bî misl u nedîd

27. Bende-i bî-tâb okun atmış yayın yasmış iken
İltifât-ı şâh-ı 'âlem verdi bir şevk-i cedîd

28. Ṭâḳ-ı nisyâna atılmış türbeyi aldım ele
Eyledim tertîb-i dîvân etmeden kat'-ı ümîd

29. Çün perîşan olmuş eş'ârım da efkârım gibi
Żâyi' olmuş bir çoğu bâḳîsi de şey-i zehîd

30. Ehvenu'l-mevcûd olan eş'ârımı cem' eyleyip
Böyle bir dîvançe-i nâḳıṣ-'ayâr oldu bedîd

31. Çün otuz yıldan ziyâde oldu kim terk etmişim
Ṣan'at-ı nesc-i metâ'-ı şi'ri mânend-i Lebîd

32. Esb-i ṭab'ım nâtüvândır çille-i eş'arda
Eylemez cevlangerî etsem de tehzîz-i ekîd

33. Ḫâtime olmak için eş'ârıma naẓm edeyim
Bir ġazel olmazsa da şevḳ-âver-i bezm-i neşîd

50a 34. Eski sözde olsa da envâ'-ı mażmûn-ı müfîd
İ'tibâr etmez oña âlufte-i ṭarz-ı cedîd

35. 'Aşıḳa bâd-ı ṣabâ bir peyk-i çâbuk-seyr iken
Kalmadı ḥâcet oña çün telgırâf oldu bedîd

36. Bikr-i fikrim kûşe-i ḫalvetde yâr olsun baña
Gam değil es̱mer olusa dilrübâ yâhud sefîd

37. Reng-i rû-yı 'âşıḳı îmâ için gîsûların
Sarıya mâ'il boyar ol yâr-ı ṭannâz-ı 'anîd

38. Ḥoḳḳa-i la'l-i lebiñ her derde dermân olmasa
İltiyâm-ı zaḫm-ı gamzenden olurdum nâ-ümîd

39. Gül değil nergis dikilsin merḳadi üzre anıñ
Kim ola sehm-i nigâh-ı çeşm-i yâr ile şehîd

40. Bend olunmaz 'aşḳ ile mecnûn olan ṣaḥrâ-neverd
Bend-i zencîr-i cünûndur 'âşıḳa ḥablu'l-verîd

41. Cevdetâ vaḳt-i taġazzül geçdi kes artık sözü
Bence memdûḥa du'â beyti olur beytü'l-ḳaṣîd

42. Servlerle baġçeler tâ her zamân ma'mûr ola
Şevḳ-i gülzâr ile bülbül eyleye tâ kim nüvîd

43. Pîrler tâ kim ola vaḳt-i ḫazandan müştekî
Gençler de 'âlemin her bir deminden müstefîd

44. Ol veliy-yi ni'metiñ kâşâne-i iḳbâlde
'Ömrü rûz-efzûn u şân u şevketi olsun mezîd

45. Nev be-nev fevz u fütûḥât ile olsun dâ'imâ
Her şebi Ḳadr u ṣabâḥı gıptâ-baḫş-ı ṣubḥ-ı 'ıyd

124

50b Târîḫ-i Ḫitâm-ı Dîvançe*

(Fâilâtün / fâilâtün / fâilün)

1. Ḥażret-i ʻAbdülḥamîd-i Cem-ḥaşem
Şâh-ı Efrîdun-vaḳar dârâ-ġulâm

2. Câmiʻ-i mülk u ḫilâfet kim odur
Ḥażret-i Peygamber'e ḳâʻim-maḳâm

3. ʻAdl u inṣâf ile memdûḥ-ı cihân
Neşr-i ʻilm u maʻrifet ile benâm

4. Ol veliy-yi niʻmetiñ edʻiyyesi
Vird-i maḫṣuṣ-ı lisânımdır müdâm

5. Şükr-i elṭâfın edâ mümkün değil
Merżâ etsem de vird-i ṣubḥ-ı şâm

6. Emri üzre cemʻ edip eşʻârımı
Eyledim tertîb-i dîvâna ḳıyâm

7. Böyle bir ṣûretle ol pâdişâh
Etdi aʻlâ ḳadrimi beyne'l-enâm

8. Şükr edip Cevdet dedi târîḫ-i tâm
Ḥamd ile dîvançem buldu ḫitâm

Sene 1310

* A'da vr. 62[a]'dadır.

125

51a Nişantaşı'nda vâḳi' Teşvîkiye Câmi'-i Şerîfi'nin 'ilâve ile tevsî'ine dâir

Târih*

(Mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün)

1. Binâ-yı câmi'u'l-envâr-ı Teşvîkiye kim oñu
   Küçük yapmış idi 'Abdülmecîd Ḫân-ı keṡîru'l-cûd

2. Cemâ'at sığmaz oldu çünkü eṭrâf u civârında
   Yapıldı ḫâne vü kâşâne-i dil-cû-yı nâ-ma'dûd

3. Onuñ necl-i necîbi Ḥażret-i 'Abdülḥamîd Ḫan'ıñ
   Zamânında yapıldı pek güzel bu ma'bed-i mes'ûd

4. Şeref-baḫşâ-yı dîhîm-ḫilâfet âsumân-mesned
   Şehinşâh-ı cihân ḫâḳân-ı ṣâḥib-cûd u 'âlem-sûd

5. 'İlâveyle ne a'lâ eyledi bu ma'bedi tevsi'
   Cenâb-ı Ḥaḳ ede iḳbâl u 'ömr u şevketin memdûd

6. Du'â tarzında 'arż et Cevdetâ bu tâm târiḫi
   Güzel yapıldı Teşvîkiye mes'ûd eyle ya ma'bûd

Sene 1310

---

* A'da vr. 57b'dedir.

126

51b Sâlifu'z-zikr Teşvîkiye Câmi'-i Şerifi Muvakkithânesi için Târih*
(Mefâilün / mefâilün / feûlün)

1. Şehinşâh-ı cihan 'Abdülhamîd Han
Olur ilham ile dâ'im müeyyed

2. Ne a'lâ bir muvakkithâne yapdı
Ki 'âlemde ola nâmı muhalled

3. Zihî mîkat-ı Teşvîkiye pîrâ
Zihî bünyâd-ı hûlî-zîb-i ma'bed

4. Cihan durdukça ol şâh-ı cihânıñ
Ola iclâli rûz-efzûn u mümted

5. Olur Cevdet bu mısra' tâm târih
Muvakkithâne yapıldı mücedded

Sene 1310

* Dîvançe-i Cevdet için esas alınan B, bu târih ile son bulmaktadır.

127

51b Câmi'-i mezkûr kütüphânesi için
Târih*
(Mefâilün / feilâtün / mefâilün / feilün)

1. Sezâ ki hazret-i 'Abdülhamîd Hân etdi
Kemâl-i mekremetinden nisâr-ı nakd-i himem

2. Binâ ile bu kütüphâneyi o Şâh-ı kerîm
Ma'ârif u hüner ashâbın eyledi hurrem

3. Bu mahzen-i kütüb-i dilpesend açıldıkça
Eder du'âsını tekrâr hep sunûf-ı ümem

4. Sürûr ile yaşayıp dâ'imâ muvaffak ola
Bunuñ gibi nice hayrâta ol veliy-yi ni'am

5. Sevindi söyledi Cevdet bu tâm târihi
Kitaphâne yapıldı cedîd hem muhakkem

Sene 1310

* Bu tarih yalnızca A'da vardır.

128

(Mefâilün / mefâilün / mefâilün / mefâilün)*

1. Bu 'âlî câmi'-i pür nûr-ı Teşvîkiye-yi evvel
Binâ etmiş idi 'Abdülmecîd Hân-ı kerem-mu'tâd

2. Oñu necl-i necîb-i Ḥażret-i 'Abdülḥamîd etdi
'İlâveyle güzel tevsi' u nev-bünyâd ile âbâd

3. Olur bu mıṣra'-ı berceste Cevdet tâm târiḫi
Kılındı câmi'-i vâlâ-yı Teşvîkiye nev-bünyâd

Sene 1310

129

Târiḫ-i Diğer**
(Mefâilün / mefâilün / mefâilün / mefâilün)

1. Bu 'âlî câmi'-i pür nûr-ı Teşvîkiye-yi evvel
Binâ etmiş idi 'Abdülmecîd Ḫân-ı ẕü's-sûd

2. Oñu tevsi' u tezyîn ile ḥaḳḳâ eyledi iḥyâ
Yeniden ḥażret-i 'Abdülḥamîd Ḫân-ı keṡîru'l-cûd

3. Du'â ṭarzında 'arż et Cevdetâ bu tâm târiḫi
Güzel yapıldı Teşvîkiye mes'ûd eyle yâ Ma'bûd

Sene 1310

---

* Bu tarih yalnızca A'da vr. 60^{b}'dedir.

** Bu tarih yalnızca A'da vr. 61^{a}'dadır.

NETİCE

Edebiyat târihi kaleme alınırken dikkate alınacak en mühim unsur, şüphesiz edebî eserdir. Bizde, matbaanın bir hayli geç faaliyete geçmesi sebebiyle dağınık halde bulunan eserlerin en doğru şekilde tesbiti, ilk safha için ayrı bir çalışma gerektirmektedir. Muayyen bir devre ait edebiyat üzerinde yapılacak tetkik için, yalnızca en mükemmel eserlerin dikkate alınması, gerek eserin hakikî kıymetini ortaya koymak, gerekse devrin edebiyat telâkkisine dair umûmî bir hüküm çıkarmak bakımından yeterli değildir. Dolayısıyla birinci derecedeki eserlerin yanında; ikinci, üçüncü derecedeki eserlerin de tesbiti, mukayeseli bir edebiyat târihi çalışması için gereklidir.

Eserden müessire gidiş yolu, sanatçıyı anlamak bakımından güvenilir bir metod olduğu gibi, eserin hazırlanmasında dolaylı yoldan etkili olan; sanatçının yaşadığı ve yetiştiği şartların da dikkate alınarak araştırılması ve edebî şahsiyetin bu yolda tayin edilmesi gereklidir.

Bu düşünceden hareketle çalışmamızda A. Hamdi Tanpınar'ın da tensîbi ile Divan edebiyatının son takipçilerinden kabul edilen Ahmed Cevdet Paşa'yı; tahsili, yetiştiği muhit ve şahsî kabiliyetlerini dikkate alarak tanıtmaya çalıştık.

Gördük ki Paşa, tahsili süresince husûsî olarak tasavvufla da ilgilenmiş ve geliştirdiği edebî zevki doğrultusunda bir dîvânçe oluşturacak kadar şiir söylemiştir. Tanzîmat hareketinin hedeflediği değişim ve yeniden teşekkül döneminde, Reşid Paşa tarafından takdir edilerek ihtiyaç hissedilen her sahada istihdam edilen Cevdet Paşa'nın hayatı boyunca devam eden yoğun çalışma temposu, onu şiir ve edebiyat muhitinden uzak tutmuştur.

Fakat ortaya koyduğumuz *Dîvançe-i Cevdet* metni bize gösterdi ki, Cevdet Paşa, ilmî cehtinin bir kısmını şiire sarfetmiş olsaydı, edebî kıymet içeren mensûr eserlerinde müşâhade ettiğimiz fevkalade güzel ifade kudretini, şiirlerinde de bulmak mümkün olacaktı. Nitekim, "Şiiri ve Nazım Üslûbu" bölümünde yer verdiğimiz eleştirmenlerin değerlendirmeleri; bir çok şiirinde gördüğümüz hayal ve ifade güzelliği, esâsen Paşa'nın şâir ruhuna işaret etmektedir. Ne var ki şiire nisbetle elzem gördüğü ilmî çalışmaları ve hayatı boyunca devam eden nâzik memuriyetleri, şiirle sürekli meşgûliyetini imkânsız hâle getirmiştir.

Bu çalışmada, Cevdet Paşa'nın edebiyat târihindeki yerinin tesbiti için gerekli malzemenin ortaya çıkmasına gayret edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 546, zrf. nr. 13, kar. nr. 32.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 553/426, zrf. nr. 93, kar. nr. 37.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 18, evr. nr. 553/591, zrf. nr. 93, kar. nr. 38.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Yıldız Esas Evrâkı, ks. nr. 17, evr. nr. 105, zrf. nr. 27, kar. nr. 79.

Araştırma ve İncelemeler

AHMED CEVDET PAŞA, *Belâgat-ı Osmâniye*, İstanbul 1299.

———, *Belâgat-ı Osmâniye* (nşr. Mehmed ÇAVUŞOĞLU), İstanbul 1987.

———, *Dîvançe-i Cevdet* (İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Cevdet Paşa evrâkı, nr. 37)

———, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, İstanbul 1331.

———, *Ma'rûzât* (nşr. Yusuf HALAÇOĞLU), İstanbul 1980.

———, *Târîh-i Cevdet*, I, İstanbul 1302.

———, *Terceme-i Hal Defteri* (İstanbul Belediyesi, Atatürk Ktp., Cevdet Paşa Evrâkı, nr. 47)

———, *Tezâkir* (nşr. Câvid BAYSUN), I-IV, Ankara 1986.

———, "Vak'anüvis Cevdet Paşa Evrâkı", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, sy. 44-47.

AHMED MİDHAT, *Fatma Aliye Hanım Yâhud Bir Muaharrire-i Osmâniye'nin Neş'eti*, İstanbul 1311.

ABDURRAHMAN ÂDİL, "Mecelle mi Kod Napolyon mu", *İkdam*, 16 Rebiulevvel 1342.

ÂRİF HİKMET BEY, *Dîvân-ı Hikmet*, İstanbul 1283.

ÂTA BEY, *Dîvan-ı Ata* (Millet Ktp., Ali Emîrî, manzum 301.)

AĞIRAKÇA, Ahmet, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ'sının İslâm Târihi Kaynakları", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

AKYÜZ, Kenan, *Modern Türk Edebiyâtı'nın Ana Çizgileri*, İstanbul 1990.

ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.

AYDIN, M. Âkif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

———, *İslâm-Osmanlı Âile Hukûku*, İstanbul 1985.

BALTACI, Câhit, *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

BAYSUN, Câvid, "Cevdet Paşa", *Türkiyât Mecmuası*, XI, 1954.

———, "Mescid", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (*İA*), VII.

BOLAY, Süleyman Hayri, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dîne Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

BERKES, Niyâzi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.

BİLGE, Mustafa L., "Arif Hikmet Kütüphânesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III.

BURSALI MEHMED TÂHİR, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333.

————, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1972.

CEMALEDDİN, *Osmanlı Târih ve Müverrihleri*, İstanbul 1314.

ÇANTAY, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul 1965.

EBUZZİYÂ TEVFİK, *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniye*, İstanbul 1308.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992.

FATİN DÂVUD, *Hâtimetü'l-eş'âr*, İstanbul 1271.

FATMA ALİYE, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı*, İstanbul 1332.

GÖKMAN, Muzaffer, *Murad Molla, Hayatı, Kütüphânesi ve Eserleri*, İstanbul 1943.

HAZÎNE-İ FÜNÛN, "Cevdet Paşa", sy. 49, 1312.

İKDAM, sy. 300, 4 Zilhicce 1312.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, I, İstanbul 1930.

————, Hüseyin Hüsâmeddin, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335.

İSMÂİl HAKKI, *Ondördüncü Asrın Türk Muharrirleri*, İstanbul 1308.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 22-25.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 35.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 37.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 38-39-40.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 42-43-44..

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 53.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 58.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Cevdet Paşa Evrâkı*, nr. 1-21.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, nr. O.7.

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, nr. O.98.

KARABACAK, Esra, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1986.

KARAL, Enver Ziyâ, *Osmanlı Târihi*, V, 1988.

KÖPRÜLÜ, Fuâd, *Edebiyat Araştırmaları*, İstanbul 1989.

KURAN, Ercüment, "Türk Tefekkür Târihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Târihçi Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

————, "Vekâyinüvis", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, (*İA*), XIII.

LEVEND, Âgâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sâdeleşme Evreleri*, Ankara 1972.

MANASTIRLI FÂİK BEY, *Arûz-ı Türkî*, İstanbul 1314.

MARDİN, Ebu'l-Ûlâ, "Mecelle", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (*İA*), VII.

————, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul 1946.

MEHMED ESAD, *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun*, İstanbul 1312.

MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmânî*, I-IV, İstanbul 1308-1315.

MERİÇ, Cemil, *Jurnal*, II, İstanbul 1994.

MUALLİM CEVDET, "Dârulmuallimîn'in Yetmişbirinci Sene-i Devriyesi Vesîlesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayât-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", *Tedrîsat Mecmuası*, sy. 39, İstanbul 1333.

MUSTAFA REŞİD, *Âsâr-ı Meşâhir*, İstanbul 1303.

————, *Müntehabât-ı Cedîde*, İstanbul 1303.

ÖLMEZOĞLU, Âlî, "Cevdet Paşa", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (*İA*), III.

————, *Ahmed Cevdet Paşa Hayâtı, Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1937-1938.

ÖZDAMAR, Mustafa, *Yaman Dede*, İstanbul 1994.

ÖZEGE, M. Seyfeddin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971-1979.

ÖZTÜRK, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973.

PAKALIN, Mehmed Zeki, *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1971.

(SEVÜK), İsmâil Habîb, *Türk Teceddüt Edebiyâtı Târihi*, İstanbul 1340.

TANPINAR, A. Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul 1992.

————, *XIX. Asır Türk Edebiyâtı Târihi*, İstanbul 1985.

TANSEL, Fevziye Abdullah, "Arif Hikmet Bey", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (*İA*), I.

TURAN, Şerâfeddin, "Cevdet Paşa'nın Kültür Târihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

UNAT, Reşit Fâik, *Hicrî Târihleri Milâdî Târihe Çevirme Kılavuzu*, İstanbul 1943.

UZUNÇARŞILI, İsmâil Hakkı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, Ankara 1950.

ÜLKÜTAŞIR, Şâkir, *Cevdet Paşa, Hayâtı, Şahsiyeti, Eserleri*, Ankara 1945.

YAVUZ, Hulûsî, "Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986.

YAZAN, Ümid Meriç, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992.

YETİŞ, Kâzım, "Belâgat-ı Osmâniye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), III.

ZİYÂ PAŞA, *Harâbat*, İstanbul 1292.